अदेप

४७३.३२

६९५

(मधु)

31,210

પ્રસ્તાવના.

પ્રસ્તુત નવલકથાના પ્રથમ ભાગની પ્રથમ આવૃત્તિ ઈ૦ સ૦ ૧૯૧૮ ના સપ્ટેંબર માસમાં પ્રસિદ્ધ થઈ એ વખતે તેના અન્યાન્ય ભાગો પણ જેમ બને તેમ ત્વરાથી પ્રસિદ્ધ કરી નાખવાની મ્હારી તેમજ પ્રકાશકની ઇચ્છા હતી, પરન્તુ કોઇપણ કાર્ય તેના નિયત સમય પહેલાં સંપૂર્ણ થઇ શકતુ નથી એ અબાધિત સિદ્ધાત આ કાર્યને પણ લાગૂ પડયો છે. માનવની ઈચ્છા દૈવી યોગાયોગ સમક્ષ કેવી નિષ્ફળ થાય છે તથા ઈશ્વિરેચ્છા જ બળવાન્ છે એ સૂત્રને સહુ સમજતાં હોવાથી વાંચકો સમક્ષ આ વિલંબનુ વિવેચન કરવું નકામુ છે. પ્રકૃતિની અસ્વસ્થતા, અન્યાઅન્ય પ્રવૃત્તિઓને અંગે વિશેષ સમય સૂધી અમદાવાદ છોડી મુબાઈમા રહેવુ વગેરે ઘણાં કારણો આ વિલંબ તરીકે દર્શાવી શકાય. પરત, એ કેવળ બાહ્ય કારણોજ ગણાય.

સમાપ્ત થાય છે. મ્હારી નમ્રતા પ્રમાણે ગુજરાતના કોઈ પણ પ્રકાશકે પોતાની લેખકની આટલી બધી ઢીલને સહન ભાગ્યેજ કરી હોત. રા. કચરાભાઈ પટેલે અર્થાત્ પ્રકાશક સ્નેહીએ સહન કરેલી આ ઢીલનો હુ કાંઇક અંશે બદલો વાળી શક્યો છુ કે કેમ એનો ન્યાય તો વિચારશીલ વાચકો કરશે, છતા તેમણે મ્હને આપેલી અનુકૂળતા માટે જો હુ એમ-નો આ સ્થળે અંતઃકરણ પૂર્વક ઉપકાર ન માનુ તો કૃતઘ્ન લેખાઉ. તેમની અસીમ સહનશીલતા અને સ્નેહભાવના માટે હુ સદૈવ તેમનો ઋણિ રહીશ.

મૅટર લખાતું હતુ તેમ છપાતુ હોવાથી અને વચ્ચે મહિનાઓના મહિના સૂધી કાર્ય બંધ રહેતુ હોવાથી આ ભાગના કાગળો પણ જૂદી જૂદી જાતના જોવામા આવશે, છતાં પ્રકાશક મિત્રે પોતાની પ્રકૃત્તિ અ-નુસાર મ્હારા બીજા પુસ્તકોની માફક આ પુસ્તકને સુદર બનાવવામા ઓછી કાળજી રાખી નથી એ પુસ્તક જોનાર જરૂર સમજી શકશે.

આ પુસ્તકના પહેલા અને બીજા ભાગમા સ્વર્ગસ્થ લોકપ્રિય ચિત્ર-કાર રા. ટી૦ જે૦ પટેલે ચીતરેલા ચિત્રો આપવામા આવ્યા છે, પરતુ તેમનુ અકાળે અવસાન થવાથી આ બન્ને ભાગને નિરુપાયે ચિત્રો સિવાય પ્રસિદ્ધ કરવા પડયા છે જો અમે ધાર્યું હોત તો ગમે એવા કામ ચલાઉ ચિત્રો આપી શકત, પરતુ નિર્માલ્ય ચિત્રો આપી પુસ્તકને વિના કારણ મોઘુ બનાવવાની ઇચ્છા નહિ હોવાથી અમે આ પગલું લીધુ છે તથા ભાગ ૧-૨ ની કિમ્મત ચાર રૂપિયા હોવા છતાં આ ત્રીજા ચોથા ભાગની કિમ્મત કેવળ ત્રણ રૂપિયા રાખવામા આવી છે.

પ્રસ્તુત નવલકથાનો નાયક કાન્તિપ્રસાદ જેવા પુરૂષોની ચાલૂ જમા-નામા બિલ્કુલ ખોટ નથી. ધર્મશુન્ય કેળવણી, સ્વતત્રતા, પુષ્કળ દ્રવ્ય

ભાગ ૪ થો.

અમારા પુસ્તકાલયમાં મળતાં
લોકપ્રિય સુબોધક પુસ્તકો.

તરુણતપસ્વિની ભા. ૧-૨. ...	...સચિત્ર	૭-૦-૦
કુસુમકાન્ત ભા ૧-૨-૩-૪ ...	...	૧૩-૦-૦
પદ્મલતા-કંટકમાં ગુલાબ ...	...સચિત્ર	૩-૦-૦
કાળરાત્રિનું ખૂનીખંજર ભા ૧-૨	... ,,	૬-૦-૦
ઝેરીજમાનો ભા ૧-૨-૩-૪-૫.	... ,,	૧૧-૦-૦
વસંત-વિજય ભા ૧-૨-૩-૪.	.	૧૨-૪-૦
બહાદુરબાળા ભા ૧-૨ ...	.. સચિત્ર	૩-૦-૦
જુલ્મી જાલીમ .	. ,,	૩-૦-૦
વિશ્વમોહિની ભા ૧-૨-૩-૪	... ,,	૧૮-૦-૦
માયાવિ મોહિની .	...	૩-૦-૦
કુમુદકુમારી. ..	... ,,	૩-૦-૦
રત્નગઢની રંભા ...	... ,,	૩-૦-૦
માનસ તરંગાવલી.	...	૦-૪-૦
કલંદરની કટાર ભા. ૧-૨ ..	.	૬-૪-૦
કુંજ-કિશોરી	...	૨-૮-૦
કૈલાસકુમારી. ભા ૧-૨ .	...	૪-૦-૦

કચરાભાઇ વનમાળીદાસ પટેલ.

મોટી હમામ-અમદાવાદ.

વિષયાનુક્રમણિકા.

ભાગ ૩ જો.

એ સઘળા સંયોગોનું કેવું ખરાબ પરિણામ આવે છે તે આ પાત્રદ્વારા આલેખી બતાવવામાં આવ્યું છે. પુરુષ તથા સ્ત્રીની ધાર્મિક શિક્ષણને અભાવે કેવી અધોગતિ થાય છે તેનો તાદ્દશ્ય ચીતાર આ નવલકથામાં અંકિત કરવાનો યત્ન સેવ્યો છે.

એક પતિપ્રાણા સતી સાધ્વી સ્ત્રી ગમે એવાં સંકટોમાં પણ કેવી અડગ, અચળ રહે છે તે મંજુ તથા માલતીના પાત્રો ઉપરથી સમજી શકાય તેમ છે.

સમાજના ભુષણો અને દુષણો દર્શાવવાની ઇચ્છાથી આ નવલકથામાં ભિન્ન ભિન્ન પ્રકૃતિના પાત્રોની અવતારણા કરવામાં આવી છે.

અંતે જે અનંતનામી પરમકૃપાળુ પ્રભુના કૃપાકટાક્ષથી લાંબા સમય પછી આ તૃતીય તથા ચતુર્થ ભાગનું લેખનકાર્ય નિર્વિઘ્ને સંપન્ન થયું છે એ પિતાનો ઉપકાર માની વિરમવું ઉચિત સમજું છું.

લિ.
સાહિત્ય સેવક
વ્રજલાલ જાદવજી ઠક્કર.

ॐ तत्सत्परमात्मनेनमः ।

મધુ-માલતી

અથવા

વીસમી સદીનું વિશ્વદર્શન!

ભાગ ૩—૪

પ્રકરણ ૧ લું.

સ્વતંત્ર પ્રેમપંખિણી.

पेदिन्द्रियजयी निर्जने जननीमपि ।
पुत्रीकृतोऽपि प्रद्युम्नः कामितः शम्बरस्त्रिया ॥

અર્થાત:—ઇન્દ્રિયોને જીતી હોય તો પણ જ્યાં મનુષ્ય ન એવે સ્થળે માતા સાથે પણ ન રહેવું; કેમ કે પ્રદ્યુમ્નને પુત્ર જેવા ગણ્યો હતો તો પણ શમ્બરની સ્ત્રીએ તેની ઇચ્છા કરી હતી.

રમાસુંદરી સાથે સિવિલ મેરેજ કિંવા સુધારક લગ્ન કરી કાન્તિચન્દ્ર મેરીએમના બંગલામાં બાહુન તરીકે જઈને રહ્યા હતા એમ અને આ નવલકથાના દ્વિતીય ભાગમાં

જણાવી ચુક્યા છીએ. કાન્તિપ્રસાદે પહેલા મજલા ઉપર ત્રણ રૂમ ભાડે રાખી હતી તેમાંની એક રૂમનો ઉપયોગ દિવાનખાના તરીકે કરવામા આવતો હોઇ એ રૂમને શણગારવામા સહજ પણ ન્યૂનતા રાખવામા આવી નહોતી. ટેબલ, ખુરસી, કોચ વગેરે આસનો યથાસ્થિત ગોઠવવામા આવ્યા હતાં. એક કિંમતી કબાટમા પુસ્તકો ગોઠવ્યા હતા. એ પુસ્તકોમા ઘણા ખરા અંગ્રેજી નવલકથાઓના હતા. દિવાલપર કેટલાક બિભત્સ ચિત્રો જોવામા આવતા હતા. બારી બારણા ઉપર ફૅન્સી પર્દા ઝૂલી રહેલા હતા. બંગલો સમુદ્રના તટ ઉપર જ આવેલો હોવાથી ખુલ્લી બારીઓમાથી સીમાહીન અગાધ સમુદ્રનુ દર્શન કરી શકાતું હતું.

રમાસુંદરી સાથે લગ્ન થયા પછી કાન્તિપ્રસાદના મસારનુ ખરચ વધી ગયુ હતું. ઘાટી ઉપરાત એક રસોઇઆને પણ રાખવો પડયો હતો. વળી રમાસુંદરીએ છ માસથી એક સુકુમાર બાળકને જન્મ આપેલો હોવાથી તેની મભાળ માટે એક આયા રાખવી પડી હતી અર્થાત્ હમણા કાન્તિપ્રસાદનુ માસિક ખરચ લગભગ સાતસો આઠસો રૂપિયાનુ હતુ. આવી રીતે કાન્તિપ્રસાદની સંપત્તિ ઉપર સુધરેલી કાતર ફરતી હતી. આવક કરતા ખરચ ઘણું વિશેષ થતુ હોવાથી મુદ્દલ રકમ દિવસે દિવસે ઓછી થતી હતી. લગ્ન પ્રસગે મિ૦ મન મોહન શર્માએ કન્યાને ત્રણેક હજાર રૂપિયાના અલંકાર અને બે હજાર રૂપિયા રોકડા આપ્યા હતા. એ બે હજાર રૂપિયા રમાસુંદરીએ પોતાના નામ ઉપર બૅન્કમા મૂક્યા હતા. પુત્રનો પ્રસવ થયા પછી રમાસુંદરી વારવાર પિતાને ત્યા જતી હતી અને કેટલીક વખત તો બબ્બે દિવસ સુધી પિતાને ત્યા રહી પછી પતિ પાસે આવતી હતી

થોડા વખતથી કાન્તિપ્રસાદ પોતાની પરિસ્થિતિનો વિચાર કરી એક

યુરોપીઅન વ્યાપારી ફર્મમા માસિક રૂપિઆ અઢીસોના પગારથી હેડ ક્લાર્ક તરીકે જોડાયો હતો. મધ્યાન્હકાળે બાર વાગ્યે તે ઑફિસમા જતો હતો અને સ્હાંજે પાચ વાગ્યે ઘેર પાછો આવતો હતો.

વિલાસમયી મેરીએમના ચરિત્ર તથા વ્યવહારનુ વર્ણન અમે કરી ચુકેલા હોવાથી અત્રે તેનો પુનરુલ્લેખ કરવાની આવશ્યકતા નથી. રમાસુન્દરી પણ પાશ્ચાત્ય શિક્ષણ અને સભ્યતાની પક્ષપાતિની હોવાથી મેરીએમનો અલ્પકાળમા જ તેની સાથે ગાઢ પરિચય થઇ ગયો હતો તેઓ બન્ને ઘણી વખતે સાથે ફરવા સુદ્ધા જતી હતી મેરીએમે અમુક ઉદ્દેશ પાર પાડવાના વિચારથી જ રમાસુદરી સાથે પોતાનો સહવાસ અને સ્નેહ વધાર્યો હતો તથા એ ઉદ્દેશ હવે ધીમે ધીમે આપણા જાણવામા આવનાર હોવાથી આપણે મેરીએમના બગલા તરફ જ જઇએ.

ગ્રીષ્મઋતુનો દિવસ હતો. મધ્યાન્હકાળ થયેલો હોઇ પુષ્કળ તાપ પડતો હતો. સમુદ્રની ભીષણ ગર્જનાઓ પ્રત્યેક ક્ષણે કાનપર અથડાતી હતી. વાયુમા ઉષ્ણતાનો સમાવેશ થયેલો હતો. રવિવારનો દિવસ હોવાથી કાન્તિપ્રસાદ આજે ઘેર જ હતો, રમાસુંદરી તેના બાળપુત્રને સાથે લઇ એ દિવસથી પિતૃગૃહે ગઇ હતી કાન્તિપ્રસાદ એક ઇઝીચેરપર આડો પડી એક અગ્રેજી નવલકથા વાચતો હતો શરીરપર તેણે ઢાકાની મલમલિનનુ પહેરણ પહેર્યું હતુ

અડધો કલાક વીતિ ગયો એવામા એક સૌન્દર્યસંપન્ન સુદરીએ ચચળગતિથી એ દિવાનખાનામા પ્રવેશ કર્યો. એ સુન્દરીના પગમાની સ્લીપરના અવાજથી કાન્તિપ્રસાદે ચમકી ઊઠી તેના તરફ જોયુ તથા સભ્યતાનું રક્ષણ કરવાના વિચારથી તેણે કહ્યુઃ—“ આવો—બેસો. ”

આવેલી નવયુવતીએ એક કૉચ ઉપર બેસી લજ્જાથી મકોચાતા

પૂછ્યુ.—" આપના પત્ની નથી કે શુ ? "

" તેઓ તેમના પિતાને ત્યા ગયા છે, આજકાલમા આવશે."

" આજે કાંઇ ગમતું નહિ હોવાથી તેમની પાસે બેસી વાતચિતમા વખત વીતાડવાના વિચારથી હું અત્રે આવી હતી. તેમનો સ્વભાવ ઘણો મળતાવડો છે. આપ જો કે થોડા વખતથી જ અમારા બંગલામા રહેવા આવેલા છો, છતા એ ટૂક સમયમા અમારી વચ્ચે ગાઢ સ્નેહસંબંધ થઇ ગયો છે."

" ખરુ છે, ઉમ્મરની સમાનતા, વિચારોની સમાનતા અને જ્ઞાનની સમાનતા હોય છે ત્યા સત્વર સ્નેહસબંધ થાય છે. તમારું અગ્રેજી જ્ઞાન ઘણુ સારુ છે, તમારો સ્વભાવ પણ વિનયી છે તેથી તમારી બન્નેની વચ્ચે સ્નેહસબધ સંધાય એ સર્વથા સ્વાભાવિક છે." કાન્તિપ્રસાદે ગભીરભાવથી કહ્યુ.

સ્વાભાવિક રીતે જ સ્ત્રીજાતિને પોતાની પ્રશસા ઘણી ગમે છે. કાન્તિપ્રસાદના ઉપરોક્ત પ્રશંસાત્મક વચનો સાભળી પ્રસન્ન બની જઇને મેરીએ પોતાના ચચળ નેત્રોને નચાવતા નચાવતા કહ્યુ—" પણ આ સંસારમા મનુષ્યના ગુણાવગુણની કિમ્મત આકી શકે એવા માણસો બહુ થોડા હોય છે. મ્હારા પતિએ કેવી રીતે મ્હારો ત્યાગ કર્યો છે એ હકીકત આપ કદાચ નહિ જાણતા હો. જો જાણતા હોત તો મ્હારે માટે આપના મનમા અત્યત સહાનુભૂતિ ઉપજ્યા સિવાય રહેત નહિ."

" ના-ના, એ હકીકત હુ જાણતો નથી; છતા મ્હારે કહેવુ જોઇએ કે, આપણા ભારતવર્ષમા પુરુષજાતિ સ્ત્રીજાતિ ઉપર ઘણો અત્યાચાર કરે છે તથા તેમને ભયકર અન્યાય આપે છે. જેવી રીતે પુરુષને મન છે તેવી જ રીતે સ્ત્રીને પણ મન છે. આપણા દેશમા પુરુષો

સ્ત્રીઓને પોતાનાથી ઉતરતી સમજે છે તેથી જ આર્યસંસારોમાં-હિન્દુસ્તાનના સંસારોમાં ભીષણ અશાન્તિ અને દારુણ દુઃખ જોવામાં આવે છે પુરુષો જ્યાં સુધી સ્ત્રીઓને પોતાની સમાન નહિ સમજે ત્યાં સુધી એ દુઃખ દૂર થવું સર્વથા અશક્ય છે. આ વિષયની વિશેષ ચર્ચા આપણે યથાસમયે કરીશું હમણાં તો તમે જો હરકત ન હોય તો તમારી જીવનકથા મ્હને કહી સંભળાવો બૉયને બોલાવી હું ચ્હા તૈયાર કરાવું છું." કાન્તિપ્રસાદે કહ્યું.

પછી બેલ વગાડી કાન્તિપ્રસાદે નોકરને બોલાવ્યો અને તેને સત્વર બે કપ ચ્હા તૈયાર કરી લાવવાની આજ્ઞા કરી. બૉય ચ્હા તૈયાર કરવા ચાલ્યો ગયો પછી મેરીએમે પોતાની જીવનકથા સંક્ષેપમાં કાન્તિપ્રસાદને કહી સંભળાવી. તેમાં તેણે સઘળો દોષારોપ તેના પતિ ઉપર મૂક્યો તથા પોતે તદ્દન નિર્દોષ છે એમ તેણે કાન્તિપ્રસાદના મનમાં ઠસાવ્યું.

એવામાં બૉય ચ્હાના બે કપ લઇ આવ્યો. બન્ને જણાએ ચ્હા પીધી બૉય ખાલી કપ રકાબી લઇ ગયો એટલે કાન્તિપ્રસાદે કહ્યું —
"તમારી જીવનકથા સાંભળી મ્હારી ખાત્રી થઇ છે કે તમારો પતિ મૂર્ખ અને અજ્ઞાની હોવો જોઇએ એ તમારા જેવા રમણીરત્નની કિંમત કરી શક્યો નહિ એ ઘણા ખેદનો વિષય છે. મ્હને એમ લાગે છે કે, હવે પોતાનો ભ્રમ સમજવામાં આવતાં તેને ઘણો પશ્ચાત્તાપ થતો હશે તમે તેની સાથેનો સબંધ તોડી નાખ્યો એ ઉત્તમ કર્યું છે. તમે સંગીત વિદ્યામાં નિપુણ છો, તમારું જ્ઞાન વિશાળ છે તથા તમારું રૂપસૌન્દર્ય પણ એવું ચિત્તાકર્ષક છે કે હવે જે પુરુષ તમારો ભરથાર થશે તે પોતાને મહાભાગ્યશાળી જ સમજશે. તમારા પિતાએ તમારા ભવિષ્યનો કાંઇ વિચાર તો અવશ્ય કરી રાખ્યો હશે!"

કાન્તિપ્રસાદના આ વચનો સાભળવામા આવતા મેરીએમનુ મુખમંડળ વિશેષ હાસ્યપ્રફુલ્લ બની ગયું. તેણે કહ્યુઃ—"જે પરત ત્રતાના બંધનમાથી એક વખત મુક્તિ મેળવી છે, જે દાસત્વમાથી એક વખત છુટકારો મેળવ્યો છે તેજ બંધનમા બંધાવાની કે દાસત્વને પુન. સ્વીકારવાની મ્હારી બિલકુલ ઇચ્છા નથી. પરણેલી સ્ત્રી જો પોતાના પતિ સિવાય બીજા કોઈ સ્નેહી સંબંધી પુરુષ સાથે કાંઇ છૂટ લે છે તો એ તેના પતિના વિરાગની પાત્રી થાય છે. એના પતિના અંતરમા એના ચારિત્ર માટે સંશયપિશાચનો સંચાર થાય છે. હું ઉમ્મર લાયક થયેલી હોઇ મ્હારામા સારાસારનો વિચાર કરવા જેટલું જ્ઞાન હોવાથી મ્હે મ્હારી ચિંતા નહિ કરવા પિતાજીને સૂચના કરી દીધી છે."

આમ કહી કાંડાપર બાંધેલા સોનાના લૅડી વૉચને જોઈ મેરીએમે કહ્યું:—"મિ૰ દેસાઇ! આજે આપ મ્હારી સાથે નાટકમા આવશો કે? જો તમારા પત્ની અત્રે હોત તો આપણે ત્રણે જણા સાથે જ જાત; છતા તેઓ હાજર નહિ હોવાથી તમે મ્હારી સાથે આવવાની ના નહિ પાડો એમ હું ઇચ્છુ છુ."

આમ કહી મેરીએમે કાન્તિપ્રસાદ તરફ એક કટાક્ષ ફેંક્યો અલ્પ કાળ સૂધી વિચારમગ્ન રહ્યા પછી કાન્તિપ્રસાદે કહ્યુ.—"જો કે તમારી સાથે આવવામા મ્હને હરકત નથી; પરંતુ આપણે બન્ને જણા રાત્રિને સમયે બહાર જઇએ એ પ્રકાર તમારા પિતાશ્રીને માલૂમ પડે તો તેઓ કદાચ મ્હારા ઉપર વિરક્ત થાય એવો મ્હને ભય રહે છે. જો મ્હારા પત્ની અહી હોત અને આપણી સાથે આવત તો એવો ભય રહેત નહિ."

મેરીએમે કહ્યુઃ—"ના—ના. આપ એવા ભયને આપના મનમા

સ્થાન આપશો નહિ હુ પ્રત્યેક કાર્ય મ્હારી ઇચ્છાનુસાર કરી શકુ તેમ છુ. મ્હારી સ્વતંત્રતાને કોઇ છિનવી લે તેમ નથી. આમ છતાં જો આપને મ્હારી સાથે આવવું ઉચિત ન લાગતું હોય તો આપ અહીંથી વહેલા નીકળી ચોપાટી ઉપર જજો. યથા સમયે ગાડી લઇને હું ત્યા આવીશ તથા ત્યાથી આપણે બન્ને સાથે જ નાટકમા જઇશુ ”

મેરીએમના કહેવા પ્રમાણે વર્તવાને કાન્તિપ્રસાદ સમ્મત થયો. પછી મેરીએમ તેની પાસેથી ચાલી ગઇ. એકાન્તમા કાન્તિપ્રસાદ સ્વગત વિચારવા લાગ્યોઃ—“ મેરીએમની સાથે રાત્રે નાટકમા જવાની મ્હે સંમતિ દર્શાવી એ ઉચિત છે કે ? હુ તેની સાથે જઇશ અને એ પ્રકાર કદાચ દૈવયોગે મ્હારી નવીન પત્ની રમાસુંદરીના જાણવામા આવશે તો તે અમારા બન્નેના ચરિત્ર માટે કેવો વિચાર કરશે ? તેના અંતરમા જો સંશયનો સંચાર થશે તો મ્હારા સકળ સુખનો ક્ષણ માત્રમા જ નાશ થયા સિવાય રહેશે નહિ. બીજી તરફથી મેરી-એમના જેવી વિનયી, સભ્ય, સદ્‌ગુણી સુન્દરીના પ્રસ્તાવને અમાન્ય કરવાથી તે વિરક્ત થાય તેમ છે. સુધારક સ્ત્રીપુરુષોએ એક બીજાની સાથે ગમે તે વખતે હળવા મળવામા, વાર્તાવિનોદ કરવામા શામાટે સંકોચ રાખવો જોઇએ ? રમાસુંદરી સુધારક બૅરિસ્ટરની સુધરેલી કન્યા છે તેનુ હૃદય સંકુચિત નથી કે તે પ્રમાણુની પ્રાપ્તિ સિવાય મ્હારા ઉપર સંદેહ કરે ! તે પોતે ગમે તે વ્યક્તિને મળવા જાય આવે છે એમા હું કદાપિ બાધા કરતો નથી. તેની સ્વતંત્રતાને હું ખુચવી લેતો નથી. એટલે પછી તે મ્હારી સ્વતંત્રતા ખુચવી લેવાનો પ્રયત્ન કરે એ સર્વથા અશક્ય છે. ”

સ્ત્રીજાતિના હૃદયના ભાવને સમજવા જેટલી બુદ્ધિશક્તિ અને વિવેકશક્તિ કાન્તિપ્રસાદનામા હોત તો તે કદાપિ આવા ભૂલ ભરેલા

વિચાર કરત નહિ. આજના તેના વિચારો અને વર્તનનુ કેવુ ભયકર પરિણામ આવ્યું તેનો પરિચય ટૂક સમયમા જ આપણને પ્રાપ્ત થશે.

પ્રકરણ ૨ જું.

પાપ પ્રકાશ્યું.

સર પે, આંખો પે, કલેજે પૈ બિઠાઉં તુઝકો,
આ મેરી જાન! ગલેમેં મૈં લગાઉં તુઝ કો,
દિલો જાનમે મુઝે ભાતી હૈ, અદાએ તેરી,
પાસ લા ચાંદ સા મુખ, લૂ મૈં બલાએ તેરી.

રાત્રિના લગભગ સાડાસાત વાગ્યા હતા ચોપાટી ઉપર ધીમે ધીમે મનુષ્યોની સખ્યામા વૃદ્ધિ થતી હતી રસ્તાની બન્ને બાજૂએ શ્રીમત લક્ષ્મીસપન્ન ગૃહસ્થોની મૉટરો, વિકટોરિયાઓ અને ભાડુતી ગાડીઓ યથાસ્થિત ઉભી રહેલી હતી. પ્રત્યેક ક્ષણે નવી મૉટરો અને ગાડીઓ આવતી જતી હતી. ભાટીઆ, જૈન, મારવાડી, મુસલમાન, દક્ષિણી, પારસી, યૂરોપીઅન, ક્રિશ્ચિઅન વગેરે હરેક વર્ણના સ્ત્રીપુરુષો નજરે પડતા હતા. વિશ્વવિદ્યાલયના વિદ્યાર્થીઓ વિવિધ પ્રકારની ચર્ચા કરતા ફર્યા કરતા નજરે પડતા હતા ફેરીવાળાઓ ઘરાકી કરવા માટે મ્હોટા અવાજે પોતાના માલની જાહિરખબર ફેલાવતા હતા સમુદ્રની રેતીમા કેટલાક પુરુષો સ્ત્રી-કન્યા, ભગિની કિંવા કોઈ ભાડુતી સ્ત્રીઓની સાથે ટોળામા બેસી ભજન લલકારી પૈસા મેળવવાનો પ્રયત્ન કરતા હતા. ન્હાના ન્હાનાં બાળકો આયાઓની સાથે ફરતા નજરે પડતા હતા.

સૂર્યાસ્ત થયો હતો. ગૅસ કારખાનાના કામદારોની હડતાળને લીધે ધીમે ધીમે અંધકાર વધતો જતો હતો. રાત્રિનો અંધકાર જેમ જેમ વધતો જતો હતો તેમ તેમ સમુદ્રનું જળ વિશેષ શ્યામવર્ણ ધારણ કરતું હતું. કોલાબાની દીવાદાંડીનો તેજોમય દીપક થોડા થોડા વખતને અંતરે નજરે પડતો હતો.

આવા સમયે કાન્તિપ્રસાદ એક વિકટોરિયામાં બેસી ચોપાટી ઉપર આવી પહોંચ્યો તથા કોચમેનને ભાડું ચુકવી આપી ચરનીરોડ સ્ટેશન નજીક આવેલા ન્હાના બગીચામાં જઈ તે એક બેન્ચ ઉપર બેઠો. તેના અંતરમાં પ્રત્યેક ક્ષણે ચાનવા વિચાર ઉપજતા હતા. મેરીએમના સૌન્દર્યનો તેના ચંચળ ચિત્તપર ઘણો પ્રભાવ પડ્યો હતો. તે અત્યંત અધીરચિત્તે તેની રાહ જોયા કરતો હતો

ધીમે ધીમે રાત્રિના આઠ વાગ્યા. એવામાં મેરીએમ પણ એ બગીચામાં આવી. કાન્તિપ્રસાદ પાસે ઉપસ્થિત થયા પછી તેણે કહ્યું – "મિ૦ દેસાઇ! મ્હારે લીધે આપને ખોટી થવું પડ્યું છે એ માટે હું આપની ક્ષમા ઇચ્છું છું. હજી નાટકનો આરંભ થવાને દોઢ કલાકની વાર છે તેથી જો ઇચ્છા હોય તો આપણે ગાડીમાં બેસી ફરવા જઇએ. આપણી ટીકીટો રિઝર્વ કરાવેલી હોવાથી આપણે બરાબર સાડાનવ વાગ્યે નાટકમાં જઇશું તો પણ સીટ મળી શકશે."

આમ કહી લોલુપ દૃષ્ટિથી મેરીએમ કાન્તિપ્રસાદના મુખ તરફ જોઇ રહી મેરીએમના પ્રસ્તાવનો અસ્વીકાર કરવા જેટલું મનોબળ નહિ હોવાથી કાન્તિપ્રસાદે ફરવા જવાની સમ્મતિ દર્શાવી. બન્ને જણા ઊઠી ગાડી પાસે ગયા તથા તેઓ એક બીજાની સાથે બેઠા. પછી મેરીએમે ગાડીને તોપખાના તરફ લઇ જવાની આજ્ઞા કરી ચાબુક વાગતા ઘોડો ઝડપથી દોડવા લાગ્યો વાયુના જોરથી મેરીએમનું પરિ-

ધેય વસ્ત્ર ઉડતું હતું તથા કવચિત્ ક્વચિત્ તેના અંગ સાથે કાન્તિપ્રસાદના અંગનો સ્પર્શ થતો હતો. આવી રાત્રિના સમયે આવા સ્વેચ્છાચારી યુવક અને યુવતીના અંતરમા કેવા વિચાર ઉપજવા જોઇએ એ સંબંધીની કલ્પના વિચારશીલ વાચકબંધુઓ કરી શકે તેમ છે બન્નેના હૃદય જોરથી ધબકતા હતા તથા ધીમે ધીમે તેમના અંગમા મદનની જ્વાળાનો પ્રચાર થતો હતો. રસ્તે જતાં જતા તેમની બન્નેની વચ્ચે વાતચિત ચાલવા લાગી રમાસુંદરીએ કહ્યું:- "મિ૦ દેસાઇ! તમારા પત્ની ભણેલા ગણેલા તથા રૂપવાન છે, છતા તેઓ તમારો ત્યાગ કરી વારંવાર પિયર જવાનું કેમ પસંદ કરે છે? વળી તમે પણ તેમના વિયોગે કેમ રહી શકો છો? જો કે આવા પ્રશ્ન પૂછવા એ સભ્યતા વિરુદ્ધ છે, પરંતુ આપને માટે મ્હારા મનમા સહાનુભૂતિ હોવાથીજ હુ આ પ્રશ્નો પુછુ છુ"

કાન્તિપ્રસાદે ઉત્તરમા કહ્યું:-" આ વિશ્વસંસારમા સર્વ કોઇ કેવળ પૈસાને જ ચ્હાય છે અને તેથી જ 'જર ચાહે સો કર' એવી કહેવત બોલાય છે. વળી ઘણી સ્ત્રીઓ સ્વાભાવિક રીતે જ મૂલ્યવાન્ વસ્ત્રાલંકારો પહેરવાની ઇચ્છા રાખે છે. તેઓ પતિ કરતા પૈસાનુ જ મહત્વ વિશેષ સમજે છે એમ કહીએ તો એમા કાઇ અતિશયોક્તિ જેવુ નથી મ્હેં જે ભૂલ કરી છે તે હવે હુ સમજી શકયો છું; પરંતુ તે સુધરી શકે એવો કોઇ માર્ગ નથી. રમાસુંદરી બૅરિસ્ટરની પુત્રી છે, તે સ્વેચ્છાચારીઓના સહવાસમા રહી મ્હોટી થઇ છે હુ તેને કોઇ પણ વસ્તુનો અભાવ જણાવા દેતો નથી નો પણ તે મ્હારા ઉપર અસંતુષ્ટ રહેતી હોય એમ લાગે છે અને તેથી જ તે વારંવાર પિયર જઇને રહે છે. વળી સ્વભાવતઃ એવો નિયમ છે કે, પતિપત્નીમાથી ગમે તે એકનુ પ્રણયાકર્ષણ શિથિલ થાય છે એટલે બીજી વ્યક્તિનુ આકર્ષણ

પણ શિથિલ થાય છે એ આકર્ષણની શિથિલતાની જેમ જેમ વૃદ્ધિ થાય છે તેમ તેમ બન્ને જણા સાંસારિક સુખની પ્રાપ્તિ માટે નવીન કલ્પનાઓ કરે છે.”

“ખરૂ છે. જ્યાં પ્રેમનો અભાવ હોય છે, જ્યાં મનના માનસિક મિલનનો વિચ્છેદ થાય છે ત્યાં સુખને બદલે દુઃખનો જ અનુભવ થાય છે વળી સ્વાભાવિક રીતે યુવાવસ્થામાં પુરુષ કિંવા સ્ત્રીનું મન સાંસારિક સુખ ભોગવવાની પ્રબળ લાલસા રાખે છે, એ લાલસા અતૃપ્ત રહે છે તો તેની જ્વાળા અગર વ્યથા વધી જાય છે વળી ખરો પ્રેમ પૈસાને તથા બીજી કોઈ પણ વસ્તુને જોતો નથી. તે કેવળ પોતાના પાત્રને જ જુએ છે. તેના સુખ દુઃખમાં તે પણ સુખદુઃખ અનુભવે છે, એ પ્રેમ બદલાની આશા નહિ રાખતા આત્મોત્સર્ગ કરે છે.” રમાસુંદરીએ કાન્તિપ્રસાદના ચિત્તને વિશેષ ચલિત કરવાના ઉદ્દેશથી કહ્યું.

ગાડી ધીમે ધીમે તોપખાના નજીક જઈ પહોંચી એટલે કાન્તિપ્રસાદ અને મેરીએમ ગાડીમાંથી ઉતરી સમુદ્રતટપર આવેલા એક આસનપર જઈને બેઠા ગૅસના દીપકો સળગેલા નહિ હોવાથી એ સ્થળે અંધકારનો ફેલાવો થયેલો હતો. લગભગ અડધા કલાક જેટલો વખત એ સ્થળે તેમણે પસાર કર્યો તથા એ સમય દરમ્યાન માયાવિની કુળકલંકિની મેરીએમે પોતાની ઇચ્છા પાર પાડી; અસ્તુ. હવે આપણે નાટકશાળા તરફ વળીએ.

કાન્તિપ્રસાદ અને મેરીએમ જ્યારે નાટકશાળામાં દાખલ થયા ત્યારે દશ વાગ્યા હતા. નાટકનો આરંભ અડધા કલાકથી થઈ ગયો હતો. કાન્તિપ્રસાદ અને મેરીએમ એક્સ્ટ્રા કલાસમાં રીઝર્વ કરાવેલી સીટપર જઈને બેઠા; પરંતુ કાન્તિપ્રસાદનું ભાગ્ય આજે પ્રતિકૂળ

હતું. દૈવયોગે બૅરિસ્ટર મિ૦ મનમોહન શર્મા કુટુમ્બસહ આજે આ નાટકમા આવ્યા હતા. રમાસુન્દરી પણ આવેલી હતી. તેણે મેરીએમની સાથે કાન્તિપ્રસાદને નાટકમા જોયો એટલે તત્કાળ તેના મનમા સંશયનો સચાર થયો કાન્તિપ્રસાદ અને મેરીએમ પણ રમાસુદરી વગેરેને જોઇ ચિંતામા પડી ગયા. મેરીએમ ખેલ બન્ધ થતા પહેલાજ ઘર તરફ વિદાય થઇ ગઇ.

ખેલ બધ થયો એટલે કાન્તિપ્રસાદ પણ એક અપરાધીની માફક બૅરિસ્ટર મિ૦ શર્મા સાથે કેટલીક વાતચિત કરી ઘર તરફ વિદાય થયો. આજના આ પ્રકારનું કેવું ગભીર પરિણામ આવ્યુ એનો ઉલ્લેખ અમે યથાક્રમે કરીશુ.

પ્રકરણ ૩ જું.

સંસારત્યાગ.

કૃપારામ સાથે ઉર્મિલાનુ લગ્ન થઇ ગયાનો ઉલ્લેખ અમે પ્રસ્તુત નવલકથાના બીજા ભાગમા કરી ચુક્યા છીએ ઉર્મિલાએ શા હેતુથી કૃપારામ જેવા વયોવૃદ્ધ પુરુષને પોતાના પતિ તરીકે પસંદ કર્યો હતો એ પ્રકાર પણ વાચકબંધુઓથી અજ્ઞાન નથી હવે ઉર્મિલાના પિતાએ એ લગ્ન પ્રસગમા શા માટે પોતાની સંમતિ દર્શાવી હતી એ જણાવવાની જરૂર છે. ઉર્મિલાના પિતા નૃસિહપ્રસાદ હરેક વિષયમા પાશ્ચાત્ય મતાવલબી હોઇ તેમણે પોતાના ગૃહસંસારની વ્યવસ્થા પણ તેવી જ રાખી હતી બબરચી, આયા, નોકર વગેરેના ખરચ ઉપરાત મિત્રમડળને પાર્ટીઓ આપવામા

તેઓ બન્ને મુંબાઇનો ત્યાગ કરી અન્ય એકાન્ત સ્થળે જઇ રહ્યા. અસ્તુ.

કૃપારામ અને ઉર્મિલાનું લગ્ન થઇ ગયાને ત્રણ માસ વીતિ ગયા. હજી સૂધી વૃદ્ધ કૃપારામ ઉર્મિલાના પાપાચારથી સર્વથા અજ્ઞાત હતો; પરંતુ ત્રણ માસ પછી એ પ્રકાર જાણતામા આવતા તેના ક્રોધ અને ક્ષોભનો પાર રહ્યો નહિ. સમસ્ત જગતમા તે સંપૂર્ણ અંધકાર જોવા લાગ્યો.

ઉર્મિલાનું ચિત્ત પણ શાન્ત નહોતું તેને પોતાની ભયંકર ભૂલનું ફળ ભોગવવું પડતું હતું. વૃદ્ધ પતિને હથેળીમા રાખી સ્વેચ્છાનુસાર વર્તવાનો તેનો સંકલ્પ દૂર થઇ ગયો હતો. ક્ષણિક ઉત્તેજનાથી તેણે પોતાના સમસ્ત જીવનને દુઃખમય બનાવી દીધું હતું.

રાત્રિનો સમય હતો. ભોજનાદિથી નિવૃત્ત થઇ ઉર્મિલા અને કૃપારામ દિવાનખાનામા જૂદા જૂદા આસન ઉપર બેઠા હતા. ખુલ્લી બારીઓમાથી શીતળ વાયુ આવતો હતો. આસમાની આકાશમા ચંદ્રદેવ પ્રકાશી રહ્યા હતા. કૃપારામ તથા ઉર્મિલા આજે વિશેષ શોકસંતપ્ત બની ગયા હોય એવો તેમની મુખમુદ્રા જોતા ભાસ થતો હતો ઘણા સમય સૂધી બન્ને જણા કાંઇ બોલ્યા સિવાય ચુપકીદીથી બેસી રહ્યા. પછી મૌનનો ભંગ કરી કૃપારામે એક ગાઢ નિશ્વાસ મૂકીને કહ્યું.—"ઉર્મિલા ! હવે હું મ્હારો ભ્રમ સમજી શકયો છું. તને જીવનસહચરી બનાવી જે સાંસારિક સુખ મેળવવાની આશાનું મ્હે મ્હારા મનમા પોષણ કર્યું હતું એ આશા હવે સર્વથા નિરાશાના સ્વરૂપમા ફેરવાઇ ગઇ છે. ત્હેં કેવળ ત્હારો સ્વાર્થ સાધવા માટે મ્હારા ધોળામા ધૂળ નાખી છે, આ દુનિયામા હું હવે કાઇને મ્હારું મ્હો બતાવી શકું તેમ નથી."

આ વચનો સાંભળવામા આવતા ઉર્મિલાનું મુખમંડળ ક્રોધથી

લાલચોળ બની ગયું. તેણે ક્રોધસૂચક સ્વરે કહ્યું.–"તમે પોતાનો દોષ ભૂલી જઇ માત્ર બીજાના દોષને જોઇ શકો છો એ આશ્ચર્યજનક છે. એક ઉચ્ચ શિક્ષણથી શિક્ષિતા થયેલી, સ્વાધીનતાની હિમાયત કરનારી રૂપગુણસંપન્ના નવયૌવના તમારા જેવા વયોવૃદ્ધ પુરુષની પોતાના પતિ તરીકે અંતઃકરણપૂર્વક અને પ્રેમપૂર્વક પસંદગી કરે એ શું તમને સંભવિત લાગે છે ? તમે જેવી રીતે કામવિહ્વળ થઇ મ્હારા જેવી એક નવયુવતીનું સમસ્ત જીવન દુ:ખમય કરવાનો ભયંકર વિચાર કર્યો હતો તેવી જ રીતે મ્હેં પણ મ્હારાથી થયેલી ભૂલ છુપાવવા માટે નિરુપાયે તમારા પ્રસ્તાવનો સ્વીકાર કર્યો હતો વિચાર કરી જુઓ કે, તમારા જેવા વૃદ્ધ પતિના સહવાસથી હું શું સુખ મેળવી શકું તેમ છું !"

કૃપારામે ઉર્મિલાના આ વચનોથી ક્રોધે ભરાઇને કહ્યું:–"ઉર્મિલા ! આજકાલ ઉચ્ચ શિક્ષણથી શિક્ષિતા થયેલી સુંદરીઓ જો ત્હારા જેવા વિચારો જ ધરાવતી હોય તથા ત્હારા જેવું જ વર્તન ચલાવતી હોય તો તેના કરતા એવા શિક્ષણથી વિમુખ રહેલી સુંદરીઓ જ શ્રેષ્ઠ છે. હિંદુસ્તાન–પરમ પવિત્ર ભારતવર્ષ એ ઇંગ્લેંડ કે ફ્રાન્સ નથી. ભારતવર્ષનો આદર્શ સર્વથા ભિન્ન પ્રકારનો છે નર્મદા, સુકન્યા, સાવિત્રી વગેરે ભારતીય આર્યસન્નારીઓના જીવનચરિત્રોનો એક વખત વિચાર કરી જો. નર્મદાનો પતિ અંધ હોવા છતા તથા સુકન્યાનો સ્વામી ચ્યવન ઋષિ અંધ તેમજ વૃદ્ધ હોવા છતા તેમણે મનસા, વાચા કર્મણાથી પોતાના સ્ત્રી કર્તવ્યને સર્વાંશે બજાવ્યું હતું તથા પોતાની પતિભક્તિના પ્રભાવથી જ અંતે તેમણે અક્ષય સુખ પ્રાપ્ત કર્યું હતું. '

" આ વચનો તમે સંપૂર્ણ વિચાર કર્યા સિવાય ઉચ્ચારો છો. સીતા, સાવિત્રી, નર્મદા વગેરે સતી સ્ત્રીઓનો યુગ બદલાઇ ગયો

છે અને હમણા તો સર્વત્ર કળિયુગનો અધિકાર સ્થાપિત થયો છે. જે યુગની સતીઓના તમે ઉદાહરણો આપો છો એ યુગના પુરુષો પણ આ યુગના પુરુષો જેવા વિષયલપટ, અધર્મી, સ્વાર્થમય અને પ્રવચક નહોતા. એ યુગમા ઇચ્છિત પતિને પરણવાની અર્થાત્ સ્વયવરા થવાની પ્રત્યેક બાળિકાને છૂટ હતી. એમના એ કાર્યમા માતાપિતાથી હાથ નાખી શકાતો નહોતો; પણ અત્યારનો લોકવ્યવહાર અને સમાજનીતિ સર્વથા બદલાઇ ગઇ છે. વળી આ યુગમા સ્ત્રી-પુરુષોની કેળવણી પણ તદ્દન બદલાઇ ગઇ છે. હમ્મેશા જેવુ જ્ઞાન તેવી બુદ્ધિ અને જેવી બુદ્ધિ તેવુ જ કર્મ હોય છે, એ સૂત્રને તમે કેમ ભૂલી જાઓ છો ? જે માતાપિતાએ નિરતર સતાનોને સુખી થયેલા જોવાની ઇચ્છા રાખવી જોઇએ તે જ માતાપિતા પોતાની પુત્રીઓને નૅશનલ બૅન્કનો ચેક સમજી તેને વટાવી પોતાનો અર્થાભાવ દૂર કરવા ઇચ્છતા હોય તો તેમને કયા ઉપનામથી ઓળખવા તેની હુ કલ્પના કરી શકતી નથી. હશે, હુ તમારો કે મ્હારા માતાપિતાનો કાઇ દોષ કાઢતી નથી. મનુષ્યને પોતાના કર્મનુ ફળ ભોગવવુ પડે છે એ સર્વ-માન્ય સિદ્ધાતાનુસાર હું મ્હારા કર્મનું જ ફળ ભોગવુ છુ. હુ સારી રીતે જાણું છુ કે, મ્હારે પેટે જે સતાનનો પ્રસવ થશે તે સતાન સસારમા કલકના અવતાર તરીકે ઓળખાશે અને તેથી જ હુ સત્વર મ્હારુ મૃત્યુ થાય એવી જ ઇચ્છા રાખુ છુ.” ઉર્મિલાએ અંતરના આવેગથી કહ્યુ.

‘ ઉર્મિલા! હુ સર્વથા નિર્દોષ છુ એમ તો નથી જ કહેતો, પરતુ જે પરિસ્થિતિમા મૂકાયલો હતો તે પરિસ્થિતિને લીધે જ મ્હારુ ચિત્ત ચલિત થયુ હતું. યુવાવસ્થાના અત સાથે જ પુરુષ કિવા સ્ત્રીના કામા-સક્તિનો અંત આવે છે એમ માનવુ એ ભૂલ ભરેલુ છે. માનવજાતિની કામ વાસના તેની ચિતાભસ્મમા જ દૂર થાય છે. વળી ખરું પૂછો તો મ્હારે કહેવું

જોઇએ કે, મ્હેં કેવળ કામવાસનાને જ વશ થઇ ત્હારો સહધર્મિણી તરીકે સ્વીકાર કર્યો નથી. હું તને અંતઃકરણપૂર્વક ચ્હાતો હતો. મ્હે ત્હારા આચારવિચારની પરીક્ષા કર્યા સિવાય તને મ્હારી પત્ની કરી એ મ્હારી ભુલ હું કબૂલ કરુ છુ. જયારથી ત્હારું પાપકર્મ મ્હારા જાણવામા આવ્યું છે ત્યારથી ત્હારા ઉપર ક્રોધ ઉપજવાને બદલે મ્હને દયા આવે છે. ત્હારુ અને મ્હારુ જીવન દયાપાત્ર થઇ પડયુ છે. જે કૃપારામ થોડા દિવસ પૂર્વે મુબાઇનો એક અગ્રગણ્ય ગૃહસ્થ લેખાતો હતો, સંસારમા રહેવા છતા જેને લોકો એક યથાર્થ સાધુજન તરીકે ઓળખતા હતા, જેની દાનશીલતાના દર્શનથી હર કોઇને આશ્ચર્ય ઉપજતું, જેની બુદ્ધિમત્તા માટે સર્વને માન હતું એજ કૃપારામની સ્થિતિ આજે કેવી દયાજનક થઇ પડી છે ?। ઉર્મિલા ! ત્હારે પેટે જે સંતાનનો જન્મ થશે તેનો કાઇ અપરાધ નથી, તે સુખમા રહી શકે એવી વ્યવસ્થા કરી આપી હું આ સંસારનો ત્યાગ કરી વનવાસ સ્વીકારવાને ઇચ્છું છુ તથા મ્હારાથી જો કાઇ અપરાધ થયો હોય તો તે માટે હું ક્ષમા ચ્હાઉં છુ. ” કૃપારામે અત્યંત મૃદુસ્વરે અંતરોદ્‌ગાર કાઢયા.

કૃપારામના આ વચનો સાભળી ઉર્મિલા શાન્ત થઇ. તેણે પણ નમ્ર સ્વરે કહ્યું.—“ જે થવાનું હતું તે થયું છે. લલાટલિપિને ફેરવવાનું સામર્થ્ય કોઇનામા નથી. તમે તમારી માનસિક શક્તિ માટે ગમે તે માર્ગ સ્વીકારો, એમા હુ વિઘ્નધારિણી થવાને ઇચ્છતી નથી. ”

ઉપરની વાતચિત થયા પછી એક અઠવાડીઆમા ઉર્મિલાના નામ ઉપર ૫૦૦૦ હજાર રૂપિયા બૅન્કમા મૂકી કૃપારામ તેની પાસેથી વિદાય થઇ ગયો. અર્થાત્ આવી રીતે કૃપારામ અને ઉર્મિલા અલ્પકાળમા જ એકબીજાથી છૂટા પડયા.

પ્રકરણ ૪ થું.

દસ્યુ સરદારની હત્યા.

જે રાત્રે કાઉન્ટ ફ્રેડરિક લિલિયનને રૅાયલ ગ્રાન્ડ સેલૂનમાંથી લુચ્ચાઇથી લઇ ગયો તે જ રાત્રે ઘટનાચક્રથી વિક્ટોરિયા થીએટરમાં મિ૦ સ્મિથની નાટયાભિનયમાં કાંઇ ભૂમિકા નહિ હોવાથી તે લિલિયનને પોતાની સાથે ઘેર લઇ આવવા માટે ઝડપથી રૅાયલ ગ્રાન્ડ સેલૂન તરફ ગયો તથા તેણે અધ્યક્ષ મિ૦ હિ૦ કિલફોર્ડ સાથે મુલાકાત કરી. વાતચિત કરીને મિ૦ સ્મિથ લિલિયન સંબંધીની સઘળી હકીકત જાણી શક્યો. એ હકીકત જાણી વિસ્મિત બની જઇને તે બોલી ઉઠયોઃ-" કેવો સર્વનાશ ! લિલિયનને લુચ્ચાઇથી લઇ જવામાં આવી ?! આવું કાર્ય કોણે કર્યું ? જે તેને લઇ ગયુ છે તેનો કાંઇ ખરાબ વિચાર જ હોવો જોઇએ ! અરેરે ! એ અભાગિનીના દુઃખનો અંત નહિ જ આવે કે શું ? "

મિ૦ કિલફોર્ડે થોડા સમય સૂધી ચુપ રહી મિ૦ સ્મિથના મ્હો તરફ જોઇને કહ્યુંઃ-" જે લિલિયનને લઇ ગયુ છે તેનો કાંઇ ખરાબ વિચાર હશે કે કેમ એ સંબંધી હું કાંઇ કહી શકતો નથી, પરંતુ મ્હારા દ્વારરક્ષકે મ્હને જે કાંઇ કહ્યુ છે તે જો ખરું હોય તો લિલિયન પોતે જ પોતાની ઇચ્છાથી મ્હને છેતરીને અહીંથી ચાલી ગયેલી હોવી જોઇએ ! '

અત્યંત આશ્ચર્યચકિત બની જઇ મિ૦ સ્મિથ બોલ્યો –" શું લિલિયન તમને છેતરીને પોતાની ઇચ્છાથી ચાલી ગઇ છે ?! મહાશય ! આપ આ શું કહો છો ? "

"હું ખરુ જ કહું છુ." ક્લિફોર્ડ ધીમે ધીમે કહેવા લાગ્યો, "જો લિલિયનની અગાઉથી જ એવી ઇચ્છા ન હોત તો તે શહેરના એક પ્રખ્યાત બદમાશ તથા વિષયલંપટ માણસની સાથે એક ગાડીમા બેસીને ચાલી જાત કે ?"

"કોણ ? લિલિયન કોની સાથે ચાલી ગઇ છે ?" મિ૦ સ્મિથે વ્યાકુળ કંઠે પૂછ્યુ.

"તમે આ શહેરના બદમાસોના સરદાર મિ. કર્ઝનને નથી ઓળખતા કે ? એની સાગે એક ગાડીમા બેસીને લિલિયન શા સાહસથી ગઇ છે એ હું સમજી શકતો નથી !" ક્લિફોર્ડે કહ્યુ.

"આપ આ શું કહો છો ? એ મિ૦ કર્ઝન સાથે ગઇ છે ? અરેરે ! હવે હું એનો પત્તો મેળવી શકીશ કે ?" આટલું બોલતામા તો મિ૦ સ્મિથના નેત્રોમા અશ્રુબિંદુ તરી આવ્યા.

"તમે ચિંતા શા માટે કરો છો ? લિલિયનનો પત્તો કેમ નહિ લાગે ? મિ૦ કર્ઝન તેની સાથે ઇચ્છા તૃપ્ત થતા સુધી રંગભોગ ભોગવી થોડા દિવસ પછી તેને અમુક રકમ આપીને વિદાય કરી દેશે ! એ વખતે તમે તેનું દર્શન કરી શકશો. મિ૦ કર્ઝન મ્હોટો માણસ છે. તેની પાસે પુષ્કળ પૈસા હોવાથી લિલિયનનું સઘળુ દુઃખ દૂર થઇ જશે. પોતાનું આર્થિક કષ્ટ દૂર કરવાની ઇચ્છાથી તો તે મ્હને છેતરીને ચાલી ગઇ છે, ગમે તેમ હો પણ એને લીધે હું વિશેષ કમાણી કરી શકતો હતો. મ્હને નુકસાન થાય એવુ વર્તન તણે મ્હારી સાથે ચલાવવું જોઇતું હતું કે ? આ શુ ધર્મ છે ? આ સંસારના માણસો ધર્મ કર્મને સ્વાર્થ આગળ તુચ્છ સમજે છે એના જેવી સ્ત્રીઓ સન્માર્ગે રહી કામધંધો કરીને પૈસા પેદા કરે ખરી કે ? એવી સ્ત્રીઓની પ્રવૃત્તિ જ ભિન્ન પ્રકારની હોય છે ! તેઓ પોતાના સૌન્દર્યની જાહિર-

ખબર ફેલાવવા માટે જ નાટકના સ્ટેજ ઉપર ઉપસ્થિત થાય છે અને થોડા દિવસ સુધી રંગ ઢંગ કરી કોઇ દર્શકના મનને ભૂલાવી તેની સાથે સુયોગ મળતા પલાયન કરી જાય છે. આમ છતા એવી સ્ત્રીઓનું કદાપિ ભલું થતું નથી એ ચોક્કસ છે. છેવટે તેમને ભિક્ષા માગવી પડે છે અગર તો આત્મહત્યા કરવી પડે છે—એ બેમાંથી એક કાર્ય કર્યા સિવાય તેમનો છુટકારો થતો નથી."

આવી વક્તૃતા કરી ખીસ્સામાંથી રૂમાલ બ્હાર કાઢી મિ૦ કિલ-ફોર્ડ કપાળપરનો પસીનો સાફ કરવા લાગ્યો.

મિ૦ સ્મિથે સ્થિરતાથી મિ૦ કિલફોર્ડના વચનો સાંભળ્યા. થોડા સમય પછી એક ગાઢ નિશ્વાસ મૂકીને તેણે કહ્યું:–" આપે જે કાંઇ કહ્યુ છે તે બીજી સ્ત્રીઓને માટે તદ્દન ખરું છે પણ હું પ્રતિજ્ઞાપૂર્વક કહું છુ કે, લિલિયનનું ચરિત્ર આપ કહો છો તેવુ નથી ! એને માટે આપની ધારણા તદ્દન ભૂલ ભરેલી છે ! '

" હશે કદાચ " મિ૦ કિલફોર્ડે વિશેષ કાંઇ બોલ્યો નહિ! થોડા સમય પછી જાણે કાંઇ વિચાર કરીને તેણે કહ્યું, " તમારી જ્યારે એવી ખાત્રી છે કે લિલિયનનું ચરિત્ર વિશુદ્ધ છે ત્યારે પછી તમે તેને મિ૦ કર્ઝનના પંઝામાંથી છોડાવવાનો પ્રયત્ન કેમ નથી કરતા ? વિના કારણ વખત ગૂમાવવાથી શો લાભ છે? '

મિ૦ સ્મિથે અત્યંત અસ્થિર બની જઇને કહ્યું:—" હું શું કરુ ? મ્હારાથી શુ થઇ શકે તેમ છે?"

" કેમ, તમે તેની પાછળ પાછળ જાઓને ! "

" ગાડી કયી દિશા તરફ ગઇ છે એ આપ કહી શકશો ? "

" ગાડી બ્લૅક આઇવિઝની તરફ ગઇ છે—હમણા તેઓ ઇસેકસ ગયા છે. એ ગાડીનો કોચમેન મ્હારા દ્વારરક્ષકની સાથે વાતમા ને

વાતમા એ સ્થળનો ઉલ્લેખ કરી ગયો છે."

"ત્યારે આવા રાત્રિના સમયે હું એ સ્થળે કેવી રીતે જાઉં? અત્યારે ટ્રેઇન મળી શકે તેમ નથી—સ્ટીમર પણ મળી શકે તેમ નથી હવે શુ કરવું?'

"એક ભાડુતી ગાડી લઇ જાઓ. રસ્તો લાંબો છે એ ખરું પણ ભાડુતી ગાડી લઇ ગયા સિવાય બીજો શો ઉપાય છે? તમે હમણાંને હમણા જ જાઓ નહિ તો પછીથી પતો મેળવવાનુ કામ કદાચ ઘણું કઠિન થઇ પડશે" આમ કહી મિ૦ કિલકોર્ડ મિ૦ સ્મિથ સાથે સેકહેન્ડ કરી ફરી બોલ્યો, "ઇશ્વર તમારા કાર્યમા સહાયતા કરો એવી હું પ્રાર્થના કરુ છુ.'

તત્કાળ મિ. સ્મિથ એક ગાડી ભાડે કરવા ચાલ્યો ગયો.

પ્રભાતકાળ થતા પૂર્વે જ મિ૦ સ્મિથ યથા સ્થળે જઇ પહોચ્યો. આખી રાત્રિ ગાડીમા બેસી રહેવુ પડેલુ હોવાથી તે ઘણો કલાન્ત થઇ ગયો હતો. પ્રભાતવાયુનો શીતળ સ્પર્શ થતા પોતાને જાણે કે તાવ ભરાયો હોય એમ તેને લાગ્યુ. મિ૦ સ્મિથ એક સિગારેટ પીતો પીતો એક જરાજીર્ણ મકાન પાસે ઉપસ્થિત થયો. એ મકાનમા પ્રવેશ કરતા ત્યા કોઇ જનમાનવનો નિવાસ હોય એમ તેને લાગ્યુ નહિ. એ મકાન તદ્દન નિર્જન હોય એમ જ તેને લાગ્યુ. મિ૦ સ્મિથે ઉત્તર દિશા તરફ આવેલા દ્વારમાથી એ મકાનમા પ્રવેશ કર્યો હતો. એ સ્થળ ઘણુ ભયંકર લાગતું હતું. એ સ્થાન મિ૦ કર્ઝનની પૈતૃક સંપત્તિ હોઇ તેનુ નામ 'સાઇપ્રેસ ગ્રેન્ઝ' હતું.

મિ૦ કર્ઝનના પિતાના સમયથી જ એ મકાનમાંની સઘળી વસ્તુઓ ઉત્તર દિશા તરફથી ઉપાડી લઇ પશ્ચિમ દિશા તરફ રાખવામા આવી હતી. ઉત્તર તરફનો ભાગ તદ્દન અવડ પડી રહ્યો હતો.

એ મકાનનો દક્ષિણ દિશા તરફનો ભાગ તબેલાના નોકર ચાકરોના ઉપયોગમા આવતો હતો. ઉત્તર દિશા તરફ આવેલી ઓરડીઓ અને ઓરડાઓનુ દર્શન કરતા ઘણા કાળથી એ સ્થળે ભૂલ્યે ચુકયે પણ કોઇ માણસ આવેલુ ન હોવું જોઇએ એવો સ્પષ્ટ ભાસ થતો હતો ઘણી ખરી બારીઓ ભાગી ગઈ હતી–ચોતરફ કચરાના ઢગલા-થઇ રહ્યા હતા. ઘરની સઘળી બારીઓ બંધ હતી. અંદરના ભાગની જમીન ઉપર અને દિવાલ ઉપર વિવિધ પ્રકારની જગલી વનસ્પતિ ઉગી નીકળી હતી. દિવસે પણ એ સ્થળે અંધકાર છવાઇ રહેતો હતો. મનુષ્યની માફક સૂર્યના કિરણો પણ ભયથી એ સ્થળે બિલ્કુલ-પ્રવેશ કરતા નહોતા.

અનેકવિધ વિચારો કરતો કરતો મિ૦ સ્મિથ આગળ વધવા લાગ્યો. તેણે એ સ્થાનની સ્થિતિ ઘણી શોચનીય જોઇ. તે સર્વત્ર નિર્જનતાનુ દર્શન કરવા લાગ્યો. અંતે તે એક બારી પાસે જઇ સ્વગત કાંઇ વિચાર કરી ત્યાં ઉભો રહીને આસપાસ જોવા લાગ્યો.

સ્થિર દૃષ્ટિથી ઘણા સમય સૂધી તે એ બારીમાથી જોઇ રહ્યો. એ બારીમાથી તે એક ક્ષીણ પ્રકાશચિહ્ન જોઇ શકતો હતો. એ બારી બધ હતી તથા તેના ઉપર ધૂળ અને માટી ચોટી ગઇ હતી. બારી નજીક એક ઘણી જુની લોખડની બનેલી ભાગેલી ખુરસી પડી હતી.

હવે મિ૦ સ્મિથના મનમા સહજ આશાનો સંચાર થયો. ધીમેથી તેણે એ ખુરસી ઊંચકીને બારી નજીક કચરાનો જે ઢગલો થયો હતો તેના ઉપર મૂકી. પછી તે એ ખુરસી ઉપર ઉભો થયો તથા ઘણી સાવધાનતાથી બારીમા હાથ ઘાલી પેલી તરફથી બારીને તેણે ઉત્રાડી નાખી. પછી અંદર પ્રવેશ કરતા એક પ્રકારની ખરાબ દુર્ગંધ

આવતા પોતાનો જીવ નીકળી જતો હોય એવો તેને ભાસ થયો. એ સ્થળ અંધકારમય કૂવા જેવું હોય એમ જ તેને લાગ્યુ. એ સ્થળે વાયુનો સહજ પણ સંચાર નહોતો. મિ૦ સ્મિથ ઘણી ગરમી અનુભવવા લાગ્યો. નિશ્વાસ મૂકતા પણ તેને દુઃખ થવા લાગ્યું. તેનું આખું શરીર પસીનાથી ભીંજાઇ ગયુ. મસ્તક ભમવા લાગ્યું ઘરના એક ખુણામા એક દીપક સળગતો હતો; પરંતુ એ દીપકનો પ્રકાશ ઘણો ઝાખો હતો. એ ક્ષીણ પ્રકાશમા એ સ્થળે એક મનુષ્યને મિ૦ સ્મિથે પલંગમા સૂઇ રહેલુ જોયુ. સાહસ એકઠું કરી પલંગ પાસે જઇ તપાસ કરતા મિ૦ સ્મિથને માલૂમ પડ્યું કે, એ મનુષ્ય બીજું કોઇ નહિ પણ મિ૦ કર્ઝન હતો. મિ૦ સ્મિથ ઘણો વિસ્મિત અને ભયભીત બની ગયો. ઘણી તપાસ કરવા છતા મિ૦ કર્ઝન મરેલો છે કે જીવતો એ વિષયનો કાઇ નિશ્ચય તે કરી શકયો નહિ. બીજી તરફથી તેનું શરીર પણ ધીમે ધીમે ઘણું અવસન્ન બની જવા લાગ્યું. તેનું સર્વાંગ થરથર કપવા લાગ્યુ; આમ છતા સાહસ એકઠું કરી દીવો લઇ તે પાછો મિ૦ કર્ઝન પાસે ઉપસ્થિત થયો; દીપકના પ્રકાશમા મિ૦ કર્ઝનનું વિકૃત મુખ જોઇ ભયથી મિ. સ્મિથ ઉચ્ચ કઠે બોલ્યો.—" ખૂન—ખૂન ! મિ. કર્ઝનનું ગળું દબાવીને કોઇએ તેનું ખૂન કર્યું છે ! " મિ૦ સ્મિથના હાથમાનો દીપક જમીનપર પડી ભાગી ગયો. હવે તે એ સ્થળે એ ઉભો રહી શકયો નહિ. દારૂડીઆની માફક લથડતો લથડતો તે દિવાલ પાસે જઈ તેને અઢેલીને ઉભો રહ્યો. હમણા તેના મનમા તથા પ્રાણમા જે કષ્ટ થતું હતું તેનુ વર્ણન આ નિર્જીવ લેખિનીથી થઇ શકે તેમ નથી.

કેવો ભયંકર બનાવ ! આવા ભયકર અંધકારમય સ્થળે તે એક માર્યા ગયેલા માણસના મૃતદેહ પાસે ઉભો રહ્યો છે ! ભયથી

તેનો કંઠ રુંધાઇ ગયો. તૃપાથી તેની છાતી ફાટી જવા લાગી. મિ૦ સ્મિથે વિચાર્યું:–"ત્યારે શું લિલિયન મિ૦ કર્ઝનનું ખૂન કરીને પલાયન કરી ગઇ હશે ? " વળી તે-સાથે જ તેના મનમાં એવો વિચાર આવ્યો કે, " હમણાં જો કોઇ મ્હને અત્રે આવી સ્થિતિમાં જોશે તો ખૂનનો આરોપ મ્હારા ઉપર જ આવશે ! "

પછી એક ક્ષણનો પણ વિલંબ નહિ કરતાં મિ૦ સ્મિથે જે માર્ગેથી પ્રવેશ કર્યો હતો એ માર્ગેથી જ બ્હાર નીકળી જવાનો પ્રયત્ન કરવા માંડ્યો.

પ્રકરણ ૫ મું.

ઉદ્ધારકર્ત્તાનો આત્મત્યાગ.

સરિતાના અગાધ જળરાશીમાં અદૃશ્ય થઇ ગયેલી લિલિયનનું શું થયું એ જાણવા માટે વાચકબંધુઓ ઉત્સુક બની ગયા હશે. તેથી હવે અમે એ તરફ વળવું ઉચિત ધારીએ છીએ. સરિતાના પ્રવાહમાં ભયંકર તરંગો સાથે એક દુઃખિની યુવતીને તણાતી જોઇને સરિતાના તટ ઉપર ઘણાં માણસો એકઠાં થઇ ગયાં. એ યુવતીને મૃત્યુના મુખમાં પડેલી જોઇ એ માણસો કિનારે ઉભા રહી ' કાઢો—બ્હાર કાઢો, બચાવો—બચાવો. ' એવા પોકાર કરવા લાગ્યા; છતાં આત્મબળિદાન આપી કોઇ એ અભાગિનીનો ઉદ્ધાર કરવા સરિતામાં કૂદી પડ્યું નહિ. એ અસંખ્ય માણસોની નજર આગળ અભાગિની લિલિયન જળમાં ડૂબી ગઇ.

અરેરે! આ વખતે એ સ્થળે જો મિ૰ સ્મિથ હાજર હોત તો લિલિયનને બચાવવાનો ગમે તે પ્રયત્ન એ અવશ્ય કરત ! આ રસ્તેથી કિંવા વૉટરલૂના પૂલપર થઇને તે હમ્મેશા સ્હવારે રૉયલ વિક્ટોરિયા થીએટરમા રિહર્સલમા જતો હતો ! પરંતુ એકાએક લિલિયનના અદૃશ્ય થઇ જવાથી તેનો દેહ અને મન અસ્થિર બની ગયા હતા ! શરીર સારું નહિ હોવાથી આજકાલ કરતા એક અઠવાડીઆથી થીએટરમા જવાનું તેણે બંધ કર્યુ હતું.

હજી લિલિયનનું આયુષ્ય પૂર્ણ થયુ નહોતું તેથી તેનુ મૃત્યુ કેવી રીતે નિપજે ? તેને નદીમા ડૂબતી જોઇ તીર ઉપર ઉભેલાં માણસોમાથી એક નીચ જાતિના માણસે ઝડપથી પોતાના વસ્ત્રો કાઢી નાખી નદીમા કૂદકો માર્યો અને તત્કાળ નદીના ગર્ભમા નિમજ્જિત થઇ તે અદૃશ્ય થઇ ગયો. અલ્પકાળમા જ પાછો એ માણસ સરિતાના જળ ઉપર આવ્યો અને તરવા લાગ્યો. કિનારે ઉભેલા માણસો ઉલ્લાસથી તેની સાહસિકતાની પ્રશંસા કરવા લાગ્યા.

પેલો માણસ તરતો તરતો સરિતાની ચોતરફ જોઇ લિલિયનની તપાસ કરવા લાગ્યો. એવામા તે પોતાનાથી બે હાથને છેટે કોઇના કેશગુચ્છને જોઈ શક્યો. એ કેશગુચ્છ લિલિયનનો સમજી દર્શકો 'એજ-એજ' એમ મ્હોટેથી બોલી ઉઠયા.

પેલો માણસ ઝડપથી તરતો તરતો એ કેશગુચ્છને પકડવા જવા લાગ્યો, પરંતુ અરેરે ! તે તેને પકડી શક્યો નહિ ! લક્ષ્યવસ્તુ અદૃશ્ય થઇ ! તે સાથે જ તરતા તરતા તેણે પુનઃ નદીના ગર્ભમા પ્રવેશ કર્યો.

થોડો વખત વીતિ જવા છતા કોઇ નજરે પડયુ નહિ ! લિલિયન અને તેના ઉદ્ધારકર્ત્તાનું મૃત્યુ થયેલુ સમજી દર્શકો અફસોસ કરવા

લાગ્યા; પરંતુ એવામા જ પેલો પરોપકારી માણસ લિલિયનની દેહ-લતાને પોતાના ખભા ઉપર ઉચકી જળપ્રવાહપર આવ્યો. પછી અપૂર્વ કોશલથી તરતો તરતો તે તીર તરફ આવવા લાગ્યો. નદીતીર બહુ દૂર નહિ હોવા છતા ઘણો પ્રયત્ન કરીને પણ એ માણસ અગ્રે-સર થઇ શકતો નહોતો ! વિષમ વિરુદ્ધ પ્રવાહ તેને કોઇ પણ પ્રકારે કિનારા તરફ જવા દેતો નહોતો ! તે ઉપરાત તેના ખભા ઉપર લિલિયનની દેહલતાનો ભાર હતો તેથી કિનારા તરફ આવવાનું કાર્ય તેને માટે વિશેષ મુશ્કેલી ભર્યું થઇ પડયું હતું.

નિરાશ બની જઇને એ વીર પુરુષે તીર ઉપર ઉભેલાં પ્રેક્ષક જનોને સબોધીને કહ્યું-" રક્ષણ કરો ! રક્ષણ કરો ! હવે હું તરી શકતો નથી ! " વાસ્તવિક રીતે જોવા જતા તે વખતે એ માણસનો પ્રાણ જાણે કે બ્હાર નીકળી જતો હતો; આમ છતા તેણે લિલિયનનો ત્યાગ કર્યો નહોતો. છેવટ સૂધી તેણે વિપરીત પ્રવાહના પ્રબળ તરંગો સાથે યુદ્ધ કરવાનો દૃઢ સકલ્પ કર્યો હતો ! આવી રીતે ઘણા સમય સૂધી મહા મુશ્કેલીથી તરીને તે તીર પાસે આવી પહોચ્યો પછી એ વીર પુરુષે કોશલથી લિલિયનને ઊંચકી તેને તીર તરફ જોરથી ફેંકી દીધી તથા તે પોતે પણ તરીને કિનારા તરફ જવાનો પ્રયત્ન કરવા લાગ્યો; પણ જઇ શકયો નહિ. એ હતભાગ્ય ભયંકર ચીસ પાડી ડુબી ગયો !

તીરથી અડધા હાથને અંતરે લિલિયનને પડેલી જોઇ તીર ઉપર ઉભેલા એક યુવકે પોતાનો હાથ લબાવી લિલિયનનો પોષાક પકડી તેને ઉંચકી લીધી. એવામા એક નોકાને ઘણી ઝડપથી પેલા વીર પુરુષના ઉદ્ધારાર્થે મોકલવામા આવી; પરંતુ અરેરે ! સઘળું વૃથા થયુ ! ઘણી તપાસ કર્યા પછી જ્યારે તેનો ઉદ્ધાર કરવામા આવ્યો ત્યારે તેના દેહપિંજરમાથી પ્રાણપખી ઉડી ગયું હતું !

આ સંસારમા દાતાની ખોટ નથી ! અગાધ સંપત્તિશાળી ધનવાન માણસ ચાર પાચ રૂપિયાનું દાન કરી—સમુદ્રમાથી જ બે ચાર ખોબા જળ લઇ મરૂભૂમિમા છાટી પોતાને દાતા તેમજ પુણ્યવાન સમજી મનમા ને મનમા ઘણો ગર્વ કરે છે ! તેને એમ જ લાગે છે કે, સ્વર્ગ તેના હાથમા જ છે ! પરતુ આ નિમ્નશ્રેણિના દીન દરીદ્ર માણસે પારકાના પ્રાણને બચાવવા સંકોચ સિવાય પોતાનો પ્રાણ ત્યાગ્યો ! હે કરૂણામય સર્વેશ્વર ! એ માણસ માટે તમે કયું સ્વર્ગ નિર્માણ કર્યું છે ?

દર્શકોમાથી કેટલાક માણસો પોલિસની સહાયતાથી લિલિયનને નજીક આવેલા એક કારખાનામા લઇ જઇ તેની સારવાર કરવા લાગ્યાં. થોડા સમય પછી લિલિયન શુદ્ધિમા આવી તથા એક ગ્લાસ બ્રૅન્ડી પીને અભાગિની કાંઇક આરામ મેળવી શકી.

લિલિયને શુદ્ધિમા આવ્યા પછી નિષ્કપટ ભાવથી પોતાની સઘળી હકીકત એ કારખાનાના માલિકને કહી સંભળાવી; પણ તેણે પોતાનુ નામ ધામ જણાવ્યું નહિ. મિ૦ સ્મિથને પોતાના સમાચાર કેવી રીતે પહોંચાડવા એજ તેની મુખ્ય ચિંતા હતી.

* * * *

જે રાત્રે મિ૦ સ્મિથ મિ૦ ડર્ઝનના નિવાસસ્થાનમા લિલિયનનો પત્તો મેળવવા ગયો હતો તેને બીજે દિવસે પ્રભાતકાળે ત્યા ઘણી ગરબડ થઇ રહી. એ મકાનની આસપાસના માણસો આવીને મિ૦ ડર્ઝનના મૃત્યુ સંબંધી વિષમ ગરબડ કરવા લાગ્યા; દરેક માણસ જૂદો જૂદો અભિપ્રાય દર્શાવવા લાગ્યું; પરંતુ ખૂન કોણે કર્યું તેનો કાઇ નિર્ણય થયો નહિ ! ભય અને વિસ્મયથી એ વિશાળ જીર્ણશીર્ણ મકાનના દ્વારરક્ષકનું મ્હો સુકાઇ ગયું. તેણે કેટલાક

માણસોને સાથે લઇ મકાનની આસપાસ તપાસ કરવા માડી; પરંતુ તેનું કાઇ પરિણામ આવ્યું નહિ. કેવળ કેટલેક સ્થળે માણસના પગલાના ચિહ્ન સિવાય બીજુ કાઇ નજરે પડયું નહિ. સર્વેએ એવો નિશ્ચય કર્યો કે, ખૂનીની સાથે પુષ્કળ માણસો આવેલા હોવા જોઇએ તથા મિ૰ કર્ઝને હુમલો કરનારાઓની સાથે ઘણા સમય સૂધી યુદ્ધ કરેલુ હોવુ જોઇએ.

એ મકાનની આસપાસ આવેલા બાગની એક બાજૂએ ઘાસ ઉપર પુષ્કળ લોહી જામી ગયુ હતું તથા ત્યા આગળ મિ૰ કર્ઝનના કૂતરાને સર્વેએ મરી ગયેલી હાલતમા પડી રહેલો જોયો. કાઇએ કહ્યું – " આ લુટારાઓનું જ કામ હોવું જોઇએ ! " એ તપાસ કરનારા માણસ વળી થોડે દૂર ગયા એટલે તેમણે એક સ્ત્રીનું ગાત્રાવરણ એક ઠેકાણે પડી રહેલુ જોયુ. જોતાની સાથે જ દ્વારરક્ષકે એ વસ્ત્રને ઊચકી લીધુ તથા ઘણા આનન્દથી ઉચ્ચસ્વરે તે બોલી ઉઠયોઃ– " હવે કયા જશે ? હવે ખૂનીને પકડવાનુ સાધન મળી આવ્યુ છે; આ વસ્ત્રને લીધે તે અવશ્ય પકડાશે ! "

સર્વના મ્હો ઉપર ઉલ્લાસનો ભાવ તરી આવ્યો. ખૂની માણસ પકડાયુ હોય એવો જ જાણે કે તેમને ભાસ થયો !

બાગમા એ માણસો આવી ખટપટ કરી રહ્યા હતા એવામા લોકોની ગિર્દીને ભેદી એક બુઢ્ઢીએ આગળ આવી બાગના રક્ષકને પુછ્યુ –" ભાઇ ! તને આ વસ્ત્ર કયાથી મળી આવ્યુ ? "

બાગના રક્ષકે સઘળી હકીકત એ બુઢ્ઢીને કહી સંભળાવી; પછી બુઢ્ઢીએ કહ્યુંઃ–" આ કામ એ છોકરીનુ જ હોવું જોઇએ એમા હવે કાઇ સદેહ નથી. મિ૰ કર્ઝન જ્યારે તેને અત્રે લઇ આવ્યા ત્યારે આ વસ્ત્ર મ્હે તેના શરીરપર જોયુ હતું ! વળી તકરાર તોફાન કર્યા પછી

એ છોકરીને અહીંથી પલાયન કરી જતા પણ મ્હે જોઇ હતી. પલાયન કરી જતી વખતે તેના શરીર ઉપર આ વસ્ત્ર નહોતું. છતા એ મ્હોટા લોકોના કામમા મ્હારા જેવી ગરીબ બુઢ્ઢી કેવી રીતે વચ્ચે પડી શકે ? સર્વ દારૂ પી અંદર અંદર તોફાન કરે છે એમ જ મ્હે વિચાર્યું હતું. મ્હને શી ખબર કે એ છોકરી નાશી જતી હશે ? જો જાણતી હોત તો મ્હે તેની પાછળ જરૂર કેટલાક લોક દોડાવ્યા હોત. બીજુ કાંઇ ન બનત તો હું મ્હારા કૂતરાને તેની પાછળ છૂટો મૂકી દેત ! ”

બુઢ્ઢીના આ વચનો સાભળી સર્વ ચુપ થઇ ગયા. બાગના રક્ષકે વિલબ નહિ કરતા આ ખૂન થયાના સમાચાર એક માણસ માર્ફત લંડનની પોલિસને લખી જણાવ્યા તથા એક સારા ડિટેકટિવને પણ ઘટતા સ્થળે મોકલવા માટે તેણે પોતાના પત્રમા ભાર દઇને લખ્યું. માણસને રવાના કરી બાગનો રક્ષક પોતાના માલિકના મૃતદેહ પાસે બેસી પોલિસના આવવાની રાહ જોવા લાગ્યો.

વિના વિલબે લંડનની પોલિસ તરફથી મિ૦ ગીલ્બર્ટ હૉક નામનો સુપ્રસિદ્ધ ડિટેકિટવ ઘટના સ્થળે ઉપસ્થિત થયો તથા ખૂન સંબધીની બની શકે તેટલી તપાસ કરી જરૂરી માણસોની હકીકત સાભળી લઇ ખૂનીને શોધી કાઢવાના કાર્યમા ગુંથાયો.

ડિટેકિટવ મિ૦ ગીલ્બર્ટ સહજ વિસ્મિત થયો પ્રથમથી જ તેને એવી ખબર મળી હતી કે, મિ૦ કર્ઝન કૌશલથી લિલિયનનું નાટકશાળામાથી હરણ કરી તેને પોતાના નિવાસસ્થાને લઇ આવ્યો હતો; પરતુ મિ૦ કર્ઝનના નિવાસસ્થાનમાથી લિલિયન ક્યા જતી રહી ? વળી મિ૦ કર્ઝનનું ખૂન કોણે કર્યું ? આ વિષય તેને ઘણો ગભીર જણાયો. તે વિચારવા લાગ્યો:—“ લિલિયન જાણે કે નવલકથાની

નાયિકા છે। તેની પાછળ એક પછી એક ગરબડ લાગેલી જ હોય છે; આમ છતા આ ખૂન સાથે તેનો કાંઇ સંબંધ હોય એમ લાગતું નથી. જો હું પ્રથમથી જ તેને ઓળખતો ન હોત તો જે હકીકત જાણવામા આવી છે તે ઉપરથી એણે જ આ ખૂન કર્યું છે એવો સદેહ મ્હારા મનમા ઉપજત; પણ હું એના ચરિત્રને સારી રીતે જાણું છું."

મિ૦ કઝનનો મૃતદેહ જોઇ ચતુર ડિટેકિટવે એવો નિશ્ચય કર્યો કે, શ્વાસ રૂંધાવાથી જ મિ૦ કર્ઝનનુ મરણ નિપજ્યુ છે; પરતુ જે ઓરડામા ખૂન થયુ હતું તેનું દ્વાર અંદરથી બંધ હતું એ આશ્ચર્યનો પ્રકાર હતો. ખૂનીએ બારીમાથી આવજા કરેલી હોવી જોઇએ. તપાસ કરતા વિશેષમા એમ માલૂમ પડ્યુ કે, મિ૦-સ્મિથના ખીસ્સામાથી અત્રળી સિલ્લક, સોનાની ચેઇન અને ઘડીઆળ, હીરાની વીટી વગરે સર્વ ગૂમ થયુ છે।

પ્રકરણ ૬ ઠું.

પોલિસના પંઝામાં એમપંખિણી.

ભયકર મૃત્યુના મુખમાથી બચી ગયા પછી ઘણા દિવસે પાછુ મિ૦ સ્મિથની સાથે લિલિયનનું મિલન થયુ. એક સુદર સુસજ્જિત ઓરડામા એક પલંગ ઉપર મિ૦ સ્મિથ અને લિલિયન બેઠા હતા। ઓરડામા સળગતા ઉજ્વળ દીપકના પ્રકાશમા લાવણ્યમયી લિલિયનનું મુખમડળ વિશેષ મનોહર તથા તેજોમય બની ગયુ હતું. મિ૦ સ્મિથે ઘણા દિવસના વિયોગ પછી પોતાની પ્રણયિનીને હૃદય સરસી ચાપી તે આ મૃત્યુલોકમા સ્વર્ગસુખ અનુભવવા

લાગ્યો ! લિલિયનને દૃઢ સ્નેહાલિંગન કરી મધુર પ્રેમપૂર્ણ વચને તેણે કહ્યું:—" લિલિયન ! હૃદયેશ્વરિ ! પુનઃ ત્હારૂં મિલન થશે એવો વિચાર સુદ્ધાં મ્હને આવ્યો નહોતો ! ત્હારા જીવનની આશાતો મ્હેં ત્યાગ કર્યો હતો; પરંતુ આ અભાગી ઉપર ઇશ્વરની અપાર દયા છે તેથી જ તેણે પુનઃ ત્હારી સાથે મ્હારું મિલન કર્યું છે ! "

આમ કહી મિ૦ સ્મિથે લિલિયનના અધરોષ્ઠ ઉપર ચુંબન કર્યું. લિલિયને પણ પોતાના બન્ને હાથથી મિ૦ સ્મિથના કંઠમાં વળગી પડી કહ્યું:—" તમારી મૂર્તિનું ધ્યાન ધરી મ્હેં મધળું દુઃખ સહન કર્યું છે. ફક્ત તમને મળવાની આશાથી જ મ્હેં મ્હારું જીવન ધારણ કરી રાખ્યું હતું. હું જગદીશ્વરને એવી પ્રાર્થના કર્યાં કરતી હતી કે, જો તમારી સાથે પુનર્મિલન થવાનું આ નસીબમાં ન હોય તો સત્વર જીવનનો અંત આવે ! હવે મ્હને એમ લાગે છે કે, મ્હારા કરતાં વિશેષ ભાગ્યવતી સ્ત્રી આ સંસારમાં નથી ! હવે ભય કેવળ મિ૦ કર્ઝનના ખૂન સંબંધી છે ! સર્વેની એવી જ ધારણા છે કે મ્હેં તેનું ખૂન કર્યું છે ! "

" જયારે જે થશે તે જોવાશે તથા તે વખતે યોગ્ય વ્યવસ્થા કરવામાં આવશે. હમણાં એ બધી વાત જવા દે. હું કહું છું તે સાંભળ. કાલે મિ૦ હિ૦ ક્લિફોર્ડ સાથે મ્હારી મુલાકાત થઇ હતી ત્હારા સંબંધીની સઘળી હકીકત મ્હેં તેને કહી છે. એ હકીકત સાંભળવામાં આવતાં તેના આનન્દનો પાર રહ્યો નહિ. તેણે આનંદથી કહ્યું,—' તમે ગમે તે રીતે લિલિયનને અમારા થીએટરમાં લાવી આપો. આપ જાણો છો કે, આજકાલ કોઇ ખેલ જોવા આવતું નથી, જે કોઇ આવે છે તે કેવળ સૌન્દર્યવતી અભિનેત્રીને જોવાની ઇચ્છાથી જ આવે છે. તમારી સાથે મુલાકાત થઇ એ ઘણું સારું થયું. જો

તમે આજ્ઞા આપતા હો તો આવતા બુધવારથી જ ' લિલિયન પાર્ટ કરશે ' એવી જાહિરખબર ફેલાવું ? "

"પછી તમે આજ્ઞા આપી કે ?" લિલિયને પૂછ્યુ.

"પ્રિયતમે ! તને પૂછ્યા સિવાય હુ તેને કેવી રીતે આજ્ઞા આપી શકુ ? છતા કાલે રાત્રે જ્યારે હુ થીએટરેથી ઘેર આવતો હતો ત્યારે રસ્તે દિવાલો ઉપર મ્હોટા મ્હોટા રંગીન અક્ષરોની જાહિરખબર મ્હારા વાચવામા આવી હતી. તેમા લખ્યું હતુ કે:—

> **રૉયલ ગ્રાન્ડ સેલુન**
>
> **નવી વધાઇ !** **નવા સમાચાર !**
>
> ઘણા વખત પછી–ભયકર બીમારીમાથી બચ્યા પછી
>
> **મિસ લિલિયન**
>
> **નવીન વેશમાં, નવો પાર્ટ ભજવી બતાવશે !**
>
> નવીન ગાન ! નવીન નાચ !! નવીન હાવભાવ !!!

લિલિયને હસીને કહ્યુ.–" ત્યારે તો પાર્ટ ભજવવો જ પડશે કેમ ? "

" તું તને જેમ ઠીક લાગે તેમ કર. વિશેષ હુ શુ કહુ ? છતાં તું જો મ્હારો અભિપ્રાય પૂછતી હોય તો હુ સ્પષ્ટતાથી કહુ છુ કે, તું હવે અભિનય કરે એવી મ્હારી ઇચ્છા નથી ! હુ શા માટે આવો અભિપ્રાય આપુ છુ એ જણાવવાની હવે જરૂર રહી નથી લિલિયન ! હૃદયેશ્વરિ ! મ્હારા સદેહને તું આજે દૂર કરીને સ્પષ્ટતાથી કહે જોઇએ કે તું મ્હારી વિવાહિતા પત્ની થઇ શકે નહિ ? "

"આશ્ચર્યની વાત! મિ૦ સ્મિથ! હજી પણ તમે મ્હને આવો પ્રશ્ન પૂછો છો? તમારા સિવાય સંસારમા આ અભાગિનીનું બીજું કોઇ નથી. આટલું બધુ દુઃખ વેઠીને પણ કોને માટે હુ આ તુચ્છ જીવન ધારણ કરી રહી છું? તમે મ્હને અવિશ્વાસિની સમજો છો કે શું?"

"ત્યારે હવે મિ૦ કિલફોર્ડ સંબંધી તું શું કરીશ?"

"ફક્ત ત્રણ માસ માટે હું તેના થીએટરમા અભિનય કરીશ ત્યાર પછી થોડા પૈસા એકઠા થતા હમ્મેશાને માટે હું એ કાર્યનો ત્યાગ કરીશ."

"ત્યારે આવતા બુધવારથી જ તું અભિનય કરીશ કે?"

"હા, વિના કારણ વિલંબ કરવાની શી જરૂર?"

બુધવારે રૉયલ ગ્રૅન્ડ સેલુનમા એટલી બધી ગિર્દી થઇ કે, પોલિસને બોલાવીને જ શાન્તિનું રક્ષણ કરી શકાયુ. થીએટરમા એક તલ પડે એટલી પણ ખાલી જગ્યા નહોતી! અસંખ્ય માણસો જગ્યા નહિ મળવાથી નિરાશ ચિત્તે પાછા ચાલ્યા ગયા.

દર્શકો લિલિયનનું દર્શન કરવાને ઘણા ઉત્કંઠિત બની ગયા! લિલિયન સ્ટેજ ઉપર આવી એટલે તાળીઓના અવાજ ઉપર અવાજ થવા લાગ્યા. પ્રશસાના પુષ્કળ વચનો ઉચ્ચારાવા લાગ્યાં મહા મુશિબતે એ ગંભીર કોલાહલ ઘણા વખત પછી શાન્ત થયો. લિલિયનનો પોષાક આજે ઘણો મનોહર હતો. વીણાના જેવા મધુર સુરથી તેણે સંગીત ગાયુ. ત્યાર પછી ચિત્તાકર્ષક હાવભાવથી તેણે નાચ કર્યો. દર્શકો તો જાણે કે ખરેખર ઉન્માદગ્રસ્ત બની ગયા. આજના ખેલની મુખ્ય નાયિકા લિલિયન જ હતી.

ખેલ સમાપ્ત થવાની તૈયારી હતી એવામા બે ડિટેક્ટિવોએ સ્ટેજ ઉપર ઉપસ્થિત થઇ લિલિયનને તે કાઇ બોલે એ પહેલાજ કેદ કરી.

પોલિસને જોઇ સઘળાં માણસો ભયભીત અને વિસ્મિત બની ગયા. લિલિયને પૂછ્યું:—"આ શુ ? મ્હને કેમ કેદ કરવામા આવી છે ? "

એક ડિટેક્ટિવે પૂછ્યું:—"તમારું જ નામ મિસ લિલિયન સ્ટુઅર્ટ છે કે ? "

"હા. "

"મિ૦ કર્ઝનના ખૂનના આરોપ માટે તમને પકડવામા આવ્યા છે."

લિલિયને સજળનયને કહ્યુ:—"ના-ના, મ્હેં એનું ખૂન કર્યું નથી! ઇશ્વરના સોગંદ ખાઇને કહુ છુ કે, એ ખૂન સંબંધી હુ કાઇ જાણતી નથી. હુ નિર્દોષ—"

"અમારી પણ એવી જ ધારણા છે પણ કરવું શું ? તમે ખૂન કર્યું નથી એવુ ન્યાયમંદિરમા સાબિત થવુ જોઇએ. તમે અમારી સાથે ચાલો. "

આ સમયે મિ૦ કિલફોર્ડ ત્યા ઉપસ્થિત થયો તથા શું બન્યું છે એમ તેણે પૂછ્યું એટલે એક ડિટેક્ટિવે તેને સઘળી હકીકત કહી સંભળાવી. મિ૦ કિલફોર્ડે કહ્યુ:-"ગમે તેમ હો, ખેલ પૂરો થયા પછી આપ એમને લઇ જજો-આપ માત્ર અડધો કલાક રોકાઓ. "

સર્વેએ આવી વિનંતિ કરી; પરંતુ પોલિસ અધિકારીએ કહ્યુ -"જે સ્થળે એ નજરે પડે ત્યા કેદ કરીને તેમને તત્કાળ પોલિસમા હાજર કરવાનું ફરમાન હોવાથી આવી વિનંતિ સ્વીકારી શકાય તેમ નથી ! "

અત્યંત ક્રોધે ભરાઇ મિ૦ કિલફોર્ડે ડ્રોપ પડાવ્યો. એ રાત્ર અભાગિની લિલિયન કારાગૃહવાસની થઇ.

પ્રકરણ ૭ મું.

વીસમીસદીના વૈદરાજ.

કૃષ્ણલાલે ભયંકર કારસ્થાન કરી માલતીને મુંબાઇ લઇ ગયા પછી એક વૈદરાજ તરીકે પ્રકાશમાં આવવાનો અને પોતાના યથાર્થ સ્વરૂપને અંધકારમાં રાખવાનો જે પ્રયત્ન કર્યો હતો તે અમારા વાચકબંધુઓથી અજ્ઞાત નથી. વળી માલતી પોતાનો ખરો ભેદ જાણી જાય નહિ અને પોતાનું પાપ સત્વર પ્રકાશી નીકળે નહિ એટલા માટે તે માલતીથી બનતા સુધી દૂર રહેવાનો જ પ્રયત્ન કરતો હતો. તેણે પોતાનુ ખરું નામ બદલી નાખી રતિવલ્લભ શર્માનું નામ ધારણ કરવાનો વિચાર કરી, એ નામનું સાઇન બોર્ડ ચીતરાવ્યું તથા આજકાલના ઊંટવૈદ્ય જેવી રીતે પોતાના નામ સાથે ગમે એવાં વિશેષણો ગોઠવતા સંકોચાતા નથી તેવી રીતે કૃષ્ણલાલે પણ પોતાના નામ સાથે રાજવૈદ્યની માનનીય ઉપાધિ ગોઠવી દીધી હતી. પોતાની પાસે પૈસાનો અભાવ હોવાથી અને માલતી આ બનાવટી-વેશધારી પતિદેવતાનું સ્વાભાવિક રીતે જ કલ્યાણ થયેલું જોવાની ઇચ્છા રાખતી હોવાથી તેણે પોતાની પાસેની સઘળી રોકડ સિલ્લક અને કેટલીક જણસો કૃષ્ણલાલને તેના આ વૈદ્યકીય વ્યવસાયનો આરંભ કરવા આપી હતી. વળી તેણે પેલી મિસનો જે માલ રેલ્વે ટ્રેઇનમાથી તફડાવી લીધો હતો તે તેણે વેચી નાખીને તેની રોકડ રકમ કરી હતી. તેનો અનુચર હરિયો હમ્મેશા તેની સલાહ પ્રમાણે વર્તતો હતો.

કૃષ્ણલાલે મુંબાઇના એક બે પ્રતિષ્ઠિત બૂકસેલરોને ત્યાંથી 'ચરક સંહિતા' 'સુશ્રુત,' 'વનૌષધિ કોષ,' 'આર્યભિષક,' 'ઘરવૈદુ,' 'પ્રેક્ટિસ ઑફ મેડિસીન,' 'રતિશાસ્ત્ર કિંવા કોકશાસ્ત્ર' વગેરે પુસ્તકો ખરીદ કર્યાં અને બે ચાર દિવસ સુધી એ પુસ્તકો વાંચી તેમાંથી જોઇતી માહિતી મેળવી બજારમાંથી તે કેટલીક વસ્તુઓ લઇ આવ્યો. ત્યાર પછી તેણે ત્રણ ચાર જાતની ગોળીઓ અને લેપ બનાવી મુંબાઇના કેટલાક અગ્રગણ્ય વર્તમાનપત્રોમાં જાહિરખબર છપાવવા માંડી. આજકાલ જ્યાં જોવામાં આવે ત્યાં એવી સંખ્યાબંધ જાહિરખબરો કેવળ ભોળા માણસોને ભરમાવી પૈસા કમાવાના ઉદ્દેશથી છપાવવામાં આવે છે. આ વીસમીસદીમાં જાહિરખબરની જાળ ફેલાવી તેમાં ભોળા માણસોના રૂપિયારૂપી માછલાં પકડનાર ઘણા વૈદરાજ અસ્તિત્વ ધરાવે છે અને વર્તમાનપત્રોની જાહિરખબરોનો મ્હોટો ભાગ કમતાકાતી દૂર કરનારી દવાઓની જાહિર ખબરોથી જ ભરાય છે. વસ્તુસ્થિતિ આવી હોવાથી કેટલાક હોંશિયાર અને કર્ત્તવ્યનિપુણ વૈદો ઉપરથી પણ જનસમાજની આસ્થા ઉઠી જાય છે. અસ્તુઃ

થોડા દિવસ સુધી કૃષ્ણલાલે પોતાનો આ નવીન કપટપૂર્ણ વ્યવસાય નિર્વિઘ્ને ચલાવ્યો; પરંતુ કોઇ પણ પાપકર્મ વધારે દિવસ સુધી ગુપ્ત રહેતું નથી; તેથી એક દિવસે કૃષ્ણલાલના આ કપટ કાર્યનો પણ સ્ફોટ થયો.

રાત્રિના દશ વાગ્યા હતા વર્ષાઋતુ હોઇ ઝરમર ઝરમર વૃષ્ટિ થતી હતી. ક્વચિત્ ક્વચિત્ વિજળી ચમકતી હતી અને મેઘગર્જના પણ થતી હતી. કૃષ્ણલાલ હજી સુધી ઘેર આવેલો નહિ હોવાથી માલતી રસોઇ તૈયાર કરી તેની રાહ જોઇ બેસી રહી હતી. આજે તેની જમણી આંખ વારંવાર ફરકયા કરતી હોવાથી તે અમંગળની

દુર્ભાગ્યયોગથી જો તમે અવળા માર્ગે જતા હો તો તમારી મતિ ગતિનું સંશોધન કરવાનો મ્હારો ધર્મ હું અવશ્ય બજાવીશ. મ્હને એમ લાગે છે કે, આજે તમે અસ્પર્શ્ય સુરાનું પાન કર્યું છે. જે વસ્તુના સ્પર્શનો પણ હિંદુ તથા મુસલ્માનોના ધર્મગ્રંથોમા નિષેધ કરેલો છે એ વસ્તુનું પાન કરી તમે તમારો અધઃપાત કરવા માંડયો છે."

માલતીના આ વચનોમા સહજ ક્રોધનો સમાવેશ થયેલો હતો. કૃષ્ણલાલે એ વચનો સાભળીને કહ્યુઃ—"માલતિ ! જ્યા સૂધી હું મ્હારી ગુપ્ત વાર્તાનો સ્ફોટ નહિ કરું ત્યા સૂધી મ્હારી મતિ ગતિની વિભિન્નતાનુ કારણ તું સમજી શકીશ નહિ. જો સાંભળ, ખરી રીતે મ્હે તને છેતરી છે, ત્હારા માતા પિતાને પણ છેતર્યા છે."

માલતીના આશ્ચર્યનો પાર રહ્યો નહિ. તેના મનમા ઘણી આશંકાઓ એક સાથે ઉત્પન્ન થઇ. કૃષ્ણલાલે કહ્યુઃ—"તુ વિસ્મય-મગ્ન નહિ બની જતા હું કહું તે લક્ષ્યપૂર્વક સાભળ. હુ એક શ્રીમંત બ્રાહ્મણનો પુત્ર છુ. મ્હારા પિતા ગર્ભશ્રીમત હતા. મ્હારી ન્હાની ઉમ્મરમા જ માતા પિતાનો સ્વર્ગવાસ થયો અને હું સ્વતંત્રતામા રહી પુષ્કળ મોજશોખ ભોગવવા લાગ્યો. છેવટે અમારી દુકાનના નોકરોની લુચ્ચાઇથી તથા મ્હારા આંધળા ખર્ચથી હું સઘળી સંપત્તિ ગૂમાવી બેઠો છુ. ત્હારા ભાઇ શાન્તિપ્રસાદે પાચસો રૂપિયાના ઇનામની જે જાહિરખબર છપાવી હતી તે દૈવયોગે મ્હારા વાચવામા આવી હતી તથા એ જાહિરખબરમા જરૂર કાઇ ભેદ હોવો જોઇએ એમ વિચારી હુ એ ભેદ ઉકેલવા તત્પર થયો હતો. વિવિધ પ્રયત્નદ્વારા સઘળી માહિતી મેળવી લઇ ત્હારા પતિ તરીકે મ્હારો પરિચય આપી ત્હારાં માતાપિતાને છેતરી હું તને અત્રે લઇ આવ્યો છુ. આ સઘળી હકીકત ત્હારાથી છુપાવી રાખવા માટે આજ સૂધીમા મ્હારે ઘણા

કપટનો આશ્રય સ્વીકારવો પડયો છે; આમ છતાં હજી સુધી મ્હેં ત્હારા દેહને કલંકિત કર્યો નથી. સુંદરિ! હવે હું મ્હારા અંતરાત્માને સંયમમાં રાખી શકતો નથી તેથી મ્હારા અપરાધનું વિસ્મરણ કરી હમ્મેશાને માટે તું મ્હારી સાથે રહે. મ્હારી પ્રથમ પત્નીનો ઘણા કાળથી પરલોકવાસ થયેલો હોવાથી એ વિશે ત્હારે ચિંતા રાખવાની જરૂર નથી. વળી તું મ્હારી વિનંતિ સ્વીકારીશ તો આપણે બન્ને જણા નિર્વિઘ્ને સાંસારિક સુખ ભોગવી શકીશું તથા મ્હારો ભેદ કોઇના પણ જાણવામાં આવશે નહિ. દશહજાર રૂપિયા ઉચાપત થયાની તથા મ્હારી પાછળ પોલિસ પડયાની વાત તદ્દન બનાવટી છે. ત્હારે એ સંબંધીની હવે બિલ્કુલ ચિંતા રાખવાની જરૂર નથી."

આટલું બોલી કૃષ્ણલાલ ચુપ રહ્યો. માલતી તો તેના આ વચનો સાંભળી દિઙ્મૂઢ બની ગઇ. પોતાના સદ્‌ગુણી સ્નેહશીલ સ્વામીનું સ્મરણ થઇ આવતાં તેના નયનયુગલમાં બે અશ્રુબિંદુઓ તરી આવ્યાં. કૃષ્ણલાલની કુટિલતાથી તેના અંતરમાં તિરસ્કાર ઉત્પન્ન થયો. તે અત્યંત ચિંતાતુર બની જઇ ચુપ બેસી રહી. શું બોલવું એ તેને સૂઝ્યું નહિ. તેનું મૌન જોઇ કૃષ્ણલાલ કહેવા લાગ્યો:—"માલતિ! જે થવાનું હતું તે થઇ ગયું છે. એક વિધવા તરીકે કષ્ટમય જીવન ગુજારવા કરતાં તું મ્હારી સહધર્મિણી થઇ રહીશ તો સંસારના અલભ્ય સુખને ભોગવી શકીશ. વળી કદાચ તું મ્હારા કહેવા પ્રમાણે કરવા નારાજ હોઇશ તો પણ હું તને છૂટી કરી શકનાર નથી. હું તને છૂટી કરું તથા તું મ્હારા પ્રપંચનો સ્ફોટ કરે તો પરસ્ત્રીહરણના અપરાધ માટે મ્હારે સજા સહન કરવી પડે. વળી મ્હારો ત્યાગ કરી જવાથી ત્હારા ઉપર બમણી આફત આવશે. મ્હારા સહવાસમાં રહીને ત્હેં ત્હારા દેહની પવિત્રતાનું રક્ષણ કર્યું છે

એ વાત કોઇ માનશે નહિ અને પરિણામે જનસમાજ તને એક કલંકિની તરીકે ઓળખશે. ત્હારા માતા પિતા પણ જાતિભ્રષ્ટ થવાના ભયને લીધે તને આશ્રય આપી શકશે નહિ આ સઘળી પરિસ્થિતિનો ધ્યાનથી વિચાર કર્યા પછી તું મ્હારુ કહેવું કબૂલ કરીશ એવી મ્હને આશા છે.”

કૃષ્ણલાલના આ વચનોથી માલતીનો તિરસ્કાર વૃદ્ધિગત થયો. મૌનનો ભંગ કરી તેણે કહ્યુ:–“ તમે મ્હને ગમે એટલો ભય બતાવશો તો પણ હું મ્હારા ધર્મનો ત્યાગ કરી અધર્મને માર્ગે અગ્રગામિની થનાર નથી. સ્રીનુ સતીત્વ કાચના જેવુ છે. એક વખત તેનો ભગ થયા પછી તે કદાપિ સંશોધિત થતું નથી. કેવળ વાસના શાન્ત કરવા માટે તમારા જેવા અધર્મીની અર્ધાગના થવા કરતા દેહ ત્યાગવાનુ મ્હને ઉત્તમ લાગે છે; તમે વિષયી, વ્યસની અને પ્રપચી છો તેથી જ મ્હારા શાન્ત જીવનને પાયમાલ કર્યું છે. વૈધવ્ય સ્થિતિમા સ્વામીનું સ્મરણ કરી હું મ્હારા દિવસો પસાર કરતી હતી. યથાવકાશે ધર્મગ્રથોનો અભ્યાસ કરતી હતી. તમે મ્હારા એ સ્થિર સુખસ્વપ્નને દૂર કરી નાખ્યું છે. સમાજની દૃષ્ટિમા હુ કદાચ કલકિની ઠરીશ તો પણ ઇશ્વરની દૃષ્ટિથી હું પવિત્ર છુ અને પવિત્ર જ રહીશ. મન અને કર્મથી હુ પવિત્ર છુ. ભ્રમવશતઃ મ્હારાથી વચનદ્વારા જે પાપ થયુ હશે તે માટે દયાળુ દીનાનાથ ક્ષમા આપશે એવો મ્હને દૃઢ વિશ્વાસ છે. વળી મ્હારા દુર્ભાગ્યે મ્હારા માતા પિતા મ્હને આશ્રય નહિ આપે તો પણ ઇશ્વર તરફથી તેની આ કિકરીને અવશ્ય આશ્રય મળશે. તમે તમારી કુટિલતાનો ત્યાગ કરી મ્હને અત્રેથી મ્હારી મરજી હોય ત્યા ચાલી જવા દ્યો. હું તમને તમારા ગભીર ગુન્હાની સજા કરાવવા ઇચ્છતી નથી. ઇશ્વર જ તમારા પાપની તમને યથોચિત સજા કરશે.”

આ વાક્યોની કૃષ્ણલાલના કુટિલ મન ઉપર કાંઇ અસર થઇ નહિ. તેણે કહ્યું:—"પ્રિયતમા! તું દુરાગ્રહ કરીશ તો દુઃખી થઇશ અને અંતે પુષ્કળ પસ્તાઇશ. ઘણી જ્ઞાતિઓમાં સ્ત્રીજાતિ માટે પુનર્લગ્નની છૂટ છે એ તું જાણતી હોઇશ તેથી સંસારમા જે સ્ત્રીઓ એક પતિના પરલોકવાસ પછી બીજો પતિ કરે તેને અધર્માચારિણી ગણુવી કે? સ્ત્રી અને પુરુષ સાથે રહેવાને જ સરજાયલા છે. દ્રૌપદીને પાચ પતિ હતા અને મીરા તેના પતિ જીવતા હોવા છતા મદનમોહનના મોહમા લીન બની ગઇ હતી તેમને પણુ પાપિષ્ઠાઓ માનવી કે?"

માલતીએ અતિશય તિરસ્કારસૂચક સ્વરે કહ્યું:—"જેની આખોમા કમળો હોય છે તેને સઘળું પીળું દેખાય છે એ સૂત્ર અનુસાર તમારા જેવા અધર્મીને સર્વત્ર અધર્મ જ જણાય છે. હું તમારી સાથે વિતંડાવાદ કરવાને ઇચ્છતી નથી."

કૃષ્ણલાલની કામવાસના ક્રમે ક્રમે પ્રબળ થતી હતી. તેણે કહ્યું:— "હાથમા આવેલી રમિકાના રસનો સ્વાદ ચાખ્યા સિવાય હું પરિતૃપ્ત થાઉં તેમ નથી. સીધી રીતે તું નહિ માને તો મ્હારે તને બળાત્કારે મનાવવી પડશે. વિચારી જો કે, મ્હારી ઇચ્છા સિવાય તું મ્હારા પંઝામાથી કેવી રીતે છૂટી થઇ શકે તેમ છે?"

"તમે ભૂલો છો. સતીના સહાયક શ્રીકૃષ્ણુ છે. જેણે કૌરવોની ભરસભામા પાચાલીની લજ્જાનું રક્ષણ કર્યું છે, જે મહા પ્રભુએ પોતાના પરમ ભક્ત પ્રહ્લાદનું અનેક ગંભીર સંકટોમાથી રક્ષણ કર્યું છે, જે દયાળુ દેવે અહલ્યાનો ઉદ્ધાર કર્યો છે તે મહા પ્રભુ આ સતી સ્ત્રીના શીયળધર્મનું રક્ષણ કરશે. પાપમાં રચી પચી ગયેલા પશુ! તને ધર્માધર્મનું સહજ પણુ જ્ઞાન નથી, કુળ મર્યાદાનું ભાન નથી, આલોક કે પરલોકનો વિચાર નથી. તું પરમાત્માની આ સૃષ્ટિમા

સાક્ષાત નરપિશાચ છે." માલતીએ અંતરના તિરસ્કારને વચનોદ્વારા વ્યક્ત કર્યો.

નશાથી ઉત્તેજિત બની ગયેલો કૃષ્ણુલાલ માલતીના આ વાગ્બાણ વેઠી શક્યો નહિ. તેણે કહ્યું.–"માલતિ ! મ્હારે ત્હારી પાસેથી ઉપદેશ લેવો નથી. તું ગમે એટલો દુરાગ્રહ કરી ત્હારા શબ્દોને જ વળગી રહીશ તો છેવટે મ્હને જે માર્ગ ઠીક લાગશે તે મ્હારે સ્વીકારવો પડશે. હુ કેટલો ચાલાક છુ તે તું જાણી શકી છે તેથી મ્હારા જેવાને ઇશ્વરનો ભય દર્શાવવાનો વૃથા પ્રયત્ન તું ન કર. સતી અને શીયળ શબ્દોનો આ કળિકાળમા કેવળ ઉચ્ચાર જ સાભળવામાં આવે છે, બાકી જ્યા જોઇએ ત્યા વિલાસનો વ્યાપાર જ અબાધિત રીતે ચાલ્યા કરે છે.

ધર્મનું અહીં નામ નહિ, વિલાસનો વ્યવસાય છે;
પતિ એકના મૃત્યુ પછી, બીજો પતિ બસ થાય છે.
એક જીવતી નાર પર, પરનારી લાવી શકાય છે;
અહીં ધર્મના શબ્દોતણી, કિમ્મત ન કોડી થાય છે"

માલતીએ પણ પૂર્વવત્ સ્વરે કહ્યું:–"જેના હૃદયમા લેશ માત્ર દયા માયા નથી, પરોપકાર તરફ જેની સહજ પણ પ્રીતિ નથી તે ધર્મનું માહાત્મ્ય અને પ્રભુની પ્રભુતા ક્યાથી સમજી શકે ?

નિજ આખમા કમળો થતા પીળું બધુ પેખાય છે;
પાપી જનોની દૃષ્ટિએ ના ધર્મ કદિ દેખાય છે.

હજી પણ વિચાર કરી મ્હને મ્હારી મરજી પડે ત્યા જવા દે; નહિ તો ત્હારા પાપના પ્રાયશ્ચિત્તનો સમય વિશેષ પાસે આવી પહોચશે તથા તે પ્રસંગે તને ઘણો પશ્ચાત્તાપ થશે. હમણા મદિરાના મદથી ત્હારી મતિગતિ વિચળિત બની ગઇ છે, તેથી તને કાઇ કહેવું નકામું

છે. આવતી કાલે તું સંપૂર્ણ વિચાર કરી જોજે. પ્રસંગ ઉપસ્થિત થશે તો વિષપાનથી હું આત્મહત્યા કરીશ; પરંતુ ત્હારી નીચવાસના તો કાળાંતરે પણ પૂર્ણ નહિ કરું."

આમ કહી અંદરના ખંડમાં જઇ માલતીએ અંદરથી સાંકળ વાસી દીધી. કૃષ્ણલાલ પણ એ ખંડને બ્હારથી સાંકળ મારી જ્યાં બેઠો હતો ત્યાં જ બેસી રહ્યો.

પ્રકરણ ૮ મું.

રંગમાં ભંગ.

નાટકશાળામાં પોતાના પતિની સાથે મેરીએમને આવેલી જોઇ રમાસુંદરીને ઘણો ક્રોધ ઉપજ્યો હતો. ક્રોધ તથા અભિમાનની વિશેષતાથી તે થોડા દિવસ સુધી પિયરમાં જ રહી. બીજી તરફથી મેરીએમે રમાસુંદરીની ગેરહાજરીનો લાભ લઇ કાન્તિપ્રસાદને મોહમુગ્ધ બનાવી તેની સાથે ઇચ્છાનુસાર છૂટ લેવા માંડી. વળી મેરીએમનો એકાંતમાં સમાગમ થયા પછી કાન્તિપ્રસાદે પોતાના મનમાં એક પ્રકારની આશાનું પોષણ કરવા માંડ્યું હતું. તે એમ ધારતો હતો કે, જેમ જેમ મેરીએમ સાથેનો સંબંધ વિશેષ દૃઢ થતો જશે તેમ તેમ મેરીએમ તરફથી પૈસાની પણ સારી મદદ મળશે. બીજી તરફથી મેરીએમ શા વિચારો કરતી હશે એનો હમણાં ઉલ્લેખ કરવાની જરૂર નથી.

નાટકમાં જઇ આવ્યા પછી બીજે દિવસે સ્હાંજે મેરીએમ કાન્તિપ્રસાદ પાસે આવી તથા એક ખુરસી ઉપર બેસીને તેણે કહ્યું:—

"ગઇ કાલે રાત્રે જે બનાવ બન્યો છે તેથી તમારાં પત્નીના મનમા આપણા ઉભયના ચારિત્ર્યની શુદ્ધિ માટે શંકા આવશે એમ મ્હને લાગે છે. મ્હને જોઇ તેમને રોષ ઉપજ્યો હતો એ હું તત્કાળ જાણી શકી હતી અને તેથી જ તેમની સાથે વાતચિત કરવાનુ સાહસ હું કરી શકી નહોતી."

આ વચનો સાભળી કાન્તિપ્રસાદ થોડા સમય સુધી ચુપ રહ્યો. પછી તેણે કહ્યું:–'પુરુષો કાઇ સ્ત્રીઓના ગુલામ નથી. સુધારક સમાજમા સ્ત્રી પુરુષને સરખી સ્વાધીનતા છે. મ્હને જેમા સુખ જણાતું હોય તે હું કરું અને તેને જેમા સુખ જણાય તેમ તે કરે. કોઇએ કોઇના મન ઉપર દબાણ કરવું નકામુ છે."

કાન્તિપ્રસાદના આવા ઉદ્ધતાઇ ભરેલા વચનો સાભળવામા આવતા સ્વેચ્છાચારિણી મેરીએમના મનમા સાહસ ઉપજ્યું; આમ છતા તેણે પોતાનો ભાવ છુપાવી રાખીને કહ્યું:–"પ્રિયતમ! મ્હને તો એમ લાગે છે આપણું સુખસ્વપ્ન સત્વર દૂર થઇ જશે. અરેરે! પ્રણયના માર્ગે જ દુઃખના ડુંગરોની હારમાળા આવેલી છે."

"ના–ના, તું નિશ્ચિંત રહે. આપણી પ્રીતિના બંધનને આ જીવનમા કોઇ તોડાવી શકે તેમ નથી." આમ કહી હારમૉનિયમ પાસે બેસી સુર મેળવી કાન્તિપ્રસાદે એક ગઝલ ગાવા માડી:—

"જીગરમા તું રમે વ્હાલી, હૃદયમા વાસ ત્હારો છે,
હૃદય આકાશમા પ્યારી, ચમકતો ચન્દ્ર ન્યારો છે.
જગત્ માયાવી જૂઠું છે, ન જાણે પ્રેમની રીતો;
અલખ મસ્તી ખુમારીનો, નશો બસ ઇશ્ક પ્યારો છે,
અલખની બંસી વાગી છે, બધી જ જાળ ભાગી છે;
સગાઇ સર્વ ત્યાગી છે, પ્રણયી આ પ્રિય ત્હારો છે.

નથી સૌન્દર્યને જોવું, નથી કંઇ રૂપને રોવું;
છતાયે દિલ બધું ખોવું, અજબ રસ્તો અમારો છે.
નથી પરવા જરા ધારી, ભલે નિંદા થતી મ્હારી;
જીગરમાં ધુન છે ત્હારી, જીવનનો તું સીતારો છે.
વચનથી જે નહિ વદતી, નયન તે ભેદ સમજાવે;
ન કાયા કામમા આવે, છના તું ધ્રુવતારો છે.
હૃદય આરામ ચાહે ત્યા, મ્હને આરામ ના મળતો;
ફકીરી વેશમા ફરતો, ફકીરી હાલ મ્હારો છે.
કદિ પ્રત્યક્ષ દર્શન ના, થતું શાણી સલુણીને;
છતા પણ સ્વપ્નનાટકમાં, બધો દીદાર ત્હારો છે.
કગી ના કંઇ શકું કામો, કહો કયા સ્નેહના ધામો ?
અરેરે ઇશ્ક ઉલ્ફતનો, જણાતો ના કિનારો છે. "

ગઝલ ગાઇ રહ્યા પછી કાન્તિપ્રસાદ મોહમુગ્ધ દૃષ્ટિથી મેરીએમના મુખ તરફ જોઇ રહ્યો. મેરીએમે કહ્યું:–" વાહ! તમારી કલ્પના એક ઉસ્તાદ કવિની કલ્પનાઓ કરતા પણ ચઢી જાય તેમ છે. પ્રેમનું પ્રતિદાન તમારા જેવા ખરા પ્રેમિક જ આપી શકે છે."

" એ બધું તો ઠીક; પણ હવે તમે છટકી જશો તે નાહ ચાલે. તમારે પણ એક ચીજ ગાઇ સંભળાવવી પડશે. તમારો કંઠસ્વર કોયલના કંઠસ્વર કરતાં પણ વિશેષ કર્ણપ્રિય છે." આમ કહી હારમોનિયમ પાસેથી ઉઠી કાન્તિપ્રસાદ બીજી એક ખુરસી ચેગ્મા પડયો.

મેરીએમ કાંઇ પણ આનાકાની કર્યા સિવાય હારમૅાનિયમ પાસે બેસી સુર મેળવી ગાવા લાગી:—

" મોહન ત્હારી સુંદર સુરત, નાજુક જીવને જાદુ કરેરે;
કાચા સુતરને તાંતણે તાણી, પ્રેમ કેદમાં કેદ પુરેરે.

ભોળી સુરતમા ફંદ આ, ક્યાના ધુતારાના ઢંગ;
મંતર જંતર જાદુ સમાવા, મદનની ચેલી હું તો બનીરે. મોહન૦
આ દિલ બુલબુલ અજબ ખુબીથી, લોભ લગાડી બાંધી
લીધું રે
ભુખ્યું તરસ્યું શીદને રીબાવે, કહે કાંઇ મ્હારું ખાધું પીધુરે,
મોહન૦ ”

છેલ્લી તથા પહેલી લીટી મેરીએમ આલાપ દઇને વારવાર ગાવા લાગી. તેના મદનોત્પાદક હાવભાવ જોઇ તથા શ્રૃંગારરસપરિપુર્ણ સંગીત સાભળી કાન્તિપ્રસાદ ઉઠી હારમૉનિયમ પાસે ઉભો રહ્યો તથા એ કુળકલંકિનીના કેશકલાપની એક લટને પોતાના હાથમા લઇ, કમરમાથી નમી તેણે તેના અધરોષ્ઠપર ચુંબન કરીને કહ્યું: “ જીવિતેશ્વરિ ' સાક્ષાત ઇશ્વર પણ આપણા સ્નેહસંબંધને વિચ્છિન્ન કરી શકશે નહિ. મ્હને એમ જ થયા કરે છે. રાત્રિ, દિવસ તમારી પાસે જ બેસી રહીને અતૃપ્ત નયનથી તમારા સૌન્દર્યામૃતનુ પાન કર્યા કરું. જો મ્હારી પત્ની રમાસુંદરી મ્હારો ત્યાગ કરશે, તિરસ્કાર કરશે તો પણ હું તમને ભૂલી શકનાર નથી–તમારી જે મૂર્તિની મનમંદિરમા સ્થાપના થએલી છે તે દૂર થનાર નથી.”

“ મ્હને લાગે છે કે, મ્હે ખરા પ્રેમિકને જ મ્હારા હૃદયનો સઘળો પ્રેમ અર્પણ કર્યો છે. ”

“ વળી પ્રેમ એવો પદાર્થ છે કે, તે જોર જુલ્મથી મેળવી શકાતો નથી. મનુષ્ય પ્રેમની ઇચ્છાથી જ હમ્મેશા પ્રેમ શોધ્યા કરે છે.

Love is a debt which inclination,
Always pays, obligation never.

' હૃદયેશ્વરિ! ત્હારા પ્રેમની મધુર સ્મૃતિ મ્હારા મનમા એટલું

બધુ ઐશ્વર્ય લાવે છે કે હું એક રાજાની સાથે પણ મ્હારી સ્થિતિ બદલવાને ઇચ્છતો નથી.

For thy sweet love remembered such Wealth brings,
That then I scorn to change my state with kings"

આમ કહી મેરીએમના અધરોષ્ઠ ઉપર પુનઃ ચુંબન કરી કાન્તિપ્રસાદ બોલી ઉઠયોઃ—

" The sunshine kisses mount and vale
The stars they kiss the sea
The west winds kiss the down bloom
But I kiss thee. "

હવે મેરીએમ પણ સ્થિરતા ધારણ કરી શકી નહિ. તે અત્યંત વિહ્વળતાથી કાન્તિપ્રસાદના કંઠમા વળગી પડી. કાન્તિપ્રસાદે એ પાપીયસીને આલિંગન કર્યું. દિવાનખાનાનું દ્વાર બંધ હોવા છતા તેને સાકળ વાસેલી નહોતી. બન્ને પાપી પંખીડા આલિંગનપાશમા બદ્ધ હતા એવામા એ દ્વાર ઉઘડ્યુ. બન્નેએ ચમકી દ્વાર તરફ જોયું તો રમાસુંદરીની ચણ્ડિમૂર્ત્તિ તેમની નજરે પડી. બન્ને જણા સ્તબ્ધ તથા કિંકર્ત્તવ્યવિમૂઢ બની ગયા. રમાસુંદરીએ ક્રોધની વિશેષતાથી પોતાના ઓષ્ઠ દાત સાથે દબાવ્યા હતા. અંતે ક્રોધમાને ક્રોધમાં જ તેણે દિવાનખાનામા પ્રવેશ કર્યો તથા તે એક ખુરસીપર બેઠી. આ પ્રસગે એ સ્થળે રોકાઇ રહેવામા સાર નથી એમ વિચારી મેરીએમ કાન્તિપ્રસાદના બાહુપાશમાથી છૂટી થઇ ઝડપથી બ્હાર ચાલી ગઇ. કાન્તિપ્રસાદે હવે કૃત્રિમ રોષ ધારણ કરી કહ્યુંઃ—" બારણા બંધ હોવા છતાં ખબર આપ્યા સિવાય અંદર આવીને ત્હેં સભ્યતાના નિયમનો ભંગ કર્યો છે. "

હવે રમાસુંદરી સ્થિર રહી શકી નહિ. તેણે અત્યંત ઉત્તેજિત કંઠે કહ્યું:-"તમારી સભ્યતાના નિયમો જહન્નમમાં જાઓ. જો સભ્યતાના નિયમોનો અધર્મના કાર્યો કરવામાં જ આશ્રય લેવામાં આવે તો તેવી સભ્યતા રસાતાળમાં જાઓ. તમે જ્યારે તમારી પ્રથમ પત્નીનો પરિત્યાગ કરી મ્હારી સાથે લગ્ન કર્યું ત્યારે હું એમ જ સમજતી હતી કે, તમે ખરા અંતઃકરણથી મ્હને ચ્હાઓ છો; પણ મ્હારી એ સમજ ખોટી ઠરી છે. હવે હું સારી રીતે સમજી શકું છું કે, તમારા જેવા સુધારકોનું બાહ્ય વર્તન અને આતર્‌-વર્તન સર્વથા ભિન્ન પ્રકારનું હોય છે."

હવે કાન્તિપ્રસાદ ધીરજ ધારણ કરી શક્યો નહિ. તેણે પણ કિંચિત્ ક્રોધસુચક સ્વરે કહ્યું:-"રમા! વિચારી જો કે, અણીના પ્રસંગે મ્હે અપાર આત્મત્યાગ કરીને પત્ની તરીકે ત્હારો સ્વીકાર ન કર્યો હોત તો આજે ત્હારી કેવી સ્થિતિ થઇ હોત? જો તું કદાચ એમ સમજતી હોય કે ત્હારો મ્હારી સાથે સંબંધ થયો તે પહેલાંના ત્હારા આચાર વ્યવહારથી હું અજ્ઞાત છું તો એ ત્હારી ગંભીર ભૂલ છે. મ્હારી સાથે સંબંધ થતા પૂર્વે જ તને ગર્ભ રહ્યો હતો એ વાત હું સારી રીતે જાણી શક્યો છું. વળી આપણું ઉભયનું લગ્ન થયા પછી પણ ત્હેં મ્હને સુખી કરવાનો કોઇ પ્રયત્ન કર્યો છે કે? મ્હારા સ્વાર્થત્યાગનું ત્હેં મ્હને કાંઇ પ્રતિદાન આપ્યું છે કે? જો ત્હેં મન, વચન અને કર્મથી મ્હારાથી સંતુષ્ટ રહીને મ્હને સર્વ પ્રકારે સુખી કર્યો હોત તો ભૂતકાળના ત્હારા સઘળા ગુન્હાઓ ભૂલી જઇ હું તને અનન્ય પ્રેમથી ચ્હાત; પરંતુ ત્હારી વિરક્તિ જોઇને જ મ્હારૂં અંતર અન્ય વ્યક્તિ તરફ આકર્ષાયું છે. મ્હને ઉપદેશ આપતાં પૂર્વે તથા મ્હારા ચારિત્ર્ય વિષે ટીકા કરતા પૂર્વે ત્હારે ત્હારા પૂર્વ-ચરિત્રનો વિચાર કરી જોવો જોઇએ."

કાન્તિપ્રસાદના આ વચનો સાંભળી રમાસુંદરી અત્યંત વ્યથિત થઇ. પોતાના પાપનો સ્ફોટ થતા પાપી માણસ પણ થોડા સમય માટે ભયભીત બની જાય છે. રમાસુંદરીએ થોડા સમયમા જ આત્મસંવરણ કરીને કહ્યું:—"હુ સર્વથા નિર્દોષ હોવા છતા તમે મ્હારા શિર ઉપર વિના કારણ કલંક મૂકો છો. સ્ત્રીને સાતમે આઠમે મહિને બાળક અવતર્યાના ઘણા ઉદાહરણ મળી આવે તેમ છે. વળી મ્હેં તમને કોઇ પણ પ્રકારે દુઃખી કર્યા હોય એમ મ્હને તો લાગતું નથી. તમે જ આવી રીતે મ્હને દુઃખી કરવાનો નિશ્ચય કર્યો હોય એમ લાગે છે. એ પાપીયસી મેરીએમનું પ્રથમ દર્શન થયુ ત્યારે જ મ્હારા અંતરમા એવી શંકા ઉપજી હતી કે, એ માયાવિની તમને પોતાની મોહજાળમા ફસાવશે. વિલાસિની સ્ત્રીઓના નેત્રોમાં એક પ્રકારની એવી અદ્ભુત શક્તિ રહેલી હોય છે કે, એ શક્તિના પ્રભાવથી તેઓ ગમે એવા પુરુષના ચિત્તને ચલિત કરી નાખે છે હજી પણ હું તમને કહુ છુ કે, તમે એ કુલટાને ભૂલી જાઓ તથા સત્વર આ સ્થાનનો ત્યાગ કરો નહિ તો તમારી પાયમાલી સાથે મ્હારી પણ પાયમાલી થશે."

આ વાક્યોના ઉત્તરમા કાન્તિપ્રસાદ કાંઇ બોલ્યો નહિ. રમાસુંદરીએ વિશેષમા કહ્યુ —"આ વિષય પરત્વે હું તમારી સાથે વિશેષ વાદવિવાદ કરવા ઇચ્છતી નથી જ્યા સૂધી તમે આ સ્થાનનો ત્યાગ કરી બીજા સ્થાને રહેવા જવાની વ્યવસ્થા નહિ કરો ત્યા સુધી હું તમારી પાસે રહી શકીશ નહિ." આમ કહી રમાસુંદરી તરત જ ત્યાંથી પાછી પોતાના પિતાને ઘેર ચાલી ગઇ.

પ્રકરણ ૯ મું.

સીતાસુંદરીની આત્મકથા.

અબળોન્નતિ મંદિરમાં નિવાસ કરતી મોહિનીની આત્મકથા સાંભળવામાં આવ્યા પછી બીજી પણ કેટલીક સુંદરીઓની આત્મકથા સાંભળવાનું કુતૂહલ મધુના અંતરમાં ઉપજ્યું હતું તથા મધુ પોતાના દુઃખને કાંઇક અંશે ભૂલી શકી હતી. પોતાના કરતાં જ્યારે કોઇ વિશેષ દુઃખી માણસનો સહવાસ થાય છે અને તેના દુઃખની વાર્તા પોતાના જાણવામાં આવે છે ત્યારે સ્વાભાવિક રીતે જ પોતાનું દુઃખ વિસારે પડે છે. વળી ધીમે ધીમે મધુ અબળોન્નતિ મંદિરમાં રહેતી બીજી સુંદરીઓના સહવાસમાં આવી હતી તથા તેમની સાથેનું પ્રથમનું અતડાપણું તેના શાન્ત, શિષ્ટ, સરળ અને નમ્ર વ્યવહારથી દૂર થઇ ગયું હતું સીતા નામની એક પચીસ વર્ષની સુંદરી સાથે આપણી નવલનાયિકા મધુનો સંબંધ થયો હતો તથા મધુ વારવાર પૂછતી હોવા છતાં સીતા પોતાની આત્મકથા નહિ કહેતી હોવાથી તે સાંભળવા માટે મધુનું કુતૂહલ અત્યંત વૃદ્ધિગત થઇ ગયું હતું.

સીતાનું શરીર ઘઉંવર્ણું હોઇ તેના કપાળપર બુદ્ધિશક્તિનું એક પણ ચિહ્ન જોવામાં આવતું નહોતું. તેનો બાંધો મજબૂત, અંગ ભરાવદાર અને સર્વ અવયવ સુપુષ્ટ હતા તે હમણાં અબળોન્નતિ મંદિર જેવા પુરુષસમાગમવિહીન સ્થાનમાં નિવાસ કરતી હોવા છતાં બીજી સ્ત્રીઓની સાથે વાતચિત કરતાં તેના નેત્રોની કીકીઓ નાચતી, ચાલતાં ચાલતાં વારવાર તેની કમર લચકાતી, નજીવી વાતમાં

તે મ્હોટેથી હસતી, કપડાની ટાપટીપ તરફ તેનુ ધ્યાન હમ્મેશાં રહેતું. આવી વિષમ સ્થિતિ હોવા છતા તે શા કારણથી અબળોન્નતિ મંદિરમાં રહેતી હશે તેની કલ્પના મધુ કરી શકતી નહોતી, છતા જનસ્વભાવ જાણવાની જીજ્ઞાસાથીજ મધુ સીતા તરફ પોતાના અંતરનો તિરસ્કાર ભાવ પ્રદર્શિત કરતી નહિ. ઉલટું તે બ્હારથી સીતા તરફ સખ્ય-ભાવ દર્શાવતી હતી.

સ્હાજના ૭ વાગ્યા હતા. સૂર્યનારાયણ પશ્ચિમાકાશમા નમી પડયા હતા. શીયાળાનો દિવસ હતો. ધીમે ધીમે સંધ્યાનો અંધકાર વસુંધરાનો ગ્રાસ કરવા જતા વિદ્યુત્‌ના દીપકોથી દૂર ભાગતો હતો. બગીચાના પુષ્પો પોતાની સુવાસનો ચોમેર વિસ્તાર કરી રહ્યા હતાં. ક્વચિત્ મૉટર અને ટ્રામનો ભીષણ ધ્વનિ સંભળાતો હતો. આવા સમયે મધુ અને સીતા અબળોન્નતિ મંદિરના ઉદ્યાનમા એક બેન્ચપર બેઠા બેઠા વાતચિત કરતા હતા. મધુએ કહ્યુઃ “સીતાબ્હેન ! આટલા દિવસથી આપણે અરસ્પરસના સહવાસમા રહીએ છીએ છતા હજી સુધી તમે તમારી આત્મકથા સંભળાવતા નથી એ મ્હને નવાઇ જેવું લાગે છે. મ્હારે માટે હજી પણ તમારા મનમા અવિશ્વાસ રહે છે કે ?”

સીતાઃ—ના-ના, અવિશ્વાસ જેવુ તો કાંઇ નથી. બ્હેન ! આ પાપિણી પોતાની ભયંકર પાપકથા તમને પોતાને મુખે કેવી રીતે કહી શકે ? અરેરે ! મ્હારા ભુતકાળના કાર્યો માટે હવે મ્હને ઘણો પશ્ચાત્તાપ થાય છે.

મધુ.—હવે એવો પશ્ચાત્તાપ કરવાથી શુ ફળ છે ? તમે લેશ-માત્ર પણ અંદેશો રાખ્યા સિવાય તમારી આત્મકથા મ્હને કહી સંભ-ળાવશો તો તેથી તમારા મનનો ભાર હલકો થશે. વળી મનુષ્ય માત્રથી ભૂલ થાય છે. જો મનુષ્યથી ભૂલ ન થાય તો તેને ઇશ્વર જ

ગણી શકાય. સીતાબ્હેન ! તમારા માતાપિતા હયાત છે કે ?"

સીતાઃ—હા, એ માબાપોની સ્વાર્થાંધતાને લીધે જ મ્હારા નારી-જીવનની પાયમાલી થઇ ગઈ છે. બ્હેન ! તમારો વિશેષ આગ્રહ હોવાથી હું મ્હારી આત્મકથા તમને કહી સંભળાવું છું; પણ તે પહેલાં તમારે મ્હારી એક વાત માનવી પડશે.

મધુઃ—શી વાત વારુ ?

સીતાઃ—એજ કે, જે હકીકત હું તમને કહી સંભળાવું તેમાનો એક પણ શબ્દ તમારે બીજા કોઇને કહેવો નહિ તથા મ્હારી આત્મ-કથા સાભળી તમારે તમારા અંતઃકરણમા મ્હારે માટે તિરસ્કારનુ પો-ષણ કરવું નહિ.

મધુઃ—એ માટે તમે સર્વથા નિશ્ચિત રહો.

સીતાઃ—ત્યારે તમે મ્હારી સાથે બાગના પાછળના ભાગમાં આવો, જેથી આપણી વાતચિત કોઇના આગમનથી અટકે નહિ.

પછી બન્ને જણી ઉઠી બાગના પાછળના ભાગમા એક એકાન્ત સ્થળે જઇને બેઠી તથા ત્યા ગયા પછી સીતાએ પોતાની આત્મકથા કહેવા માંડી. અમે એ આત્મકથા સીતાના શબ્દોમા જ અત્રે ઉતારીએ છીએ.

"બ્હેન ! હું વણિક જ્ઞાતિની કન્યા છું. મ્હારા પિતા અમદા-વાદમા એક વેપારીને ત્યા નોકરી કરતા હતા. મ્હારે એક ન્હાની બ્હેન હોઇ તેનુ અમદાવાદમા જ લગ્ન કરવામા આવ્યું છે. મ્હારી બાલ્યાવ-સ્થામા કોઇ ખાસ અગત્યનો બનાવ બન્યો નહોતો. મ્હારા માતાપિતાની આર્થિક સ્થિતિ જોઇએ એવી સારી નહોતી. વળી અમારી જ્ઞાતિમાં કન્યાવિક્રયનો દુષ્ટ ચાલ ચાલૂ હોવાથી દેખાવડી કન્યાના માબાપોને પુત્રીના લગ્ન પ્રસગે સારા પૈસા મળતા હતા અને હજી પણ મળે

છે. મ્હારા પિતા ઘણા લોભી હોવાથી તેમણે મ્હને તથા મ્હારી બ્હેનને વેચી સારા પૈસા મેળવવાનો પોતાના મન સાથે દૃઢ સંકલ્પ કર્યો હતો. હું દશ બાર વર્ષની થઇ ત્યારથી જૂદા જૂદા સ્થળોએથી મ્હારે માટે માગા આવવા લાગ્યા; પણ મ્હારા પિતાનો સંકલ્પ પુષ્કળ પૈસા મેળવવાનો હોવાથી તેમણે કોઇનું માગું કબૂલ કર્યું નહિ; કેમ કે દશ બાર હજાર રૂપિયા જેટલી રકમ આપી મ્હારો હાથ સ્વીકારે એવા સ્થિતિસંપન્ન શ્રીમંતોનો અમારી જ્ઞાતિમા અભાવ હતો. બીજાં પણ બે વર્ષ વીતિ ગયા અને હું દૂર બેસવા લાગી. આટલી ઉમ્મર સુધી મ્હને કુમારિકા રાખેલી હોવાથી જ સાધારણ રીતે લોકો ખાનગીમા મ્હારા માતાપિતાની નિંદા કરવા લાગ્યા હું ઋતુધર્મમા આવેલી તથા શહેરમા જ મ્હારું જીવન વીતેલુ હોવાથી સંસારસુખ ભોગવવાની વૃત્તિ સ્વાભાવિક રીતે મ્હારા અંતરમા ઉપજી હતી. છેવટે માડવીની પોળમા રહેતા ચુનીલાલ નામના એક વૃદ્ધ પુરુષની સાથે મ્હારા પિતાએ મ્હારો સંબંધ નક્કી કર્યો અને એ માણસે મ્હારા પિતાને ઇચ્છિત રકમ આપી. એ પુરુષની ઉમ્મર એ વખતે લગભગ ૬૫ વર્ષની હોઇ એટલી ઉમ્મરમા તેને ત્રણ સ્ત્રીઓ થઇ ગઇ હતી તથા ચોથી વખતે તે મ્હારો ભવ બાળવા તૈયાર થયો હતો જો કે એવા વૃદ્ધ પુરુષ સાથે મ્હારો સંબંધ નહિ કરવા માટે મ્હારી માતાએ મ્હારા પિતાને ઘણું સમજાવ્યા હતા, પણ મ્હારા પિતાથી દશ હજાર રૂપિયાની મયા મુકી શકાઇ નહોતી તેમણે મ્હારી માતાને એવું સમજાવ્યું કે, " ચુનીલાલ શેઠ લાખ રૂપિયાની આસામી છે. ઘેર નોકર ચાકર છે. તેમને બીજી સ્ત્રીથી જે પુત્ર થયો છે તે પણ હમણા જૂદો રહે છે. તેથી સીતાને કોઇ પણ પ્રકારનુ દુઃખ પડવાનો સંભવ નથી. ન કરે નારાયણ અને કદાચ કાઇ માઠો પ્રસંગ બનશે તો

'પણ છોકરીને પોતાના ભરણ પોષણની ચિંતા રહેશે નહિ.' છેવટે મ્હારા પિતાએ કોઇનું કાંઇ નહિ સાભળતા મ્હને વૃદ્ધ ચુનીલાલ સાથે પરણાવી દીધી. આ લગ્નથી હું જો કે મનમાં મનમા ઘણી નારાજ થઇ; પરંતુ મ્હાગથી લજ્જાનો ત્યાગ કરી કોઇને કાંઇ કહી શકાયુ નહિ. મ્હારા જેવી સૌન્દર્યમયી નવયુવતી પત્નીની પ્રાપ્તિ થવાથી વૃદ્ધ ચુનીલાલના આનંદનો પાર રહ્યો નહોતો. ધીમે ધીમે હુ સાસરે રહેતી થઇ. ઘરમા બીજુ કોઇ વડિલ માણસ નહિ હોવાથી હું સર્વથા સ્વતંત્ર હતી. વળી મ્હારો વૃદ્ધ પતિ મ્હારા સૌન્દર્યના તેજથી એટલો બધો અંજાઇ ગયો હતો કે, હું પાણી માગતી તો તે દૂધ લાવીને હાજર કરતો. બીજે ને ત્રીજે દિવસે તે મ્હારે માટે નવીન અલંકાર તૈયાર કરાવી લાવતો હતો. ઘરની ગાડી હોવાથી કોઇ કોઇ વખતે હુ તેની સાથે ગાડીમા બેસી, કાકરીઆ, સાબરમતી, કૅમ્પ વગેરે ઠેકાણે ફરવા સુદ્ધા જતી હતી મ્હને નવી નવી જરીથી ભરેલી સાડીઓ, અપટુડેઇટ ફૅશનના પોલકા, વિવિધ અલંકારો વગેરે સર્વ માગ્યા સિવાય મળતું હતું તથા આડોશ પાડોશની કૃપણ સ્ત્રીઓ મ્હારો ઠાઠમાઠ જોઇ બળી જતી હતી. આવી રીતે મ્હારનું સર્વ સુખ હોવા છતા એક વાત મ્હાગ અંતરાત્માને નિરંતર અત્યંત વ્યથિત કરતી હતી. સ્વાભાવિક રીતે સંસારની સઘળી સ્ત્રીઓને પોતાની નવયુવાવસ્થામા રતિકેલીનું સુખ ભોગવવાની ઇચ્છા થાય છે અને તેથી જ યોગ્ય વયમા સ્ત્રી પુરુષનો વિવાહ સંબંધ સાધવાની જ આપણા શાસ્ત્રો ભલામણ કરે છે હુ ઉમ્મર લાયક થયેલી હોવાથી તથા મ્હારા વયોવૃદ્ધ પતિદ્વારા મ્હારી વાસનાની તૃપ્તિ થાય તેમ નહિ હોવાથી મ્હને ઘણું માનસિક કષ્ટ અનુભવવુ પડતુ હતું. એક કવિએ ખરુ જ લખ્યુ છે કે,

વસન્તે હર્ષ પામી કોકિલા ઉદ્યાનમા ગાતી;
ચકોરી પૂર્ણ ઇન્દુના હૃદયને જોઇ મલકાતી.

નદી વર્ષાઋતુમા જળ થકી અત્યંત છલકાતી;
કમલિની સૂર્યદર્શનથી પ્રફુલ્લિત તે પળે થાતી.
થતા નવયૌવના નારી મદનના ભાવ ધારે છે;
મદનના ચિહ્ન પ્રકટી અંગની શોભા વધારે છે,
સરળ કાયા કુમારીની નવા ચિહ્નો બતાવે છે;
છતા લજ્જાવતી લલના મદન ભાવો છુપાવે છે.
નહિ આરામ દિવસે કે ન રાતે ચેન આવે છે,
વિરહની વેદના ભુંડી પ્રહર આઠે સતાવે છે.
ચપળ જે ચાલને આંખો થતી તે મદતાવાળી;
છતા પણ બેસતી યુવતી મદનના રોગને પાળી.

મ્હારી સ્થિતિ પણ એવી જ હતી; છતા હજી સુધી મ્હારો અધઃપાત થયો નહોતો. હમ્મેશા રાત્રે નવ વાગ્યે જમી પરવારીને મ્હારો પતિ માણેકચોકમા જતો હતો અને શેર બજારના ભાવની પૂછપરછ કરી, ગામગપાટા હાકી રાત્રે બાર વાગ્યે ઘેર પાછો આવતો હતો. એ વખતે હું તો ઊંઘી જતી હતી. આઠે પંદરે દિવસે મધ્યરાત્રે ઘેર આવી તે મ્હને જગાડતો તથા અડધા કલાક સુધી અર્થશૂન્ય વાત કરી સૂઈ જતો હતો. પહેલ વહેલા તો મ્હને તેની પાસે બેસતા પણ ભય લાગતો હતો. એવી સ્થિતિમા આઠ દશ માસ પસાર થઇ ગયા; છતા હું મ્હારી પાળી ચુકતી નહોતી દર મહિને જ્યારે હું દૂર બેસતી ત્યારે મ્હને રડવું આવતું હતું એક વખત દૈવયોગે જો હુ ગર્ભવતી થઇશ અને મ્હને પુત્ર કિંવા પુત્રીની પ્રાપ્તિ થશે તો વૈધવ્યાવસ્થામા મ્હારે કોઇના દાબમા રહેવુ પડશે નહિ તથા મ્હારા ભવિષ્યના હક્કને નુકસાન પહોચશે નહિ એમ મ્હને લાગતું હતું. પુત્રની પ્રાપ્તિ થવા માટે મ્હે બાધાઓ માનવામા, માદળીઆ કરાવવામા અને પીર ફકીરોને પ્રસન્ન કર-

વામા બિલ્કુલ પાછી ન્હાની કરી નહિ.

અમારી પાડોશમા એક બ્રાહ્મણ જ્ઞાતિની વિધવા રહેતી હોઇ તેનું નામ મહેશ્વરી હતું એ મહેશ્વરીને એક ત્રીસેક વર્ષની સધવા કન્યા હોઇ પતિના ગૃહનો ત્યાગ કરી એ અખંડ સૌભાગ્યવતી માતાની પાસે જ રહેતી હતી એ કન્યાનુ નામ યશોમતી હતું યશોમતીનો પતિ મુબાઇ શહેરમા સારા હોદ્દા ઉપર હોઇ તેને માસિક ચાલ્સો રૂપિયાનો પગાર મળતો હતો; પરંતુ યશોમતીનો સ્વભાવ ઘણો ક્રોધી, સ્વચ્છંદી અને ઉચ્છૃંખલ હોવાથી તેણે પતિનો ત્યાગ કરી પિતૃગૃહમા આશ્રય મેળવ્યો હતો પતિ પત્નીનો વિચ્છેદ થયા પછી પતિએ સ્વજ્ઞાતિની બીજી એક કુમારિકાનું પાણિગ્રહણ કરી યશોમતીનો હમ્મેશાને માટે ત્યાગ કર્યો હતો. એ મા દીકરીની લુચ્ચાઇ, પ્રપંચપરાયણતા અને કુટિલતાથી હું અજાણી હતી તેથી જ તેમની વાગ્જાળમા ભોળવાઇ હું તેમની સાથે દેવદર્શને જવા લાગી. તેમની આર્થિક સ્થિતિ જોઇએ એવી સારી નહિ હોવાથી અને વિભવ વિલાસ ભોગવવાની ટેવ પડી ગયેલી હોવાથી દ્રવ્યપ્રાપ્તિ માટે ગમે એવું કુટિલ કાર્ય કરતા તેઓ સંકોચાય તેમ નહોતા.

એક દિવસે મધ્યાન્હકાળે યશોમતી એકાન્ત જોઇ મ્હારે ઘેર આવી મ્હારી પાસે બેઠી તથા ગંભીરતાથી તેણે કહ્યુ, 'ત્હારા મનમા શુ છે તે તુ મ્હને કહે. હું તને મ્હારી સહોદરા બરાબર જ સમજું છુ ' આ શબ્દોના ઉત્તરમા મ્હે કહ્યુ, 'મ્હારા મનમા શુ હોય ? મ્હને શાનુ દુઃખ છે ? ' યશોમતી બોલી, 'તું મ્હોટા ઘરની સ્ત્રી છે મ્હારે શા માટે ત્હારી સાથે લાબી પંચાત કરવી જોઇએ ? ' યશોમતીને ક્રોધ ભરાયો જાણી મ્હે કહ્યુ, 'ત્યારે તમે જ કહોને કે મ્હારા મનમા શુ છે ? ' તેણે કહ્યુ, 'ત્હારા મનનો વિચાર હુ સારી રીતે જાણું છુ તથા તે હું તને કહુ છું. જો ખરી વાત હોય તો તું હા કહેજે નહિ તો મ્હને દશ જોડા

મારજે.' હુ બોલી, 'ના–ના, તમે એમ ન બોલો.' તેણે કહ્યું, 'મ્હારું કહેવું ખોટું ઠરે તેમ જ નથી. એક સ્ત્રી બીજી સ્ત્રીના મનની ગતિને બહુ સારી રીતે સમજી શકે છે હું જાણું છુ કે, તું એક વિષયની રાત્રિ દિવસ ત્હારા મનમા ચિંતા કર્યા કરે છે. તું કદાચ મ્હને એમ પૂછીશ કે તને ખાવા પીવાનું અને પહેરવા ઓઢવાનુ સુખ છે પછી બીજી શાની ચિંતા હોય? પણ સરળ હૃદયથી તું કહે જોઈએ કે, ત્હારા મનમા એક વિષયની ગંભીર ચિંતા છે કે નહિ?' ઉત્તરમા મ્હેં હા કહી. તેણે કહ્યુ, 'છોકરો થવાની ચિંતા છે ખરું ને? ખોટું બોલીશ નહિ. મ્હારી પાસે શર્માવાની બિલકુલ જરૂર નથી. હુ કહુ છુ તે સત્ય છે ને?' મ્હે કહ્યુ, 'એવી ચિંતા રાખવાથી શું વળે છે. જે વસ્તુ ઇશ્વરના હાથમા છે તેની ચિતા મનુષ્યે શા માટે કરવી જોઇએ?' યશોમતીએ તત્કાળ કહ્યુ, 'સંતાનપ્રાપ્તિ ઇશ્વરની કૃપાથી થાય છે એ ખરું છે; પરંતુ ઇશ્વર તને સંતાન લાવી આપી એકદમ ત્હારા ખોળામા મૂકશે કે? મનુષ્યો પ્રયત્ન કરે છે ત્યારે જ ઇચ્છિત વસ્તુ મેળવી શકે છે તથા એ વસ્તુને ઇશ્વરદત્ત સમજવામા આવે છે નિર્જીવ વસ્તુ મેળવવા માટે પણ જ્યારે શ્રમ કરવો પડે છે ત્યારે પછી સજીવ વસ્તુ મેળવવા માટે શ્રમ ન કરવો પડે કે?' મ્હેં સરળભાવથી કહ્યુ, 'પણ એવો વખત આવવો જોઇએ ને?' તેણે કહ્યુ 'વખત તો ક્યારનોય આવ્યો છે. જ્યારથી તું રજઃસ્વળા થઇ ત્યારથી જ તું સંતાન પ્રાપ્ત કરવાને યોગ્ય થઇ છે; પરંતુ એ માટે તું ક્યા કોઇ પણ પ્રકારનો પ્રયત્ન કરે છે?' મ્હે કહ્યુ, 'હુ સંતાનપ્રાપ્તિની કામનાથી વ્રતોપવાસ કરુ છુ, બાધાઓ માનુ છુ તથા યથાશક્તિ દાનધર્મ પણ કરુ છુ.' મ્હારા આ શબ્દો સાભળી ખડખડાટ હસી પડી યશોમતીએ કહ્યુ, 'જો દાનધર્મ અને બાધાઓથી જ સ્ત્રીજાતિને સંતાનની પ્રાપ્તિ થતી હોય તો પછી પતિની જરૂર

શામાટે પડે તથા સ્ત્રીએ પુરુષની સાથે શામાટે વ્યવહાર ગણવો પડે ? હું ત્હારા હિતાર્થે કદાચ બે ચાર કડવા શબ્દ બોલુ તો તેથી તું માઠું લગાડીશ નહિ. જો મ્હારા વચનો સાભળી મ્હારે માટે તને ક્રોધ ઉપજતો હોય તો આ ક્ષણે જ હુ ચાલી જવાને તૈયાર છુ. મ્હારે વિના કારણ શા માટે પારકી પંચાતમા માથુ મારવુ જોઇએ ? તને સંતાન મેળવવાની ચિંતા છે એ વાત ખરી છેને ? તને એ વાત ખરી લાગે એટલે થયું. હવે હું જાઉ છુ. મ્હારે ત્હારી સાથે વિશેષ કાંઇ લેવા દેવા નથી.' તેના આ વચનો સાભળી મ્હને એમ લાગ્યુ કે, યશોમતી નિસ્પૃહ છે. તે શુ કહે છે એ સાભળી તો લેવુ જ જોઇએ. મ્હેં તેને ઉદ્દેશીને કહ્યું, 'બેસો—બેસો, મ્હારા હિતની તમે વાત કરો તેથી માઠુ લગાડું એવી હું મૂર્ખ નથી. તમે ક્યા મ્હને ખોટું કહો છો ?' તેણે કહ્યું, 'મ્હારે શા માટે ખોટું કહેવું જોઇએ ? મ્હારો સ્વભાવ જ એવો ઉતાવળીઓ છે કે, કોઇના હિતની વાત હું એકદમ કહી દઉં છું.' મ્હે આશાતુર બની જઇને કહ્યું, 'ત્યારે મ્હને સતાન થાય એવો જો કોઇ ઉપાય તમે જાણતા હો તો કહો ? હું જીવનપર્યંત તમારો ઉપકાર ભૂલીશ નહિ.' તરત જ યશોમતીએ મ્હારી છેક નજીક આવી અત્યત મૃદુસ્વરે કહ્યું: 'આવા વૃદ્ધ પતિથી સતાનની પ્રાપ્તિ થાય એવી ત્હારી ધારણા છે કે ? બી સારુ હોય છે તો જ તે જમીનમા ઉગે છે. તદ્દન નિર્જીવ બી કદાપિ ઉગે છે કે ? આટલામા જ તુ સત્રળુ સમજી જા' એ વખતે જ જો મ્હે એ કુલટાને જોડા મારીને હાંકી કાઢી હોત તો સારુ થાત અને મ્હારુ જીવન દુઃખમય ન બની જાત; પરતુ હુ એ કુલટાની વાગ્જાળમા ફસાઇ પડી. તેણે મ્હોટા ન્હાના કુટુંબોની કેટલીક સાચી ખોટી વાતો મ્હને કહી. 'ફલાણી સ્ત્રીને સતાન નહોતુ, અંતે તેણે અમુક કામ કર્યું એટલે સતાનપ્રાપ્તિ

થઇ. ઘણા વખત પૂર્વેની એક વાત એવી છે કે, એક રાજા શત્રુને હાથે માર્યો ગયો. તેને એક પણ બાળક નહિ હોવાથી રાજ્ય જવાનો વખત આવ્યો; પણ રાજાના કારભારીઓ દીર્ઘદર્શી હતા. તેમણે રાણી સગર્ભા છે એવી અફવા સર્વત્ર ફેલાવી. પછી તેને સગર્ભા કરી બાળક ઉત્પન્ન કરી એ બાળકને ગાદી ઉપર બેસાડયો. આ બધા કાર્યો ચતુરાઇ તેમજ શાણપણના હોવાથી તે છુપી રીતે પાર પાડવા જોઇએ. નહિ તો આબરુ જઇ સર્વનો તિરસ્કાર સહન કરવો પડે છે.' મ્હે કહ્યું, 'મ્હેં બધી વાત સાભળી મ્હારામા તમે કહો છો એટલી ચતુરાઇ અને શાણપણ નહિ હોવાથી મ્હારાથી એવું કાર્ય બની શકે તેમ નથી. મ્હારી યુવાવસ્થાને લીધે મ્હારા વૃદ્ધ પતિ મ્હારી હિલચાલનુ સાશંક દૃષ્ટિથી નિરીક્ષણ કરે છે. હુ બ્હાર જાઉં છુ ત્યારે પણ મ્હારી સાથે અમારા નોકર ગુલાબને તેઓ મોકલે છે. લોકોમા આબરુ જાય અને ફુટ ફટ થાય એ મ્હારાથી તો ન વેઠી શકાય. ના-ના, ઇશ્વર મ્હને એવી બુદ્ધિ ન આપે એમ જ હુ ઇચ્છુ છુ. જો ઇશ્વરને સંતાન આપવું હશે તો આમ જ આપશે. તમે હવે તમારે ઘેર જવું હોય તો બેલાશક જાઓ.' યશોમતીએ સહેજ રોષ દર્શાવતાં કહ્યું, 'ત્હારા આગ્રહથી જ હું અત્યાર સુધી બેઠી છુ નહિ તો મ્હને કયા બેસી રહેવાનો અવકાશ છે? હમણા શેરબજારના કેલીકોના બે શેર લીધા છે, ભાવ નમી ગયા છે તથા એ શેર માથે ચઢાવવાના હોવાથી રૂપિયા મેળવવાની હુ ઘણી ચિંતામા છુ. આમ છતા ત્હારા ભલાને માટે હું અત્રે રોકાઇ તને યોગ્ય ઉપાય બતાવી ચુકી છુ હજી પણ હુ કહું છુ કે તું ભૂલે છે. ધાર કે કદાચ કાલે ઉઠીને ત્હારો ધરડો ગોવિંદ લાકડા ભેગો થશે અને સઘળી મિલકતપર તેનો દીકરો દાવો કરી

તને લૂગડા લત્તાના ખરચ માટે પણ કચેરીનુ દર્શન કરાવશે ત્યારે હમણાની ત્હારી ભૂલ માટે તને કેટલો બધો પશ્ચાત્તાપ થશે? વળી બીજ સારું નથો હોતું તો ઝાડ થતું જ નથી. તુ આબરુ જવાનો ભય રાખે છે પણ સંપૂર્ણ બુદ્ધિ વાપરી છલ કપટ ને કૌશલ્યનો ઉપયોગ કરવાથી કોઠીનો ગોળ કોઠીમા બેસી ખવાશે અને આખી દુનિયા જખ મારશે. સ્ત્રીજાતિના ચરિત્રને દેવતાઓ સુદ્ધા સમજી શકતા નથી. વળી ત્હારી મરજી હશે તો ત્હારી ઇચ્છા સફળ કરવામા હું તને મ્હારાથી બનતી મદદ કરીશ. ત્હારે હું કહું તેમ કરવું એટલે કામ પાર. ભલભલા વકીલ બૅરિસ્ટરોની બુદ્ધિ પણ આ ચાલાક યશોમતી આગળ પાણી ભરે છે પાણી! ત્હારે સત્વર પુત્રનું દર્શન કરવું હોય તો મ્હને હા કહે નહિ તો ના કહે, એટલે હું મ્હારે ચાલી જાઉં.' તેના વચનો સાભળી હું કિંકર્ત્તવ્યવિમૂઢ બની ગઇ. છેવટે મ્હારા દુર્ભાગ્યે મ્હે તેને હકારમા ઉત્તર આપ્યો. તેણે બીજે દિવસે બપોરે મ્હને પોતાને ઘેર આવવાની સૂચના કરી. પછી તે ચાલી ગઇ. તેના વિદાય થયા પછી હું પાછી વિચારવા લાગી કે, મ્હારા પતિમા સંતાનોત્પત્તિ કરવાનુ સામર્થ્ય નહિ હોય કે? જો સંતાન થાય તો તેથી તેમને પણ આનંદ થાય તેમ છે; પરંતુ એવી વિષમ ઘટના કેવી રીતે ઘટે? મ્હારી માતા આ લગ્ન સંબંધમા નારાજ હતી તેનુ કારણ આ જ હશે. વૃદ્ધ પુરુષને કન્યા આપતા કેટલા બધા માબાપે રડવું પડતું હશે? આ વૃદ્ધની હું સ્ત્રી તરીકે નહિ પરંતુ પુત્રી તરીકે જ શોભુ તેમ છુ! તરૂણ યુવક યુવતીઓ જ સાંસારિક સુખનો સંપૂર્ણ ઉપભોગ ભોગવી શકે છે મ્હને તેનો અનુભવ નથી. વૃદ્ધ પુરુષને વગર વિચારે કન્યાદાન દઇ માબાપ પાછળથી કેમ રડતા હશે? એવા માબાપને શત્રુ સમજવા જોઇએ. વૃદ્ધ પુરુષ જેવું પાકું પાન

ક્યારે ખરી પડશે એનો કાઇ નિયમ હોતો નથી. એવા પુરુષોનાં હાડકાં તો પ્રથમથી જ શ્મશાનમા પહોચી જાય છે. પ્રેતની સાથે લગ્ન કર્યા જેવી જ મ્હારા જેવી બાળિકાઓની સ્થિતિ હોય છે. થોડા કાળ પછી વૃદ્ધ પતિ પરલોકે જાય એટલે બાળવધૂએ જીવનપર્યંત વૈધવ્યનું દારુણ દુઃખ ભોગવવાનું ! આ કાર્યને કોણ સારું કહી શકે તેમ છે ? કેટલી કોમળ બાળિકાઓ આ હિંદુસ્તાનમા રડતી બેઠી હશે ? આનું કારણ સ્વાર્થ અને રૂઢી જ છે. આવી રૂઢીનો ધર્મશાસ્ત્રોએ વિચ્છેદ કેમ ન કર્યો ? ગમે એવા વૃદ્ધે ગમે એટલી ઉમ્મરે લગ્ન કરવું તથા તરુણ બાળિકાએ તેને ભાગ્ય સમજી એકનિષ્ઠ બેસી રહેવુ એ કયાનો ન્યાય ? વૃદ્ધનુ મૃત્યુ થયા પછી વૈધવ્ય ભોગવવુ એ એક પ્રકારનો રાક્ષસી જુલ્મ નહિ તો બીજું શુ છે ? ' अष्टवर्षा भवेत कन्या ' એ મ ત્રની મર્યાદા છૂટી જઇ બાર વર્ષની-ચૌદ વર્ષની કન્યાઓ કેમ થવા લાગી ? કન્યાનું જ્યા કલ્યાણ થઇ શકે તેમ હોય તે નહિ જોતા માબાપો કેવળ સ્વાર્થ શામાટે જુએ છે ? એવી સ્થિતિમા કન્યાથી વિરુદ્ધાચરણ થાય તો માબાપે શા માટે રડવું જોઇએ ? ' આણે મ્હારા કપાળમા કલ ક લગાડયુ ? ' એમ શા માટે કહેવું જોઇએ ? યોગ્ય જોડાનો સંબંધ કરવામા આવ્યા છતાં કન્યા કિંવા વધૂથી આડું પગલું ભરાય તો ભલે સઘળો દોષ તેના ઉપર મૂકવામા આવે, તેનું મ્હો ન જોવામા આવે તથા તેને ગમે એવી કઠોર શિક્ષા કરવામા આવે; પરંતુ જેની સ્થિતિ મ્હારા જેવી હોય તેનો શો દોષ ? ધણી તો હવે કબ્રસ્તાનમા જવાની તૈયારી કરે છે. આવી સ્થિતિમા મ્હને જો સંતતિ નહિ થાય તો સઘળી સંપત્તિ બીજાના હાથમા જશે અને મ્હારા દુઃખનો પાર રહેશે નહિ. મ્હારા ધણીના જેવા વૃદ્ધો મરે છે અને તેઓ પોતાની પાછળ મ્હારા જેવી છોકરીઓને પણ મારતા જાય છે સારી જમીનમા સારું

બીજ ન હોય તો પછી છોડ કેવી રીતે ઉગે એવું યશોમતીનુ જે કહેવું છે તે સર્વથા સત્ય લાગે છે. એ ઉપરાન તરૂણ તરૂણીની જોડી અરસ્પરસના સહવાસથી કેવું સ્વર્ગીય સુખ ભોગવી શકે છે ! આ તો હુ બાગમા જવાનો આગ્રહ કરૂ છું ત્યારે તેઓ દેવદર્શને જવાનો ઉપદેશ આપે છે. તરૂણ પતિ પત્ની એક બીજાની સાથ ફરવા જાય છે તો લોકોને તેમના સુખની ઇર્ષ્યા આવે છે અને મ્હારા જેવી સ્ત્રી આવા વૃદ્ધ પતિ સાથે ફરવા નીકળે છે તો પાછળ લોકો હસે છે અને 'લગડી ઘોડી લાલ લગામ—મીયા જઇફ ઔર બીબી જવાન' જેવા વચન ઉચ્ચારી અમારો ભયકર ઉપહાસ કરે છે. વળી ગરીબ ઘરની સ્ત્રી સહેલાઇથી બ્હાર હરવા ફરવા જઇ શકે છે; પણ મ્હારા જેવીને બ્હાર જવુ હોય તો પાછળ ચાકર કિંવા નોકરનો પહેરો હોવાનો જ. મ્હારા જેવી સ્ત્રીનો જન્મ જ વૃથા છે. અમે જો કોઇ સૌદર્યસંપન્ન તરૂણ પુરુષ તરફ સહજ જોઇએ છીએ તો પણ લોક ગમે એવી અફવા ઉડાવે છે.

બીજ દિવસે યથાસમયે હું યશોમતીને ઘેર ગઇ. તેને ઘેર ન્હા પીધા પછી દેવદર્શન કરવા જતા હોઇએ એવા ભાવથી હું અને યશોમતી બહાર નીકળી પડયા. પોળની બ્હાર નીકળ્યા પછી મ્હેં યશોમતીને પૂછ્યુ, 'આપણે કયા જઇશુ ?' તેણે ઉત્તર આપ્યો, 'વ્યકટેશ્વરાચાર્ય મહારાજના મદિરે અહીંથી એ મદિર જો કે દૂર છે પણ આપણે થોડે દૂર ગયા પછી ગાડી કરીને જઇશુ તો સધ્યાકાળ સૂધીમા અવશ્ય ઘેર પાછા આવી શકીશું. તું ભાડા જેટલા પૈસા લઇ આવી છે ને ?' મ્હેં કહ્યુ, 'હા—હા, મ્હારી પાસે જોઇએ એટલા પૈસા છે. પૈસા કે કપડા ઘરેણાંનું મ્હને બિલ્કુલ દુઃખ નથી. એ બુઢ્ઢો હું જે માગું છુ તે લાવી આપી મ્હને સતુષ્ટ રાખવાનો

પ્રયત્ન કરે છે.' યશોમતીએ કહ્યું, 'તું પણ હમ્મેશા એ બુઢ્ઢાનું મન મનાવી ત્હારી ખાનગી પેટી ભર્યા કર અત્યારે એકઠું કર્યું હશે તો ભવિષ્યમા કામ આવશે. આજ કાલ એવા અવનવા રોગ ઉત્પન્ન થયા છે કે, માણસનું કયી પળે મૃત્યુ થશે એ અચોક્કસ છે. ભલભલા જુવાન માણસો જોતજોતામા મરી જાય છે તો પછી પાકેલા પાનનુ શું પૂછવુ ? એવું કાઇ બને અને ત્હારો ધણી મૃત્યુપત્ર કર્યા સિવાય મરી જાય' તો ત્હારી કેવી દશા થાય ? માટે સાવધાનતાનો વિનાશ નથી એ સૂત્ર સ્મરણમા રાખી ત્હારે બની શકે એટલુ એકઠું કર્યા કરવું અને ડોસો ખુશીમા હોય ત્યારે Will (મૃત્યુપત્ર) કરવાનુ પણ કહેવુ' આવી વાત કરતા કરતા અમે આસ્ટોડીએ જઇ પહોચ્યા. ત્યાથી એક ગાડી ભાડે કરી યથા સમયે અમે વ્યંકટેશ્વરાચાર્યના મંદિરે જઇ પહોચ્યા. ગાડીવાળાને બ્હાર રોકાવાનુ કહી અમે મંદિરમા પ્રવેશ કર્યો તથા દર્શન વગેરે કર્યા પછી યશોમતીએ મ્હને કહ્યું, 'ચાલ, તું વ્યંકટેશ્વરાચાર્યના દર્શન કરવા આવે છે કે ?' ધીમે ધીમે મ્હારુ સાહસ વધતું જતું હોવાથી મ્હેં કહ્યું, 'ભલે ચાલો.' તે મ્હને સાથે લેઇ મેડા ઉપર એક દિવાનખાનામા ગઇ. યશોમતીને ત્યાના ઘણાખરાં માણસો ઓળખતા હોય એમ મ્હને લાગ્યુ. વ્યંકટેશ્વરાચાર્યના બેઠકખાનાના બારણા અંદરથી બંધ હતા, યશોમતીએ બારણા ઉપર થાપ મારી એટલે અંદરથી કોઇએ પૂછ્યુ 'કોણ છે ?' ઉત્તરમા યશોમતીએ પોતાનું નામ કહ્યુ એટલે તત્કાળ બારણા ઉઘડયા. અંદર જતા મ્હે જે દેખાવ જોયો તેથી હુ આશ્ચર્યચકિત બની ગઇ. વ્યંકટેશ્વરાચાર્યનુ શરીર હૃષ્ટપુષ્ટ હોઇ ઇશ્વરે તેને સૌંદર્ય સમર્પણ કરવામા કૃપણતા દર્શાવી હતી. હમણાં તે એક સુંદર ગાદી તકીઆવાળા હિંચોળા ઉપર બેઠો

હોઇ તેના હાથમા એક પુસ્તક હતું. અમને જોઇ તેણે કહ્યું:-"આવો —બેસો."

હું અને યશોમતી એક બાજૂએ બિછાવેલી શેતરંજી ઉપર બેઠા. યશોમતીએ સંક્ષેપમા વ્યંકટેશ્વરાચાર્યને મ્હારો પરિચય કરાવ્યો. થોડા વખત પછી અમને એ સ્થળે રાખી વ્યંકટેશ્વરાચાર્ય બ્હાર ગયો. એકાન્ત થયા પછી યશોમતીએ મ્હને કહ્યુ, 'સીતા' આ સ્થળે તું ત્હારી હરેક ઇચ્છા નિર્વિઘ્ને પરિપૂર્ણ કરી શકીશ તું અત્રે આવતી રહીશ તો એ ચાર માસમા જ ત્હારી ઇચ્છાની સફળતાનું પૂર્ણ ચિહ્ન જોઇ શકીશ. અત્રે ઘણા નવયુવકો આવે છે અને તેઓ ત્હારા જેવી લાવણ્યમયી, સૌંદર્યમયી નવયુવતી સાથે છુપી રીતે આનંદ ભોગવે છે. તું પણ કોઇ એવા કુંજવિહારીને શોધી કાઢી ત્હારી ઇચ્છા પૂર્ણ કરજે; પરંતુ તે સાથે એટલુ યાદ રાખજે કે, દેવમંદિરમા બનતા કોઇ પણ બનાવની હકીકત તું બીજા કોઇને કહીશ નહિ. કોઠીમાનો ગોળ ચોરી છુપીથી ખાવામા જ કલ્યાણ છે. હવે કહે જોઇએ કે, મ્હને તું શું ઇનામ આપીશ? વિચાર કરી જો કે, ત્હારે માટે મ્હેં કેટલું બધુ જોખમ ખેડયુ છે? ત્હારી પાસેથી ઓછામા ઓછી બસો રૂપિયા મળવાની મ્હને આશા છે. ત્હારી પાસે એટલી રોકડ રકમ ન હોય તો તું મ્હને સાત આઠ તોલા સોનાની એક રકમ આપજે. એ રકમથી ત્હારી યાદ હમ્મેશા કાયમ રહેશે ત્હારી સ્થિતિ જોવા જતા આ રકમ નજીવી છે.' એ કુલટાની માયાજાળમા ફસાઇ મ્હે તેને પ્રસન્ન કરવાનુ અભિવચન આપ્યુ. જો મ્હારી ભાવી સ્થિતિનો સહજ પણ વિચાર કરવાનું એ પ્રસંગે મ્હારામા સામર્થ્ય હોત તો હું એટલેથી પણ અવશ્ય આત્મરક્ષણ કરી શકત; પરંતુ મ્હારી વિચારશક્તિ મોહ અને માયાના

પ્રાબલ્યથી અદૃશ્ય થઈ ગઈ હતી. વર્તમાનકાળના સુખની લાલસાના પ્રચંડ અગ્નિમાં હું ભવિષ્યના જ્ઞાનની આહૂતિ આપી ચૂકી હતી.

વ્યંકટેશ્વરાચાર્યને બહાર ગયાને પાંચેક કલાક થયો હશે એવામાં એક વીસેક વર્ષની ઉમ્મરના તરુણે એ બેઠકખાનામાં પ્રવેશ કર્યો. તેણે નાગરસનું બારીક પોતનું ધોતીયું, મૂલ્યવાન કાશ્મિરી કપડાનો વાસ્કોટ, બેંગલોર કેપ વગેરે પહેર્યું હતું. વેસ્ટકોટ ઉપર સોનાનો છેડો ઝુલી રહ્યો હતો. તેનાં કપડામાંથી અત્તરની તીવ્ર સુવાસ આવતી હતી. જમણા હાથની આંગળીઓમાં બે રત્નજડિત વીંટીઓ હતી. ને શરીરે કૃશ પણ દુર્બળ નહોતો. તેનું મુખ પણ સુંદર હતું. તેના નેત્રો ઘણું ચંચળ હતાં. તેણે બેઠકખાનામાં પ્રવેશ કરી એક આરામ ખુરસીમાં બેસી યશોમતી તરફ ભેદક દૃષ્ટિથી જોઈ કહ્યું, 'કેમ યશોમતી! આજે કાંઈ ઘણા દિવસે ભૂલાં પડ્યા જણાઓ છો!' યશોમતીએ હાસ્ય કરી કહ્યું. 'જ્યાં દેવતાના દર્શન દુર્લભ હોય ત્યાં ભક્ત કેવી રીતે નજરે પડે!' જમાનાની ખાધેલી યશોમતીના મુખમાંથી આવા શબ્દો સાંભળી હું તો શરમથી આડી જ થઈ ગઈ. ને તરુણે યશોમતીના શબ્દોનો કાંઈ પણ ઉત્તર નહિ આપતાં એક વખત મ્હારા તરફ તીવ્ર દૃષ્ટિથી જોઈ તેને પૂછ્યું, 'આ કોણ છે?' યશોમતીએ મંદ હાસ્યસહ ઉત્તર આપ્યો, 'કુંજગલીમાં ભરાઈ ગયેલા કૃષ્ણને શોધવા નીકળેલી રાધા!' પછી તો મ્હારી શરમનો પાર જ રહ્યો નહિ. એક દેવમંદિરમાં નિર્ભયતાથી આવો વિલાસવ્યાપાર ચાલતો હશે એવો વિચાર સુદ્ધાં પહેલાં મ્હારા મનમાં ઉપજ્યો નહોતો. હું સંકોચ આડી ફરીને બેઠી. પછી યશોમતી મ્હને એકલીને ત્યાં બેસાડી જળપાનના નિમિત્તે બ્હાર ચાલી ગઈ. બ્હેન! હવે હું મ્હારી આ પાપકથાને વિશેષ વિસ્તારથી કહેવાને ઇચ્છતી નથી. છેવટે એ દિવસથી જ મ્હારા

અધ:પાતનો આરંભ થયો. એ યુવકની સાથે મ્હારો ગુપ્ત રીતે સંબંધ થયો. મનુષ્યે જ્યાં સૂધી પાપકર્મ કર્યું નથી હોતું ત્યાં સૂધી જ તેને પાપનો ભય રહે છે, પરંતુ એક વખત પાપના માર્ગમાં પ્રવેશ કર્યા પછી ભાગ્યે જ કોઈ પાછું ફરી શકે છે. પાપના માર્ગમાંથી પાછા ફરવા માટે જે વિદ્યાબુદ્ધિ અને ચિત્તસંયમની જરૂર છે તેનાથી હું સર્વથા શૂન્ય હતી. વળી મ્હને ખરાબ સોબતની અસર લાગી હતી. અમારી આખી પોળમાં યશોમતી કળિયુગની સતી હોવાનો દંભ કરતી હતી અને તેથી જ હું તેની માયાજાળમાં ફસાઈ હતી. પહેલે જ દિવસે ઘેર આવ્યા પછી તેણે લગભગ અઢીસો રૂપિયા સૂધીની એક સુવર્ણની મોહનમાળા મ્હારી પાસેથી તેની મહેનતના પુરષ્કાર તરીકે લઇ લીધી. એ વાત મ્હેં ડોસાથી છુપાવી રાખી. પછી બીજા બે ચાર દિવસ સૂધી યશોમતી મ્હારી સાથે વ્યંકટેશ્વરાચાર્યના મંદિરે આવી અને મ્હારી લજ્જાનો ભંગ થયો એટલે પછી તો હું એકલી પણ ત્યાં જવા આવવા લાગી. વ્યંકટેશ્વરાચાર્યના વિલાસમંદિરમાં એક નહિ પણ અનેક યુવકો અને તરુણો પોતાની કામવાસના પરિતૃપ્ત કરવા આવતા હતા તથા ધીમે ધીમે હું એમ પણ જાણી શકી કે, એ વ્યવસાયદ્વારા વ્યંકટેશ્વરાચાર્યને વિપુલ દ્રવ્યની પ્રાપ્તિ થતી હતી. વળી મ્હારા જેવી જે નવયુવતીઓ અને તરુણીઓનો એ ભયંકર પાપસ્થળે અવર જવર હતો એ સઘળી અંગનાઓ વ્યંકટેશ્વરાચાર્યની આજ્ઞાનુસાર વર્તી તેને પ્રસન્ન રાખવાનો પ્રયત્ન કરતી હતી.

જે યુવક સાથે પ્રથમ દિવસે મ્હારો પરિચય થયો હતો એ યુવકને તેના પિતા તરફથી ઘણી સારી રકમ વારસામાં મળી હતી, પરંતુ વ્યસન, વ્યભિચાર, જુગાર વગેરે નીચ આચારમાં તેના પૈસાનો ધુમાડો થતો હતો. વળી વિલાસી પુરુષો પ્રેમને સમજતા હોતા નથી.

તેમનો સ્વભાવ મધુભોગી ભ્રમરના જેવો હોય છે. પ્રણયિનીમા જ્યા સુધી નેત્રોને આકર્ષી નાખે એવુ સૌન્દર્ય અને નવયૌવન હોય છે ત્યા સુધી જ એવા પુરુષો તેને માટે દીવાના થઇ રહે છે; પરતુ સૌન્દર્ય તથા યૌવનનો વિલય થતાજ તેઓ નવીન પ્રણયિનીની શોધમા રખડે છે.

હુ સારાસારનો વિચાર દૂર કરી માયાજાળમા ફસાઇ પડી હતી; એવામા એકાએક મ્હારા શિરપર એક ભયકર સકટ આવી પડ્યું. અર્થાત્ માત્ર બે દિવસ સુધી તાવની બીમારી ભોગવી મ્હારો વૃદ્ધ પતિ પરલોકવાસી થયો એ પ્રસગે એમને એવો પ્રબળ જ્વર આવ્યો હતો કે, અતકાળ સુધી તેમની શુદ્ધિ ગુમ થઈ ગયેલી હતી તથા તેમનાથી એક પણ શબ્દ ઉચ્ચારી શકાતો નહોતો આવી ભયકર સ્થિતિને લીધે તેઓ મૃત્યુપત્ર (Will) કરી શક્યા નહિ. નવયુવાવસ્થામા જ આવી રીતે મ્હારા શિર ઉપર ભયંકર સકટ આવી પડ્યુ મ્હારી સૉક્યના પુત્રે ઘરબારનો કબજો લઇ મ્હને પોતાની આધીનતામા રહેવા સૂચવ્યું તથા બીજો કોઇ ઉપાય નહિ હોવાથી મ્હારે તેની ઇચ્છાને આધીન થવુ પડ્યુ. આ વખતે મ્હારી પાસે કેવળ છ સાત હજારના ઘરેણા હતા.

વૈધવ્ય સ્થિતિને લીધે હવે મ્હારાથી ઘરની બ્હાર નીકળી શકાતુ નહોતુ હુ ઘરના એક ખુણામા બેસી રહી મ્હારી સ્થિતિ માટે વિલાપ કરતી હતી. કેટલીક વખત યશોમતી અને તેની માતા એકાન્ત જોઇ મ્હારી પાસે આવતી અને મ્હારું સાત્વન કરતા કહેતી કે, 'જો ત્હે અમારુ કહેવુ સાભળી પ્રથમથી જ ડોસા પાસે વીલ કરાવી લીધુ હોત તો ત્હારે આજના જેવી ગુલામીમા ન રહેવુ પડત. હવે તો સુખે દુઃખે ત્હારે થોડો વખત આવી સ્થિતિમા કાટવો પડશે. શોક મેલ્યા પછી તુ બીજા મકાનમા રહીને ત્હારી સૉક્યના

પુત્ર વિરુદ્ધ કચેરીમા લઢીશ તો તેથી તને થોડો ઘણો લાભ થયા સિવાય રહેશે નહિ વળી હમણા ત્હારી પાસે જે માલમત્તા હોય તે તું છુપાવી રાખજે, નહિ તો કોરટે જવાનુ ખરચ મેળવવાની પણ તને મુસ્કેલી વેઠવી પડશે જો તને અમારા ઉપર વિશ્વાસ હોય તથા અમને તું ત્હારા હિતચિંતક સમજતી હોય તો બેલાશક તુ ત્હારુ જોખમ અમારી પાસે રાખજે અમારે એમાની એક પાઇ પણ શિવ નિર્માલ્ય છે, એમ છતા અમારા ઉપર તને સહજ પણ અવિશ્વાસ જેવું હોય તો ત્હારી પાસેનુ જોખમ તું ત્હારા માબાપને સોપજે વળી આ પ્રસગે ત્હારા કલ્યાણાર્થે કહેવાની જરૂર પડે છે કે, આ ભયકર કળિયુગમા માબાપ પણ કેવળ પોતાના સ્વાર્થ તરફ જ નજર ગણે છે જો તેમ ન હોત તો આજે ત્હારે આવા દુ:ખના દિવસો જોવા પડતે કે?' પ્રપચપરાયણા યશોમતી અને તેની જમાનાની ખાધેલી ડોસીના આવા વચન સાભળી માબાપ પ્રત્યે મ્હારા અતરમા જે તિરસ્કાર હતો તે ઘણો વધી ગયો તથા મ્હે એમની વાગ્જાળમા ફસાઇ મ્હારી પાસેનુ સઘળું જરજોખમ તેમને જ અનામત સોપવાનો વિચાર કર્યો મ્હારા મનનો વિચાર મ્હે તેમને જણાવ્યો અને કહ્યુ, 'યશોમતી બ્હેન! આઠ દિવસ પછી મ્હારા સિવાય ઘરના સઘળા માણસો પાલિતાણાની જાત્રાએ જનાર છે તેમના ગયા પછી એક દિવસે તમે મ્હારી પાસે આવજો એટલે એક નોંધ કરી મ્હારી પાસેનુ સઘળુ જોખમ હુ તમને સોપીશ હુ જાણુ છુ કે, તમે જ મ્હારા યથાર્થ હિતૈષી છો.' મ્હારા આ વાક્યો સાભળી સહજ પણ ચચળતા દર્શાવ્યા સિવાય ગભીર ભાવથી યશોમતીએ કહ્યું, 'પણ આમ કરવા માટે અમારો તને બિલ્કુલ આગ્રહ નથી. પૈસો વસ્તુ એવી છે કે તે સગા ભાઈભાઈ વચ્ચે તકરાર કરાવે છે જર,

જોર અને જમીનના કારણે જ વિશ્વસંસારમાં અનેક ઝઘડાઓ ઉભા થાય છે વળી અમારી પાસે તું હારું જોખમ રાખી એ વાત બીજા કોઇને કહે તો વગર કહેકહે અમારે બીજાઓની સાથે વૈર બાંધવું પડે અને અમારા જેવી દુઃખણીની અબળાઓને કોરટ દરબારનું દર્શન કરવું પડે આમ હોવાથી જો સઘળી વાત તું હારા પેટમાં રાખી શકે તેમ હોય તો જ અમારાથી આ કામ થઇ શકે તેમ છે હજી કાંઇ ઉતાવળ નથી આઠ દિવસમાં તું બરાબર વિચાર કરી જોજે અને પછી તને યોગ્ય લાગે તેમ કરજે.' આમ કહી તેઓ વિદાય થઇ ગઇ.

આઠ દિવસ પછી ઘરનાં માણસો પાલીતાણાની યાત્રાએ ગયાં અને હું તથા ઘરનું કામકાજ કરનાર નોકર ઘેર રહ્યા. એ નોકરને હું માસિક પગાર ઉપરાંત મહિને દિવસે ચાર પાંચ રૂપિયા ખાનગી વાપરવા આપતી હોવાથી તે મ્હારું ગમે એવું કામ ધર્માધર્મનો ભય ગણ્યા સિવાય બજાવતો હતો તેથી મેં મ્હારી પાસે જે કાંઇ જર જોખમ હતું તેની એક નોંધ એની પાસે કરાવી અને એ નોંધ કર્યા પછી તેને મોકલીને યશોમતીને મ્હારી પાસે બોલાવી સઘળું જર જોખમ મેં તેને સ્વાધીન કર્યું એ વખતે મેં કેવળ હજારેક રૂપિયાનો ઐવજ કોઇને કાંઇ સંશય આવે નહિ એટલા માટે મ્હારી પાસે રાખ્યો.

આ વખતે સૂઇ જવાનો બેલ વાગવાથી સીતાની આત્મકથા આટલેથી જ અટકી. તેની અવશિષ્ટ રહેલી આત્મકથા યથા સમયે વાચકોના જાણવામાં આવશે પરંતુ હાલ તરત તો આપણે હવે કાઉન્ટ ફ્રેડરિકના પંજામાં ફસાયલી ફિલિપા તરફ વળીએ.

પ્રકરણ ૧૦ મું.

પલાયન.

અમારા વાચકબંધુઓ પેલી દુષ્ટાચારિણી મૅડેમ રોઝિનીને ભૂલી તો નહિ જ ગયા હોય. લંડનના અનેક અમીર ઉમરાવો, કાઉન્ટો વગેરે તેને ત્યાં જઈ યથેષ્ટ વિલાસ સુખ ભોગવતા હતા. કેટલાક તો પોતાની ઉપપત્નીને સાથે લઈ મૅડેમ રોઝિનીને ત્યાં જતા અને પુષ્કળ દ્રવ્ય ખરચી ઈચ્છિત આનંદ ભોગવતા હતા.

કાઉન્ટ ફ્રેડરિક સાથે પણ મૅડેમ રોઝિનીનો ગાઢ પરિચય હતો તથા વિખ્યાત અભિનેતા મિ० સ્મિથની ભગિનીને કાઉન્ટ ફ્રેડરિકના પંઝામાં ફસાવવાની જાળ મૅડેમ રોઝિનીએ જ બિછાવી હતી એ વાચકબંધુઓ જાણે છે

ફિલિપાને બેહોશ બનાવી બે બદમાશોની મદદથી ભાડાની ગાડીમાં નાખી કાઉન્ટ ફ્રેડરિક તેને મૅડેમ રોઝિનીને ત્યાં લઈ આવ્યો હતો તથા એ સ્થળેજ કાઉન્ટે તેને કેદ કરી રાખી હતી. જો કે તેને સારો સુસ્વાદિષ્ટ ખોરાક આપવામાં આવતો હતો; છતાં અંતરની ચિંતાથી દિવસે દિવસે તેનું મનોરમ સૌન્દર્ય સહજ મલિન થતું હતું અને શરીર પણ દુર્બળ થતું હતું

જે ઓરડીમાં ફિલિપાને કેદ કરી રાખવામાં આવી હતી એ ઓરડી મકાનને ભોંયતળીએ એક તરફના ખુણામાં આવેલી હોવાથી ત્યાં પ્રકાશનો સર્વથા અભાવ હોવા છતાં એક વિજળીની બત્તી એ અભાવને દૂર કરતી હતી એ ઓરડી આશરે પંદરેક હાથ લાંબી અને દશ હાથ પહોળી હતી એમાં એક ન્હાનો પલંગ એક ખુણામાં હતો બીજી તરફ પાણીથી ભરેલું એક પાત્ર હતું સુવિખ્યાત નવલકથાકાર રેનોલ્ડે

હવે એલાશક કહે આપણી વાતચિત ત્વરા સમાપ્ત થવાની જરૂર છે; કેમ કે કાઉન્ટ ફ્રેડરિક આજે બાર વાગ્યે અત્રે આવનાર છે અને છળ કળથી નહિ બને તો છેવટે બળથી પણ તેઓ આજે ફિલિપાને પોતાની ઇચ્છાને આધીન કરનાર છે ”

કાઉન્ટ ફ્રેડરિકનુ નામ સાભળવામા આવતા મિસ વૉર્નનુ મુખ-મડળ વિશેષ મલિન તેમજ વિષણ્ણ થયુ. તેણે કહ્યું –“ આજે મ્હારે આપને કેટલાક અપ્રિય વચનો નિરુપાયે કહેવા પડે તેમ હોવાથી તે માટે હુ પ્રથમથી ક્ષમા માગી લઉ છુ; પરતુ વિચાર કરી જુઓ કે, હમણા હુ કેવી સ્થિતિમા છુ ! મ્હારી સ્થિતિ તમારા ચપળ ચક્ષુથી અજાણી નહિ હોવા છતા તમે તે તરફ દુર્લક્ષ કરો છો એથી મ્હને ઘણો ખેદ થાય છે.”

“ તહારે ખેદ કરવાની જરૂર નથી હજી બે માસ સુધી એ વાત કોઇના જાણવામા આવે તેમ નથી ત્યાર પછી શી વ્યવસ્થા કરવી તેનો મ્હેં નિશ્ચય કરી રાખ્યો છે ” મૅડેમ ગેઝિનીએ કહ્યું.

“ પરતુ તમારો વિચાર શો છે એ જાણવાની મ્હારી ઇચ્છા છે. ” મિસ વૉર્ને સહજ અધીરતાસૂચક સ્વરે પૂછ્યુ.

“ જો સાભળ, અત્રે એક ધાત્રીનું ખાનગી મકાન છે. તે ટેમ્સ નદીના તટ ઉપર જ આવેલુ હોઇ ત્યા ગૃહસ્થ મનુષ્યોનો વિશેષ અવર જવર નથી જે જે કુમારિકાઓ લગ્ન થતા પહેલા સગર્ભા થાય છે તેઓ એ ધાત્રીના મકાનનો આશ્રય લઈ નિર્વિઘ્ને કલક-મુક્ત થાય છે ” મૅડેમ ગેઝિનીએ મિસ વૉર્નના ભાગ્યની ભય કરતાની સૂચના કરી

“ ત્યારે મ્હારા સતાનને માટે શી વ્યવસ્થા કરવામા આવશે ? ” મિસ વૉર્ને પૂછ્યુ

સાથે વાતચિત કરતી ત્રણે જણીઓ બેઠી હતી ટેબલ ઉપર શેમ્પેનની એક બૉટલ, સોડાની ચાર બૉટલ અને ચાર રકાબીઓમા બરફ વગેરે પેય સામગ્રી હતી. દરેકની સ્હામે અડધા ભરેલા ગ્લાસ પડયા હતા સર્વેનો પોષાક મનોહર હોવા છતા સભ્યતા અને લજ્જાવર્જિત હતો ત્રણે સુદરીઓના સ્તનપ્રદેશ ઉપરનો ભાગ સર્વથા ઉન્મુક્ત હોઈ એ સ્થળે એક એક સોનાનો નેકલેસ ઝૂલી રહેલો હતો.

મૅડેમ રોઝિનીએ ત્રણે સુદરીઓ તરફ એક વખત દ્રષ્ટિપાત કરી કહ્યુ-"અફસોસની વાત છે કે ફિલિપા કોઈનુ કહેવું માનતી નથી જો કે આપણને આપણા પરિશ્રમના બદલામા પાચસો ગીની પ્રથમથી મળી ગઈ છે તો પણ ફિલિપા આપણું કહેવુ માની કાઉન્ટ ફ્રેડરિકને સંતુષ્ટ કરે તો બીજી એક હજાર ગીની આપણને અનાયાસે મળે તેમ છે"

મિસ વૉર્ને ધિક્કારસૂચક સ્વરે કહ્યું.-"તમારુ કહેવુ ખરુ છે, પણ મ્હને મ્હારી સ્થિતિ માટે ઘણો અફસોસ થાય છે આજે હુ તમારી સાથે કેટલીક અગત્યની વાતચિત એકાન્તમા કરવાને ઇચ્છુ છુ"

મૅડેમ રોઝિનીએ સહજ શંકાયુક્ત સ્વરે કહ્યું-"ભલે ત્યારે આપણા ગ્લાસ ખાલી કરી આપણે પાસેના એક એકાન્ત ઓરડામા જઇ બેસીશું તથા આપની વાતચિત ચાલશે ત્યા સુધી મિસ પૅાલિન અને મિસ લિટિશિયા અત્રે બેસી વાર્ત્તાવિનોદ કરશે"

તત્કાળ મૅડેમ રોઝિની અને મિસ વૉર્ને પોતાના પાનપાત્ર ખાલી કર્યા ત્યાર પછી તેઓ મિસ પૅાલિન અને મિસ લિટિશિયાની રજા લઇ બીજા મજલાપરના એક દિવાનખાનામા ગયા ત્યા જઇ મિસ વૉર્ને એ ઓરડાના પ્રવેશદ્વારને અંદરથી બધ કરી દીધુ આસન ઉપર બેઠા પછી મૅડેમ રોઝિનીએ પૂછ્યુ-"ત્હારે જે કહેવુ હોય તે

પુરુષની પત્ની થઇ રહી નિર્વિઘ્ને સાંસારિક સુખ ભોગવવું એ વિશેષ ઇષ્ટ છે.

"ત્હારા મુખમાંથી આવા શબ્દો નીકળશે એમ હું નહોતી ધારતી. વિલાસ વિભવ ભોગવવો હોય તો છળ, પ્રપંચ અને કુટિલતાનો આશ્રય અવશ્ય લેવો પડે છે આ વિષય ઉપર વિશેષ વાદવિવાદ કરવાને હું ઇચ્છતી નથી."

બરાબર આ વખતે એક દાસીએ આવી કાઉન્ટ ફ્રેડરિકના આગમનના સમાચાર જણાવ્યા મૅડેમ રોઝિની ઉઠી ઉભી થઇ પૂર્વોક્ત દિવાનખાનામાં ગઇ તો ત્યાં તેણે કાઉન્ટ ફ્રેડરિકને મિસ પૉલિન અને મિસ લિટિશિયા સાથે ગ્સાલાપ કરતો જોયો રોઝિનીએ તેની નજીક જઈ તેની સાથે કરકંપન કર્યું અને તે પાસે પડેલી એક ખુરસી ઉપર બેઠી.

કાઉન્ટ ફ્રેડરિકે પૂછ્યું—"કેમ સુંદરી ફિલિપા ઠેકાણે આવી કે નહિ?"

"આજ સુધીમાં મ્હેં ઘણી સુંદરીઓ જોઇ છે, પણ એના જેવી હઠાગ્રહી સુંદરી બીજી એક પણ મ્હારા જોવામાં આવી નથી ઠીક, તમે તેની પાસે જઇ તેને સમજાવવાનો પ્રયત્ન તો કરી જુઓ." મૅડેમ રોઝિનીએ કહ્યું

પછી કાઉન્ટ ફ્રેડરિક ખુરસીપરથી ઉઠ્યો મૅડેમ રોઝિની તેને લઇ ફિલિપા પાસે જવા લાગી કાઉન્ટે નિત્યના અભ્યાસાનુસાર આજે પણ ઘણો નશો કરેલો હોવાથી ચાલતાં ચાલતાં તેના પગ લથડતા હતા ફિલિપાને જે ઓરડીમાં રાખવામાં આવી હતી એ ઓરડીમાં કાઉન્ટને મૂકી આવી મૅડેમ રોઝિની પાછી ફરી

આ વખતે ફિલિપા સૂઇ રહી ને પોતાના દારૂણ દુર્ભાગ્યની ચિંતા કર્યા કરતી હતી કાઉન્ટને પોતાની પાસે ઉપસ્થિત થયેલો જોઇ તે તત્કાળ ઉઠી બેઠી થઇ કાઉન્ટે એ ઓરડીનું લોખંડના સળીયાવાળું

"કુમારિકા જ્યારે સગર્ભા થાય ત્યારે તેણે કલંકથી મુક્ત થવા માટે પોતાના સંતાનનો વિનાશ જ કરી નાખવો જોઇએ. એવા પ્રસંગે જો હૃદય કઠોર નથી કરવામા આવતુ તો સમાજમા ઘણું અપમાન થાય છે અને એ સંતાનનો પણ પ્રતિષ્ઠિત વર્ગમા ઘણો તિરસ્કાર થાય છે" મૅડમ રોઝિનીએ સ્પષ્ટ ખુલાસો કર્યો

"ત્યારે અંતે મ્હારે બાળહત્યાનું મહાપાપ કરવુ પડશે કે?" મિસ વૅર્નં ભયભીત બની જઇ પૂછ્યુ

"ના, એ સંબંધી ત્હારે ચિંતા રાખવાની જરૂર નથી. ધાત્રી લિડસે જ એ કાર્ય કોઇ પણ જાણી શકે નહિ એવી રીતે પાર પાડશે"

"પરંતુ તમે ક્યા નથી જાણતા કે, હવે કાઉન્ટનો મ્હારા તરફ પ્રથમના જેટલો પ્રેમ નથી પહેલા તેઓ મ્હારી સાથે કેટલો બધો આનંદ વિનોદ કરતા હતા? તેમણે ચિરકાળ સુધી મ્હને પોતાની પ્રણયિની કરી રાખવાનુ વચન આપ્યુ હતુ, પણ પુરુષો કેવા વિષય-લંપટ અને મધુભોગી હોય છે તેનો મ્હને બરાબર અનુભવ થયો છે" મિસ વૅર્નં અંતર્ગોદ્‌ગાર કાઢ્યા.

"તુ ભૂલે છે જેવી રીતે કાઉન્ટ નવી પ્રણયિની તરફ વિશેષ ખેંચાય છે તેવી જ રીતે ત્હારા ઉપર પ્રાણને પણ અર્પણ કરે એવા લક્ષ્મીસંપન્ન પ્રેમિકોની ક્યા ખોટ છે? ધાત્રી લિડસેને ત્યા રહી આવ્યા પછી તુ એવા જ કોઈ પ્રેમિકને શોધી કાઢી તેની પત્ની થઇ રહેજે, જેથી ભવિષ્યમાં તુ બાળબચ્ચાઓનુ સુખ પણ જોઇ શકીશ."

"ખરુ પૂછો તો મ્હને આ વ્યવસાય ઉપર ઘણો તિરસ્કાર ઉપજ્યો છે છળ, પ્રપંચ અને કુટિલતા દર્શાવી તનુવિક્રય કરવો તેમજ છેવટે બાળહત્યા જેવુ ભીષણ પાપ કરવુ તેના કરતા તો એક જ

પત્ની થઇ રહી નિર્વિઘ્ને સાંસારિક સુખ ભોગવવું એ ઇષ્ટ છે.

"ત્હારા મુખમાંથી આવા શબ્દો નીકળશે એમ હું નહોતી ધારતી. વિલાસ વિભવ ભોગવવો હોય તો છળ, પ્રપંચ અને કુટિલતાનો આશ્રય અવશ્ય લેવો પડે છે. આ વિષય ઉપર વિશેષ વાદવિવાદ કરવાને હું ઇચ્છતી નથી."

બરાબર આ વખતે એક દાસીએ આવી કાઉન્ટ ફ્રેડરિકના આગમનના સમાચાર જણાવ્યા મૅડેમ રોઝિની ઉઠી ઉભી થઇ પૂર્વોક્ત દિવાનખાનામાં ગઇ તો ત્યાં તેણે કાઉન્ટ ફ્રેડરિકને મિસ પૉલિન અને મિસ લિટિશિયા સાથે રસાલાપ કરતો જોયો રોઝિનીએ તેની નજીક જઈ તેની સાથે કરકંપન કર્યું અને તે પાસે પડેલી એક ખુરસી ઉપર બેઠી.

કાઉન્ટ ફ્રેડરિકે પૂછ્યું-"કેમ સુંદરી ફિલિપા ઠેકાણે આવી કે નહિ?"

"આજ સુધીમાં મ્હેં ઘણી સુંદરીઓ જોઇ છે, પણ એના જેવી દુરાગ્રહી સુંદરી બીજી એક પણ મ્હારા જોવામાં આવી નથી ઠીક, તમે તેની પાસે જઇ તેને સમજાવવાનો પ્રયત્ન તો કરી જુઓ" મૅડેમ રોઝિનીએ કહ્યું

પછી કાઉન્ટ ફ્રેડરિક ખુરસીપરથી ઉઠ્યો મૅડેમ રોઝિની તેને લઇ ફિલિપા પાસે જવા લાગી કાઉન્ટે નિત્યના અભ્યાસાનુસાર આજે પણ ઘણો નશો કરેલો હોવાથી ચાલતાં ચાલતાં તેના પગ લથડતા હતા ફિલિપાને જે ઓરડીમાં રાખવામાં આવી હતી એ ઓરડીમાં કાઉન્ટને મૂકી આવી મૅડેમ રોઝિની પાછી ફરી

આ વખતે ફિલિપા સૂઇ રહી ને પોતાના દારુણ દુર્ભાગ્યની ચિંતા કર્યા કરતી હતી. કાઉન્ટને પોતાની પાસે ઉપસ્થિત થયેલો જોઇ તે તત્કાળ ઉઠી બેઠી થઇ કાઉન્ટે એ ઓરડીનું લોખડના સળીયાવાળું

દ્વાર અંદરથી બંધ કરી દીધું હતું. તેણે ફિલિપા પાસે જઈ કહ્યું–"મનમોહિનિ! તું જાણી જોઇને શા માટે દુઃખી થાય છે? હારૂં સૌન્દર્ય જોઇ હું દીવાનો બની ગયો છું. તું મ્હારી ઇચ્છા પૂર્ણ કરીશ તો ત્હારું સકળ કષ્ટ દૂર થઇ જશે અને તને જોઇતી પ્રત્યેક વસ્તુ અનાયાસે મળશે."

આ વાક્યો સાંભળવામાં આવતાં ફિલિપાના મુખ ઉપર તિરસ્કારનો ભાવ પરિસ્ફુટ થયો. તેણે કહ્યું–"ઐહિક સુખ માટે હું મ્હારી પવિત્રતાનો ભંગ કરવા ઇચ્છતી નથી. તમે મ્હારો કેવો ભયંકર વિશ્વાસઘાત કર્યો છે? આ સ્થળે ક્ષુધા તૃષાના કષ્ટથી કદાચ પ્રાણ ત્યાગવો પડશે તો તેની પણ મ્હને ચિંતા નથી, પરંતુ હું તમારી ઇચ્છાને વશ તો કદાપિ થનાર નથી."

"તું વિના કારણ દુરાગ્રહ કરે છે! વળી હું તને અત્રે લઇ આવ્યો એમાં મ્હારો શો અપરાધ છે? અપરાધ ત્હારા સૌન્દર્યનો છે. ત્હારું આવું દેવદુર્લભ સૌન્દર્ય એક વખત જોવામાં આવ્યા પછી કયો પુરુષ સ્થિર રહી શકે તેમ છે?"

ભયની વિશેષતાથી આ વખતે ફિલિપા રડી પડી તેને રડતી જોઇ કાઉન્ટે કહ્યું–"પ્રેમપ્રતિમા! દયા કરી તું મ્હારી એક વાત સાંભળ. હું તને મન પ્રાણ અર્પણ કરીને ચ્હાઉં છું હું જીવતો હોઇશ ત્યાં સૂધી એ પ્રેમ અચળ–અટલ રહેશે. હું તને હરેક પ્રકારે સુખી કરવાનો પ્રયત્ન કરીશ. તું મ્હારા તરફ પ્રસન્ન થા ચુંબન કરી હું ત્હારાં નેત્રવારિને શુષ્ક કરી નાખીશ."

સતીત્વતેજથી તેજસ્વિની થઇને ફિલિપાએ કહ્યું–"જાઓ–ચાલ્યા જાઓ, તમે મ્હારી પાસેથી ચાલ્યા જાઓ."

એકાએક ફિલિપા સહેલાઇથી પોતાને વશ થનાર નથી એમ

કાઉન્ટ પ્રથમથી જ જાણતો હતો તેણે કહ્યું:–" પ્રિયતમે ! મ્હારી એક વાત સાભળ–સ્થિર થઇને મ્હારી કેવળ એક જ વાત સાભળ"

ફિલિપાએ ક્રોધથી ઉગ્રસ્વરે કહ્યુ –" એક શબ્દ પણ સાભળવાને હુ ઇચ્છતી નથી."

વ્યગ સ્વરે કાઉન્ટે કહ્યુ –" ઇચ્છાથી નહિ સાભળે તો મ્હારી પાસે ઓષધ છે, અનિચ્છાથી સાભળવુ પડશે "

ફિલિપા ચુપ રહી કાઉન્ટે પુનઃ કહ્યુ.–" તુ ઘણી સુદર છે હુ ત્હારા રૂપસાગરમા કૂદી પડયો છુ. હમણા તુ સીલાઇ વગેરેનુ સામાન્ય કાર્ય કરી ત્હારી જીવિકાનો નિર્વાહ કરે છે હુ તને અતિ ઉચ્ચ આસનપર બેસાડીશ લોકો તને લૅડી કહીને બોલાવશે તુ ગાડી ઘોડામા બેસી હરવા ફરવા જઇશ, દાસ દાસીઓ નિરતર ત્હારી સેવા કરશે, વિશાળ મનોહર બગલામા તુ રહી શકીશ. મ્હારી વાસના પૂર્ણ કરી તુ આ સકળ સુખની અધિકારિણી થઇ શકીશ ઇચ્છાથી તુ મ્હારી વાસના પૂર્ણ નહિ કરે તો નિરુપાયે મ્હારે બળ-પ્રયોગ કરવો પડશે હુ બળવાન્ યુવાન છુ અને તુ દુર્બળ અબળા છે તુ મ્હારી સાથે જોરમા ફાવી શકે તેમ નથી "

કાઉન્ટે વિચાર્યુ કે, ફિલિપા આ વાક્યોનો ઉત્તર આપશે; પરતુ તેણે કાઇ ઉત્તર આપ્યો નહિ તેના ઓષ્ઠ પણ હાલ્યા નહિ કાઈ બોલવાની તેને ઇચ્છા થતી હતી, પણ બોલી શકી નહિ જાણે કે કોઇ મત્રપ્રભાવથી તેની રસનેન્દ્રિય સ્તભિત અને દૃષ્ટિ વિઘુર્ણિત થઇ ગઇ હતી તે કાઉન્ટના મુખમાથી ઉપરોક્ત વચનો. સાભળી જાણે કે પાગલિની બની ગઇ હતી.

કાઉન્ટની દૃષ્ટિ ફિલિપાના અધરોષ્ઠપર 'હતી. સુદરીનુ કપોળ અને ઓષ્ઠ રક્તશૂન્ય હતા. તેના સમુન્નત વક્ષ:સ્થળ ઉપર પણ

વારવાર કાઉન્ટની દૃષ્ટિ પડતી હતી તે વિચારતો હતો કે, એ કુચ-યુગલ દાડિમના જેવા છે રિપુવશથી અધીર થઇ કાઉન્ટે કહ્યુઃ–" પ્રિયતમે ! તુ સુદરી છે–પરમા સુદરી છે ! રિપુવશથી હુ આત્મભાન ભૂલી ગયો છુ દયા લાવી તુ મ્હારી પ્રેમ–પિપાસા શાન્ત કર. અનુગત દાસની માફક હુ હમ્મેશા ત્હારુ દાસત્વ કરીશ."

અત્યાર સૂધી સરલા ફિલિપા જાણે કે સજ્ઞાશૂન્ય થઇ હતી. આ વખતે તેના ચૈતન્યનો ઉદય થયો. મૃદુસ્વરે તેણે કહ્યુ–" જે સહેલાઇથી પ્રાપ્ત થાય છે તેના ઉપર વિશેષ દિવસ સૂધી પ્રીતિ રહેતી નથી "

આ શબ્દો સાભળવામા આવતા કાઉન્ટનુ હૃદય આનંદથી નાચી ઉઠ્યુ તેણે કહ્યુ –" ત્હારા મુખમાથી આવા અનુકૂળ શબ્દ સાભળવાની મ્હે આશા રાખી નહોતી ફિલિપા ! વ્હાલી ફિલિપા–'

લજ્જાથી મસ્તક નમાવી સજળનયને અતિ મૃદુસ્વરે ફિલિપાએ કહ્યુ–" જો તમે ખરેખર મ્હને ચ્હાતા હો તો આજે પાછા ચાલ્યા જાઓ કાલે...કાલે...તમારી—"

કાઉન્ટે કહ્યુ –" ના ના, પ્રિયતમે ! ફિલિપા ! હવે હુ તને છોડી જઇ શકીશ નહિ. આજે રાત્રે જ ત્હારે મ્હારી મનોવાસના પૂર્ણ કરવી પડશે."

થોડા સમય સૂધી સ્વગત કાંઈ ચિતા કરી ફિલિપાએ કહ્યુઃ– " પરંતુ આ સ્થળેથી પ્રથમ મ્હને બ્હાર લઇ જાઓ આ સ્થળે હુ તમારા મનની ઇચ્છા પૂર્ણ કરી શકું તેમ નથી."

કાઉન્ટ તેને બ્હાર લઇ જવા તૈયાર થયો તે સાકળ ઉઘાડી એ ઓરડીની બ્હાર નીકળ્યો ફિલિપા પણ વસ્ત્રો બરાબર વ્યવસ્થિત કરી તેની પાછળ બ્હાર નીકળી. થોડે દૂર ગયા પછી તેણે પાછળથી

કાઉન્ટને એક એવો ધક્કો માર્યો કે જેથી નશાની વિશેષતાથી લથડીઆ ખાતો કાઉન્ટ ધરાશાયી થયો તથા તે તત્કાળ બેહોશ બની ગયો

કાઉન્ટને જમીનપર પછાડી અભાગિની ફિલિપા ઘણી ઝડપથી મૅડેમ રોઝિનીના મકાનની બ્હાર નીકળી પડી તથા તેણે પોલિસ સ્ટેશને જઇ કાઉન્ટના નામ ઉપર ફરિયાદ નોધાવી પોલિસ અધિકારી બે કૉન્સ્ટેબલોને સાથે લઇ જ્યારે ઘટના સ્થળે ઉપસ્થિત થયો ત્યારે મૅડેમ રોઝિની, મિસ પૅાલિન અને મિસ લિટિગિયા કાઉન્ટને શુદ્ધિમા લાવવાનો પ્રયત્ન કરતી હતી પોલિસ ઇન્સ્પેક્ટરને પોતાની પાસે ઉપસ્થિત થયેલો જોઇ પ્રથમ તો રોઝિની ગભરાઇ ગઈ; પરતુ અલ્પકાળમા જ તેણે આત્મસવરણ કરી ઇન્સ્પેક્ટર મિ વુડલીને એક આસનપર બેસવાનુ સૂચન કર્યું.

મિ વુડલીએ આસનપર બેસી ગભીર ભાવથી કહ્યુ.—“ હુ ધારુ છુ કે, આપનુ જ નામ મૅડેમ રોઝિની છે ? ”

“ હા ” રોઝિનીએ અવિચળિત ભાવથી ઉત્તર આપ્યો

“ આજે એક બાળિકાએ તમારી તથા એક ગૃહસ્થની વિરુદ્ધ ઘણી ગભીર ફરિયાદ નોધાવી છે તથા એ વિષયની તપાસ કરવા માટે મ્હારે અત્રે આવવુ પડ્યુ છે હું ધારુ છુ કે, એ સુંદરીએ જે ગૃહસ્થે પોતાના ઉપર બળાત્કાર કર્યાની વાત કહી છે તે આજ ગૃહસ્થ હશે ? આ ગૃહસ્થનુ નામ શુ છે ? ” ઇન્સ્પેક્ટર વુડલીએ વિશેષ ચોકસાઇ કરતા પૂછ્યું.

“ મહાશય ! આપને જે પૂછવુ હોય તે આપ આવતી કાલે મધ્યાન્હકાળ પછી આવી શાન્તિથી પૂછજો. આ ગૃહસ્થ મ્હારા અગત સબધી હોઇ તેમની પ્રકૃતિ એકાએક બગડી ગઇ છે તથા અમે

તેમની સારવાર કરવા રોકાયા છીએ." જમાનાની ખાધેલી મૅડેમ-રોઝિનીએ આવેલી બલાને ટાળવા માટે પ્રયત્ન કર્યો.

આ વખતે મિ. વુડલીએ એક સિગારેટ સળગાવી તેનો ધુમાડો કાઢતા કાઢતા કહ્યું.-" મૅડેમ ! તમારી તથા આ ગૃહસ્થની વિરુદ્ધ એવી ગભીર ફરિયાદ છે કે જરૂરી તપાસ કર્યા સિવાય હુ અત્રેથી વિદાય થઇ શકુ તેમ નથી હમણા તમે મ્હને આ ગૃહસ્થનુ ફક્ત નામ જ જણાવો જેથી બીજી તપાસ હુ પછીથી કરીશ તો પણ હરકત આવશે નહિ "

" મહાશય ! કેવળ એક પક્ષની હકીકત સાભળી તેને સાચી માનવી એ બુદ્ધિમાનનુ કાર્ય નથી અમારી વિરુદ્ધ જે ફરિયાદ નોધાઈ છે એ સબધી અમારે જે કાઇ કહેવાનું હોય તે પ્રથમ આપે સાભળવુ જોઇએ આપ આવતી કાલે મધ્યાન્હકાળ પછી બેલાશક આવજો વળી આપ આ માનનીય ગૃહસ્થનુ નામ જાણ્યા સિવાય અત્રેથી વિદાય થઈ શકો તેમ નથી તો નામ કહેવામા મ્હને હરકત નથી આ ગૃહસ્થનુ નામ કાઉન્ટ ફ્રેડરિક છે. " મૅડેમરોઝિનીએ કહ્યુ

પોલિસ ઇન્સ્પેક્ટર મિ૦ વુડલી કાઉન્ટ ફ્રેડરિકનુ નામ સાભળી સ્તંભિત અને વિસ્મિત બની ગયો. પોતાના મન સાથે કાઇ વિચાર કરી મૅડેમ રોઝિની પાસે વિદાય લઇ તે ચાલ્યો ગયો. બીજી તરફથી પખિણી પિજરમાથી પલાયન કરી ગઈ તેથી મૅડેમ રોઝિની અફસોસ કરવા લાગી, કેમ કે હવે કાઉન્ટ પાસેથી તેને પોતાના ધારવા જેટલુ ઇનામ મળવાનો સભવ નહોતો

પ્રકરણ ૧૧ મું.

સ્થાનપરિવર્ત્તન.

રમાસુન્દરી સ્વેચ્છાથી પતિનો ત્યાગ કરી પિતૃગૃહે ચાલી ગયેલી હોવાથી કાન્તિપ્રસાદની અધોગતિનો રાજમાર્ગ સર્વાશે નિષ્કંટક થયો હતો. રમાસુંદરીની ગેરહાજરીનો લાભ લેવામાં મેરીએ પણ પાછી પ્હાની કરી નહિ તે હમ્મેશા સંધ્યાકાળે કાન્તિપ્રસાદની સાથે ઍપોલોબંદર, પાલવા, ચોપાટી, હૅગીંગ ગાર્ડન કે નેટિવખાને ફરવા જતી હતી તથા એ વખતે તેમની ઉભયની વચ્ચે ઘણો રસાલાપ થતો હતો. મનુષ્યના હૃદયમાં એક વખતે ધર્મનું બંધન અને નીતિના વિચારો શિથિલ થાય છે એટલે તેની દિવસે દિવસે વિશેષ અધોગતિ થતી જાય છે. એવા પ્રસંગે સારાસારનું જ્ઞાન દૂર થઇ જાય છે. અને પારસમણિ કંકર સમાન તથા કંકર પારસમણિ સમાન જણાય છે. કાન્તિપ્રસાદની સ્થિતિ પણ એવી જ હતી. સચ્ચરિત્રા, સદ્ગુણશીલા, સ્નેહમયી સાધ્વી પત્ની મધુ ઉપર સંદેહને વશ થઈ તેણે ભયંકર ભ્રમ કર્યો હતો તથા એ ભ્રમની માયાજાળનો એટલી બધી સીમા સુધી વિસ્તાર થયો હતો કે હવે એ જાળને ભેદી આત્મરક્ષણ કરવાનું કામ કાન્તિપ્રસાદ માટે સર્વથા અશક્ય હતું.

બીજી તરફથી રમાસુંદરી પણ પિતૃગૃહે જઇ શાન્તિ મેળવી શકી નહિ તેના અંતરમાંની આગ ઉલટી દિન પ્રતિદિન વિશેષ પ્રબળતાથી સળગતી હતી તથા એ શોકાગ્નિ તેના સૌન્દર્યને અકલ્પનીય રીતે બાળી ભસ્મીભૂત કરતો હતો. કહેવાતા સુધારાના બાહ્ય આવરણ નીચે છુપાઇ રહેલી રમણીય પરંતુ પ્રાણહારક ભયંકરતા હવે તેના સમજવામાં આવી હતી. કાન્તિપ્રસાદ સાથે સિવિલ મૅરેઇજ થતાં

પૂર્વે તેણે પોતાના ભાવિ જીવન સંબંધી ઘણી સુખકારિણી કલ્પનાઓ કરી હતી, સ્વતંત્રતામા તે સઘળા સુખનો સમાવેશ સમજતી હતી. પારિવારિક બંધન તથા સમાજના બધન તરફ તેને ઘણો તિરસ્કાર હતો. પ્રાચીન હિદુ રીત રીવાજોમા જુલ્મ અને બળાત્કાર કિંવા નિર્દયતા સિવાય બીજુ કાંઇ તે જોઇ શકતી નહિ; પરતુ હવે તે પોતાનો સઘળો ભ્રમ સારી રીતે સમજી શકી હતી. એ ભ્રમને સુધારી સુખશાન્તિ પ્રાપ્ત કરવાનો કોઇ પણ ઉપાય નહિ હોવાથી તેની અશાન્તિ તથા શોકસતાપનો પાર રહ્યો નહોતો. હવે તેને પોતાના જીવન ઉપર ઘણો કંટાળો આવતો હતો. નવયુવાવસ્થાનો સઘળો મોહ દૂર થઇ—એ વખતનું ચંચળ હાસ્ય દૂર થઇ તેનું સુખ વિષાદ ગાભીર્યમય બની ગયુ હતુ. પોતાના અંતરની વ્યથાનુ વર્ણન કોઇ સમક્ષ કરી શકાય તેમ નહિ હોવાથી તેનુ દુ:ખ વધી ગયુ હતુ.

મિ૰ જયકૃષ્ણ બૅરિસ્ટરને પાર્ટીઓમા જવાનું હોવાથી, મીટીંગોમા હાજરી આપવાની હોવાથી, કેસોનુ કામકાજ કરવાનું હોવાથી બીજી દિશા તરફ લક્ષ્ય આપવાનુ તેમનાથી બની શકતું નહિ. તેની ગૃહિણીની પ્રકૃતિ બીમાર હોવાથી તે પણ બીજા પ્રકાર તરફ ધ્યાન આપી શકતી નહિ. આવી સ્થિતિમા રમાસુદરીને પોતાનું દુ:ખ પોતાના જ મનમા દબાવી રાખવુ પડે એમા શુ આશ્ચર્ય ?

વિલાસિની મેરીએમ પણ રમાસુદરીની ગેરહાજરીનો લાભ લઇ કાન્તિપ્રસાદને પોતાની જાળમા વિશેષ ફસાવ્યા કરતી હતી. કાન્તિપ્રસાદ વગર વિચાર્યે પોતાના પેસાનો ધુમાડો કર્યે જતો હતો. હવે તેને નોકરી ઉપર જવુ પણ ગમતું નહોતું. છેવટે તે જ્યારે ઉપરા ઉપરી રજાઓ ભોગવવા લાગ્યો ત્યારે તેની ફર્મના માલિકે તેને પાણીચું પકડાવી દીધુ.

આ સંસારનો એવો નિયમ જ છે કે, આવક કરતાં જાવક ખાતાની વિશેષતા હોય છે તો ભવિષ્યમાં એક દિવસ કંગાલ સ્થિતિને વશ થવું પડે છે કાન્તિપ્રસાદ મેરીએમને પ્રસન્ન કરવા સેંકડો રૂપિયા ખર્ચતો હતો. કોઇ દિવસે ફેન્સી ચેઇન તો કોઇ દિવસે લૉકેટ, કોઇ દિવસે નેકલેસ તો કોઈ દિવસે ઇઅરીંગ્ઝ લઇ આવી ને મેરીએમને ઉપહાર તરીકે આપતો હતો. આ સિવાય મોજશોખ તથા વિલાસવિભવ ભોગવવા માટે તેને પાણીની માફક પૈસા ખરચવા પડતા હતા

એક દિવસે મધ્યાન્હકાળે કાન્તિપ્રસાદ પોતાના દિવાનખાનામાં એક આરામ ખુરસી ઉપર બેઠો હતો. તેનાથી થોડે અંતરે એક કોચ ઉપર મેરીએમ અર્ધશાયિતાવસ્થામાં બેઠી હતી. તેના વક્ષ-સ્થળ ઉપરનું વસ્ત્ર સહજ ખસી ગયું હતું. તેના મુખમાં એક સળગતી સિગારેટ હતી દિવાનખાનાનું દ્વાર બંધ હોવા છતાં અંદરથી સાંકળ મારેલી નહોતી. દાસદાસીને આ સ્થળે રજા સિવાય આવવાની સખ્ત મના હતી.

આ વખતે પ્રેમપિપાસિની મેરીએમના અંતરમાં લાલસા જાગી ઉઠી હતી. મધુર સ્વરના ગુંજનથી તેણે કહ્યું:—" પ્રિયતમ ! તમે મ્હને ભૂલી તો નહિ જાઓને ? "

વિમુગ્ધ મૂઢ કરી કાન્તિપ્રસાદે કહ્યું: " પ્રિયતમા ! હું તને કેટલી બધી ચ્હાહું છું એ ભાષાથી સમજાવી શકાય તેમ નથી. દાર્શનિક પંડિતો અનંતકાળની અનંત સીમાનો નિર્ણય કરવા જેવી રીતે અસમર્થ છે તેવી જ રીતે ત્હારા તરફના મ્હારા પ્રેમની સીમા પણ અનંત છે ! મ્હારો આત્મા ત્હારા પ્રેમામૃતનું પાન કરી અમર થવાની અભિલાષા રાખે છે. પ્રેયસિ ! આકાશમાના અનંત નક્ષત્રોનું

મ્હેં દર્શન કર્યું છે; એ નક્ષત્રો જેવી રીતે ગણી શકાય તેમ નથી તેવી જ રીતે મ્હારા અંતરના પ્રેમના જ્યોતિષ્કવૃન્દની ગણના પણ થઈ શકે તેમ નથી.”

નાયકનું ધારાવાહિક પ્રેમસંગીત સાંભળી મેરીએમ જાણે કે સ્વર્ગ સુખ અનુભવવા લાગી. પ્રેમપૂર્ણ કટાક્ષથી તેનું આરક્ત મુખમંડળ અને સમુજ્વળ નેત્રયુગલ તે જોવા લાગી. કાન્તિપ્રસાદે આસનપરથી ઉઠી અંતરના આવેગથી પ્રેયસીને આલિંગન કર્યું. ધીમે ધીમે તેનું સાહસ વધી ગયું. લજ્જાતિશયથી મેરીએમ કાન્તિપ્રસાદના આલિંગન બંધનમાંથી મુક્ત થવાનો પ્રયત્ન કરવા લાગી; પરંતુ તે કોઇ પણ રીતે એ દૃઢ બાહુબંધનમાંથી મુક્ત થઇ શકી નહિ. અંતે તેણે કહ્યું:—“આ સ્થળે આવો વ્યવહાર ચલાવી મ્હને તિરસ્કૃતા અને અપમાનિતા કરવાની તમારી ઇચ્છા છે કે? તે દિવસે બનેલો બનાવ ભૂલી ગયા કે? અહીં આવી સ્થિતિમાં આપણને કોઇ જોશે તો શું વિચારશે?”

અધીર બની જઇ કાન્તિપ્રસાદે કહ્યું:—“સુંદરિ! તું આવી ભર્ત્સના શા માટે કરે છે? મ્હારો પ્રાણ તને ન્હાય છે. ત્હારા પ્રેમના આશ્વાસથી મ્હારા મનમાં એવો વિશ્વાસ ઉપજ્યો છે. પ્રિયતમા! એ પ્રેમ વિદ્યુતની માફક ચમકી ઉઠી ક્યાં જતો રહ્યો? જે પ્રેમમાં ધૃણાકર વિવેકનો સંબંધ રહેતો નથી, લોકલજ્જાનો ભય રહેતો નથી, લૌકિક સમાજનું બંધન રહેતું નથી, લોકાચારમાં સારાખોટાનો વિચાર રહેતો નથી એજ પ્રેમની હું આશા રાખું છું. હૃદયેશ્વરિ! એ પ્રેમ તું મ્હને આપ! ત્હારા સુખને માટે, ત્હારી પૂજાને માટે, ત્હારા સંતોષને માટે મ્હેં જીવન અર્પણ કર્યું છે. પ્રિયે! સંસારનાં સકળ વિપરીત વિઘ્નોનો વિચાર દૂર કરી તું મ્હને મ્હારો

ઇચ્છિત પ્રેમ આપ. પ્રણયરાશિ ! તું નિર્દય થઇશ નહિ !”

આમ કહી વિભ્રાતની માફક તેણે મેરીએમના બન્ને હાથ પોતાના હાથમા લઇ તેના ઉપર ચુબન કર્યાં તથા તેણે તેને પુનઃ આલિંગન કરી કહ્યું:—જીવિતેશ્વરિ ! તું મ્હારા હૃદયનુ સર્વસ્વ છે તું પ્રેમરાજ્યની ઇશ્વરી છે ! ત્હારા પ્રેમના અધિકારી થઇ જે દુર્લભરત્ન મ્હેં મેળવ્યું છે તેનું કોઈ પણ હરણ કરી શકશે નહિ.”

* * *

બીજી તરફથી મેરીએમ દિવસે દિવસે વિશેષ સ્વચ્છદાચારિણી થતી જતી હતી. એ વાત તેના પિતાથી અજ્ઞાત રહી નહિ. રમાસુદરીની ગેરહાજરીમા તે પોતાના ભાડુત કાન્તિપ્રસાદ પાસે જઈ એકાન્તમા મેરીએમ ઘણો વખત પસાર કરે છે એવુ જ્યારે તેના પિતાના જાણવામા આવ્યું ત્યારે તેમના ક્રોધ તેમજ ક્ષોભનો પાર રહ્યો નહિ. પોતાની પુત્રીને જો પુનઃ પરણાવી દેવામાં આવશે તો તેનો સ્વચ્છદાચાર ઓછો થઇ જશે અને પોતાની ચિંતા દૂર થશે એવી યૂસફ શેઠની ધારણા હતી; પરતુ મેરીએમને યોગ્ય કોઇ પાત્ર મળી નહિ આવવાથી યૂસફ શેઠની ચિતા દૂર થતી નહોતી.

મધ્યાન્હકાળે ભોજન લીધા પછી યુસફ શેઠે પોતાના મન સાથે કાંઈ વિચાર કરી પોતાના ભાડુત કાન્તિપ્રસાદને ચઢેલુ ભાડુ ચુકવી એક અઠવાડીઆમા જગ્યા ખાલી કરવાની નોટિસ આપી દીધી.

એ વાત જ્યારે મેરીએમના જાણવામા આવી ત્યારે તે તેના પિતા ઉપર ઘણી રોષે ભરાઇ; પરંતુ આ વિષયમા તે વચ્ચે પડી શકી નહિ. અંતે તેણે કાન્તિપ્રસાદને તેના નવા નિવાસસ્થાનનો પત્તો આપવા અને એ સ્થળે યથા સમયે મળવા જણાવ્યુ.

પાચ દિવસમા જ નોકર ચાકરની મદદથી કાન્તિપ્રસાદે વિપણણ-

વદને સુસફ શેઠના બંગલાની જગ્યા ખાલી કરી દીધી. અંતઃકરણથી તે રમાસુંદરી ઉપર અત્યંત વિરક્ત થયેલો હોવાથી આ પ્રસંગે પણ તેણે તેને પોતાની પાસે બોલાવી નહિ. વાલુકેશ્વર ઉપર આવેલા એક બંગલામાંનો થોડો ભાગ ભાડે રાખી તે દાસદાસી સાથે ત્યાં જઇને રહ્યો.

પ્રકરણ ૧૨ મું.

સીતાસુંદરીની આત્મકથા (ચાલૂ.)

બીજે દિવસે સ્હાંજે પાછી સીતાસુંદરી મધુને પોતાની અવશિષ્ટ રહેલી આત્મકથા એકાંત સ્થળે એમી કહી સંભળાવવા લાગી:—" યશોમતી અને તેની જમાનાની ખાધેલી બુઢ્ઢીની વાગ્જાળથી ફસાઇ પડી મ્હેં મ્હારી પાસેનું સઘળું જોખમ તેમને સોંપી દીધું. ઘરના માણસો પાલિતાણા ગયા હતા. ઘેર હું અને પેલો નોકર એકલા હતા. એ નોકરની ઉમ્મર આશરે અઢાર વીસ વર્ષની હોઇ તેના માબાપ નહિ હોવાથી તે અમારે ત્યાંજ રાત્રિ દિવસ રહેતો હતો. મ્હારી તેના તરફ પ્રથમથી જ ઘણી મહાનુભૂતિ હોવાથી તેને મ્હારી પાસેથી જે ખાનગી પૈસા મળતા તેનો તે સારાં કપડાં ખરીદ કરવામાં, હેરકટિંગ સલૂનમાં વાળ કપાવવામાં, ચ્હા પાણી પીવામાં અને નાટકચેટક જોવામાં ઉપયોગ કરતો હતો. કોઇ કોઇ વખતે એકાંતમાં તે મ્હારી સાથે વિનોદ પણ કરતો હતો.

પતિવિયોગના શોકને લીધે મ્હારાથી ઘર છોડી બહાર જઇ

શકાતું નહોતું તેથી મ્હારી કામવ્યથામાં દિવસે દિવસે ઘણો વધારો થતો હતો. વળી હમણાં ઘેર હું અને નોકર એટલાં હોવાથી જો હું એ નોકર દ્વારા મ્હારી વ્યથા શાન્ત કરૂં તો એમાં હરકત જેવું લાગ્યું નહિ. છેવટે ઘરમાં પણ આ પાપિણીએ પોતાનો પાપાચાર ચાલુ કર્યો.

યથા સમયે ઘરનાં માણસો જાત્રાએથી પાછાં આવ્યાં. મ્હેં પણ યથા સમયે શોક મૂકી પુનઃ દેવદર્શન નિમિત્તે બ્હાર જવા આવવા માંડ્યું. ક્વચિત્ ક્વચિત્ હું વ્યંકટેશ્વરાચાર્યના મંદિરે જઈને પણ રસવિલાસનો ઉપભોગ ભોગવી આવતી હતી અને ઘેર એકાંત મળતાં પેલો નોકર મ્હારી વ્યથા શાન્ત કરતો હતો.

આવી સ્થિતિમાં મ્હારા દુર્ભાગ્યે હું સગર્ભા થઈ અને દેવદર્શન બંધ થયું. હવે મ્હારા પશ્ચાત્તાપનો પાર રહ્યો નહિ. યથાકાળે મ્હારી સ્થિતિ જો લોકોના જાણવામાં આવશે તો તેઓ કેવી નિંદા કરશે તેની કલ્પના માત્રથી પણ હું કંપી ઉઠવા લાગી. ચિંતાની વિશેષતાથી મ્હેં બ્હાર જવું આવવું બંધ કર્યું. અને મ્હારી ખરી સ્થિતિને છુપાવવા માટે ઘરમાંથી હાથ લાગે એટલું જરજોખમ લઈ તથા યશોમતી પાસેના દાગીના વગેરે લઈ મ્હેં પેલા નોકર સાથે કોઈ દૂર દેશમાં નાશી છૂટવાનો વિચાર કર્યો. પછી મ્હેં જ્યારે યશોમતી પાસે મ્હારા જરજોખમની માગણી કરી ત્યારે તેણે ગંભીર ભાવથી કહ્યું, ' બ્હેન ! એટલું બધું જોખમ અમારાથી બ્હાર રાખી શકાય ખરું કે ? એ બધું ઠેકાણે નાખ્યું છે. તને એની જરૂર હશે તો દશ પંદર દિવસમાં કાઢી આપીશું.' મ્હેં તેના આ કથન ઉપર વિશ્વાસ મૂક્યો. દશ પંદર દિવસ વીતી ગયા પછી પાછી મ્હેં માગણી કરી ત્યારે યશોમતી સહજ મ્હોં ચઢાવી બોલી ' અમે

कोई त्हारुं जोखम लई अमदावादथी नाशी गया नथी. आवी अधीराई हती त्यारे पछी कोणे तने अमारी पासे ए बधु मूकवा कह्यु हतुं ? त्हारी मालमिलकतनुं तुं गमे तेम करे तेथी अमने शु ? अमे ज मूर्ख के, पारको साप घरमा राख्यो. हवे तुं ७ सात दिवस पछी त्हारुं बधु जर जोखम लई जजे." हवे ज म्हारा मनमा थोडो सदेह उपज्यो. म्हने म्हारा कर्म माटे पश्चात्ताप थवा लाग्यो; परतु सापे छछुदर गळ्या, जेवी म्हारी स्थिति हती. पत्थर नीचे हाथ पडेलो होवाथी ते कळे कळे काढ्या सिवाय उपाय नहोतो.

एवामा ७ सात दिवस पछी हु पुन. ज्यारे यशोमतीने घेर गई त्यारे तेना घरने खंभाती ताळु वासेलु हतु. तपास करता ए मा दिकरी ब्हार गाम गया छे एम म्हारा साभळवामा आव्यु. तेओ कये गाम गया हता अने क्यारे पाछा आववाना हता ए वातनी कोईने खबर नहोती. हु निराश थई गई. हवे म्हारो संदेह वधी गयो; पण ए वात म्हाराथी कोईने कही शकाय एवी स्थितिमा हु नहोती.

दिवस पछी दिवस पसार थई जवा लाग्या. पदर दिवस वीति जवा छता यशोमती अने तेनी माता घेर पाछा आव्या नहि. बीजी तरफथी गर्भना लक्षणो म्हारा शरीर उपर क्रमेक्रमे परिस्फुट थता होवाथी म्हारी ए स्थितिने हु विशेष समय सुधी छुपावी शकु तेम नहोती. जो के एक एक महिनाने अंतरे हुं रजस्वला होउं एवी रीते दूर बेसवानो ढोग करती हती अने त्रण दिवस सुधी दूर बेसी चोथे दिवसे स्नान करी नाखती हती; परंतु दिन प्रतिदिन उदराकृति उन्नत थती होवाथी म्हारो भय वधतो हतो. अंते मन साथे कोई विचार करी म्हें म्हारा पिता

ઉપર એક પત્ર લખીને તૈયાર કર્યો. એ પત્રમા મ્હે લખ્યું કે, 'પતિવિયોગના શોકથી મ્હારૂ અંતર એટલુ બધું અસ્થિર બની ગયુ છુ કે, અત્રે એક ક્ષણ પણ રહેવુ મ્હને ગમતું નથી. વળી 'સૅાક્ય હોય તે સારી; પણ તેના સંતાન હોય તે ખોટા' એ લોક-વાયકાનો હવે મ્હને બરાબર અનુભવ થયો છે. મ્હારી સૅાક્યના પુત્રો અને તેની પુત્રવધૂઓ મ્હારા જેવી નધણીઆતી નિરાધાર નારીનો એટલો બધો અનાદર કરે છે કે, તેનું વર્ણન કરી શકવાની મ્હારામા શક્તિ નથી. મ્હારે તેમના વાગ્બાણ રોજ સહન કરવા પડે છે. મ્હને હવે તેઓ એક દાસીથી પણ અધમ વ્યક્તિ સમજે છે આવી સ્થિતિ મ્હારા દુઃખમા વધારો કરતી હોવાથી હું અહીથી યાત્રા નિમિત્તે બ્હાર ગામ જાઉં છુ સાત આઠ માસ સૂધી હિંદુ-સ્તાનના ભિન્નભિન્ન તીર્થોની યાત્રા કરી જો ઇશ્વર મ્હને ઘેર લાવશે તો હું ઘેર આવીશ. જો કોઇ પૂછપરછ કરે તો હું તમારે સાથી તમારી અનુમતિ લઇ તમારા એકાદ વિશ્વાસુ અંગત માણસ સાથે જ તીર્થયાત્રાએ ગઇ છુ એમ તમે કહેજો. હુ તમને આમ લખું છુ તેથી તમે તમારા મનમા મ્હારા ચરિત્ર માટે સંદેહ લાવશો નહિ. ઇશ્વર મ્હારી પવિત્રતાથી અપરિચિત નથી. મ્હારા જેવી એક યુવતી વિધવા એકલી તીર્થયાત્રાએ જતી હોવાથી લોકોને નિંદા કરવાનુ કારણ ન મળે એ માટે જ મ્હેં તમને આવી સૂચના કરી છે. હવે હું તમને એક મુદ્દાની વાર્તા કહુ છુ. મ્હેં અમારી પોળમા રહેતી યશોમતી નામની સ્ત્રીને ઘેર લગભગ પાચ સાડા પાચ હજા-રનો અવેજ અનામત મૂક્યો છે. એ વાતની બીજા કોઇને ખબર નથી એ અવેજની વિગતવાર યાદી તથા અવેજ તમને સોંપી દેવા માટેનો યશોમતી ઉપરનો પત્ર હું આ સાથે મોકલું છુ. મ્હારો

પત્ર બતાવીને અવેજ તમે તમારા કબજામા લેજો અને પુત્રીધન તરીકે તેને હું આવું ત્યા સૂધી જાળવી રાખજો. આ વિષયની મ્હારી સૌકયના પુત્રોને કે બીજા કોઇને ખબર પડે નહિ એવી ખાસ સભાળ રાખજો. હુ જયા જ્યા જઇશ ત્યાથી તમને મ્હારા કુશળ સમાચારનો પત્ર લખતી રહીશ. મ્હારા અંતરની અશાન્તિ દૂર કરવાના સંકલ્પથી જ મ્હેં આવું પગલુ ભર્યું છે. એ અનુચિત જણાય તો ક્ષમા આપશો ? આવો પત્ર લખી મ્હે યશોમતી ઉપરનો પત્ર અને અવેજની એક નોધ તૈયાર કરી.

પછી એકાન્ત મળતા મ્હેં પેલા નોકર કે જેનુ નામ મોહન હતું તેને ઘરમાથી હાથ મારી પલાયન કરી જવાની સૂચના આપી. હું એ કાર્યમા અનુકૂળ હોવાથી એક દિવસે મોહને ઘરમાથી બેહજાર રૂપિયા જેટલો અવેજ તફડાવી લીધો. વિદાય થતી વખતે મ્હે તેને કહ્યું, ' આ અવેજ લઇ તું વડોદરે જતો રહે તથા ત્યા સ્ટેશન ઉપર બાગની સ્હામે જે લૉજ આવેલી છે તેમા જઇને રહેજે. જો આપણે બન્ને સાથે નાશી જઇશું તો મ્હારા ઉપર જ ચોરીનો આરોપ આવશે અને નિદા થવામા બાકી રહેશે નહિ. હુ આજથી પદરમે દિવસે વડોદરે આવી તને મળીશ. પછી કયા જવું ને શુ કરવુ તેનો આપણે બન્ને મળી નિશ્ચય કરીશુ. પદર દિવસ સૂધીમા ચોરી સબધીની તપાસ થઇ જશે અને પછી હુ ઘરનો ત્યાગ કરીશ તો કોઇને મ્હારા ઉપર સંદેહ લાવવાનું કારણ રહેશે નહિ.' આમ કહી મ્હે મોહનને વિદાય કરી દીધો. ચોવીસ કલાક પછી ઘરમાથી ચોરી થયાની વાત સર્વેને માલુમ પડી; પરંતુ મોહન નાશી ગયેલો હોવાથી તેણે જ ચોરી કરી છે એમ સર્વેએ માન્યુ. સ્ટેશન, શહેરની વીશીઓ અને લૉજો વગેરે સ્થળે તપાસ કરવા છતા

મોહનનો પત્તો લાગ્યો નહિ એટલે પોલિસને ખબર આપવામા આવી. પોલિસ પણ મોહનને પકડી શકી નહિ અને તેણે ઉલટા કેટલાક પૈસા ખાઇ જઇ નુકસાનમા વધારો કર્યો.

હુ પ્રથમથી જ જણાવી ચુકી છુ કે, મ્હારા ધણીની પુષ્કળ સંપત્તિ હતી તેથી આ ચોરીની તપાસ કરવા તરફ વિશેષ લક્ષ્ય પણ આપવામા આવ્યું નહિ અને એ વાત વિસારે પડી.

બરાબર પંદરમે દિવસે મધ્યાકાળે પિયર જવાનું નિમિત્ત દર્શાવી હુ ઘેરથી નીકળી પડી તથા મ્હારા પિતા ઉપર મ્હે જે પત્ર લખી રાખ્યો હતો તે પોષ્ટમા નાખી, બજારમાથી બે ટાયલ, એક બ્લેંકેટ વગેરે જરૂરી સામાન ખરીદ કરી, ભાડાની ગાડીમા બેસી સાબરમતી સ્ટેશને ગઇ, કેમ કે અમદાવાદ સ્ટેશનેથી હુ ગાડીમા બેસું તો ઘણા માણસો મ્હને ઓળખે એવો સભવ હતો. અંતે સાબરમતી સ્ટેશનેથી મેઇલની મુબાઇની થર્ડ ક્લાસની ટીકીટ લીધી. ટ્રેઇન આવી એટલે હુ સ્ત્રીઓઓના ડબ્બામા બેસી ગઇ અને ઉપરના એક પાટીઆ ઉપર જગ્યા હોવાથી, પગથી માથા સુધી બ્લંકેટ ઓઢી તેના ઉપર સૂઇ ગઇ. અમદાવાદનું સ્ટેશન ક્યારે પસાર થઇ જશે એમ જ મ્હને થયા કરતું હતું! મ્હારા ચિત્તની અસ્થિરતામાં ટ્રેઇન અમદાવાદ સ્ટેશને જઇ પહોચી. હું ચુપકીદીથી બ્લંકેટમા સર્વાંગ છુપાવી સૂઇજ રહી. ડબ્બામા બેઠેલી કેટલીક સ્ત્રીઓના પૂછવાથી મ્હારું શરીર બીમાર છે એમ મ્હે તેમને પ્રથમથી જ કહેલુ હતું, તેથી તેમણે મ્હારી કપટનિદ્રામા વ્યાઘાત કર્યો નહિ.

અમદાવાદના સ્ટેશને કોઇ પણ પ્રકારનો વ્યાઘાત થયો નહિ. ટ્રેઇન વખત થતા જ અમદાવાદથી નીકળી પડી. હુ પણ પછી છુટકારાનો એક નિશ્વાસ મૂકી અતરમા ભિન્નભિન્ન પ્રકારના વિચાર

કરવા લાગી. મ્હારો જીવનક્રમ બદલાયો હતો. એ ક્રમ ક્યાં જઈને અટકશે એ તદ્દન અનિશ્ચિત હતું. મ્હારા પાપોની પ્રબળતાથી જ મ્હારે ઘર બ્હારનો, મ્હારી સંપત્તિનો અને સગા સંબંધીઓનો ત્યાગ કરવો પડયો હતો.

ધીમે ધીમે સ્ટેશન પસાર થવા લાગ્યાં. ટ્રેઈનમા મ્હને કોઈ પણ પ્રકારની તકલીફ પડી નહિ; પરંતુ રાત્રે ભોજન નહિ કરેલુ હોવાથી મ્હને ક્ષુધાનો અનુભવ થવા લાગ્યો. આણંદ સ્ટેશને એક કપ ચ્હા પી લીધી. રાત્રે ૧૨॥ વાગ્યે ટ્રેઈન વડોદરા જઈ પહોચી એટલે હુ તેમાથી ઉતરી પડી તથા ટીકીટ આપી બ્હાર નીકળી. જે લૉજમા મ્હે મોહનને ઉતરવા કહ્યું હતું એ લૉજથી હુ જાણીતી હતી. ત્યા જઈ મેનેજરને પૂછી તપાસ કરતા તેણે મોહન સાથે મ્હારી મુલાકાત કરાવી. મેનેજરને તેના નિયમિત ચાર્જ કરતા મોહન થોડા વિશેષ પૈસા આપતો હોવાથી તેની ભલામણથી મ્હને તે જે રૂમમાં રહેતો હતો તેની પાસેની જ રૂમ મળી મ્હારી સાથે થોડી વાતચિત કરી, હુ તેની બ્હેન થાઉ છુ એવી મેનેજરને ઓળખાણ આપી. પછી મોહન તેની રૂમમા ગયો અને હું પણ મ્હારી રૂમમા ગઈ. મેનેજર પણ પોતાની રૂમમા ચાલ્યો ગયો. મોહન અને મ્હારી રૂમ એક બીજીની પાસે હોઈ વચ્ચે આવેલા એક દ્વારમાથી એ બન્ને રૂમમા નિર્વિઘ્ને આવ જા કરી શકાય તેમ હતું. અમે અંદર ગયા પછી એ દ્વાર ઉઘાડી નાખ્યું તથા વિજળીની બત્તી સળગાવી એક પલંગ ઉપર બેસી હવે શુ કરવું એ વિષયનો અમે બન્ને જણા વિચાર કરવા લાગ્યા. પ્રથમથી મોહને મ્હારી સૂચના પ્રમાણે લૉજમા પોતાનું ખરુ નામ બદલી ગજાનંદ નામ રાખ્યુ હતુ તથા વડોદરામાથી કેટલાક સારા કપડા ખરીદી તે એક ઉચ્ચ કુળોત્પન્ન યુવકના વેશમા લૉજમાં રહેતો હતો.

અંતે બીજે દિવસે સ્હવારે જમી પરવારી મધ્યાન્હકાળે વડો- દરાથી મુબાઇ જતી ફાસ્ટ ટ્રેઇનમા અમે મુબાઇ જવાનો વિચાર કર્યો. હુ મ્હારા વૃદ્ધ પતિ સાથે પહેલા એક વખત નાશિકની યાત્રાએ હુ ગઇ હતી તથા એ વખતે અમે પદર દિવસ સૂધી મુબાઇમા રહી જૂદા જૂદા સ્થળોએ ફર્યા હતા. વળી મોહને પણ પહેલા મુબાઇમા ત્રણ વર્ષ સૂધી નોકરી કરી હતી તેથી ઘણા ખરા સ્થળોથી તે માહિતગાર હતો.

બીજે દિવસે બપોરે જમી પરવારી લૉજના માલિકને દાન દક્ષિણાથી સંતુષ્ટ કરી હુ તથા મોહન સ્ટેશને ગયા. મ્હારી પાસે ઠેઠની ટીકીટ હતી તેથી મોહને પોતાને માટે થર્ડ કલાસની એક મુબાઇની ટીકીટ ખરીદી લીધી. પાચ સાત મિનીટમા જ ટ્રેઇન આવી એટલે મ્હને બૈરાના ડબ્બામા બેસાડી જર જોખમ ટ્રંક મ્હારી પાસે રાખી મોહન બીજા ડબ્બામાં જઇને બેઠો.

રાત્રે આઠ વાગ્યે અમે ગ્રાન્ટરોડ સ્ટેશને ઉતર્યા અને ત્યાથી એક ગાડી ભાડે કરી અમે કોટમાં આવેલી એક હિંદુ લૉજમા ગયા. લૉજમા અમે એક સ્વતંત્ર રૂમ ભાડે રાખી લીધી તથા તેમા અમારો સામાન ગોઠવી દીધો. લૉજવાળાએ પોતાના રજી- સ્ટરમા અમારા નામ લખવા જણાવ્યું એટલે અમે તદન નવા જ નામ લખાવ્યા; અર્થાત્ એ સ્થળે મ્હારા એક પતિ તરીકે મોહને વિઠ્ઠલદાસ નામ લખાવ્યુ અને મ્હેં પુષ્પાવતી નામ લખાવ્યુ.

મ્હને ગર્ભ રહ્યાને ત્રણ માસ થઈ ગયા હતા તથા એવી સ્થિતિમા લૉજમા વિશેષ દિવસ સુધી રહેવું શ્રેયસ્કર નહિ હોવાથી કોટમા ખલાસી ચકલાની અંદર આવેલી એક ન્હાની ચાલનો ત્રીજો માળ ભાડે રાખી અમે ત્યા રહેવા ગયા. એ ત્રીજા માળે કેવળ બે

ઓરડીઓજ હતી અને માસિક ભાડું રૂપિયા ત્રીસ હતું. અમે જો કે થોડી કરકસરથી ખરચ કરતા હતા અને અમદાવાદનો ત્યાગ કર્યાને લગભગ પંદર દિવસ થયા હતા; છતાં એટલા દિવસમાં તોટસો રૂપિયા ખરચાઈ ગયા હતા. ઘરનું કામકાજ હું મ્હારે હાથે જ કરતી હતી તથા મોહન બજારથી જોઇતી વસ્તુઓ લઈ આવતો હતો.

અમારી પાસેની રોકડ રકમ વપરાઇ ગઇ એટલે મોહન ઝવેરી બજારમા જઇ મ્હારી પાસેની જણસોમાથી એકેક વેચી પૈસા લઇ આવવા લાગ્યો.

વખત વીતવા લાગ્યો. એવામા મ્હારા પેટમા ચુંક આવવા લાગી. એ ચુક ઘણી દવાઓ પીવા છતા બંધ થતી નહોતી વળી મુદત પૂર્ણ થતા મ્હને જો સંતાનનો પ્રસવ થાય તો મ્હારાથી કોઇને મ્હારું મ્હો બતાવી શકાય તેમ નહોતું. મોહનની સાથે મુબાઈ જેવા શહેરમાં નિર્વિઘ્ને આખી જીંદગી ગુજારી શકાય એટલી બધી મિલકત પણ મ્હારી પાસે નહોતી. અંતે સઘળી પરિસ્થિતિનો વિચાર કરી જોયા પછી મ્હારા મનમા એક ભયંકર કલ્પના ઉપજી. મ્હેં કોઇ પણ પ્રકારે ગર્ભપાત કરવાનો નિશ્ચય કર્યો. મ્હેં મ્હારો નિશ્ચય મોહનને જણાવ્યો તથા તેની પાસે બે ત્રણ પ્રકારની ઘણી ઉત્તેજક દવાઓ મંગાવી તથા એક ચાલાક મિડવાઇફને બોલાવી લાવવા સૂચવ્યુ.

મિડવાઇફ આવી એટલે તેને દ્રવ્યલોભથી વશ કરી તે મ્હારું કામ કરવા કબૂલ થઇ. મોહન તેની સાથે જઇ તેને ત્યાંથી દવા લઇ આવ્યો. એ દવા પીધા પછી મ્હારી ચુક વધી ગઇ, બગડો ફાટવા લાગ્યો, હાથ પગ તૂટવા લાગ્યા. આખો દિવસ મ્હે દારૂણ દુઃખ ભોગવ્યું. રાત્રે પણ દર્દ કમી થયું નહિ. બીજે દિવસે સ્હવારે

દર્દ સહન ન થઇ શકવાથી મ્હેં મોહનને મિડવાઇને બોલાવી લાવવા મોકલ્યો. સ્હવારથી રક્તસ્રાવ ચાલૂ થયેલો હોવાથી થોડા સમયમા જ ગર્ભપાત થશે એમ મ્હને લાગ્યું. મોહનને ગયાને થોડો વિલંબ થયો હશે એવામા મ્હને અકથનીય દુઃખ સાથે ગર્ભપાત થયો. એ ગર્ભને મ્હેં એક કપડામા વીંટાળી ઉપરના ભાગમા આવેલા છજામા મૂકી દીધો; પરંતુ મ્હારા પાપોના પ્રાયશ્ચિત્તનો વખત ઉપસ્થિત થયેલો હોવાથી એક સમડીએ છજામાથી પેલા ગર્ભને લૂગડા સહિત ઊંચકી લીધો અને અલ્પકાળમા જ મ્હારા પાપનુ પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ અમારી ચાલની નજીક પડ્યું. ત્યા શુ પડ્યુ છે એ જોવા ઘણા માણસો એકઠા થઇ ગયા. એક કૉન્સ્ટેબલ પણ ત્યા ઉપસ્થિત થયો. દર્દની વ્યથાથી અને લજ્જાની વિશેષતાથી અધમુઆ મનુષ્યની માફક હુ ઘરમા જ પડી રહી. બ્હેન ! જે હકીકત હું કહું છુ તે પાછળથી મ્હારા સાંભળવામાં આવી હતી ઉપરોક્ત બનાવ બન્યો એ વખતે મિડવાઇને લઇ મોહન મકાન નજીક આવતો હતો; પરંતુ પોલિસને તથા લોકોના ટોળાને જોઈ મોહન ગભરાઇ ગયો. મિડવાઇફ પણ વખત વિચારી સટકી ગઇ. મોહન પણ જોત જોતામા ત્યાથી અદૃશ્ય થઇ ગયો.

પોલિસખાનાના અધિકારીને સંશય ઉપજવાથી તપાસ કરતો તે મ્હારી પાસે આવ્યો. તેને જોઇ હું ગભરાઇ ગઇ. તેણે મ્હારું નામ ઠામ વગેરે વારંવાર પૂછ્યુ; પરંતુ મ્હેં તેના એક પણ પ્રશ્નનો ઉત્તર આપ્યો નહિ. આથી તેનો સંશય વધી ગયો. જે ચાલમા હું રહેતી હતી તેમા રહેતા બીજા માણસોને પૂછી એ અધિકારીએ મ્હારુ તથા મોહનનું બનાવટી નામ મેળવ્યું. આ સ્થળે કહેવાની જરૂર છે કે, મોહનને મ્હેં જ્યારથી મ્હારા પતિ તરીકે ઓળખા-

જાળમાંથી મુક્ત થશે તો પણ પછીથી કયા આશ્રય મળશે એ તદ્દન અનિશ્ચિત હતું

ઓરડીનું દ્વાર બંધ કરી દીધા પછી માલતી જમીન પર બેસી સ્વગત વિચારવા લાગી:-"અરેરે! હવે મ્હારૂં શું થશે? જે અકલ્પનીય ઘટના બની છે તે જો હું બીજા કોઇને કહીશ તો તે કોઇ સાચી માનશે નહિ. વળી આવા નરાધમના સહવાસમાં હવે એક ક્ષણ પણ રહેવું એ સાક્ષાત નરકમાં નિવાસ કરવા જેવું છે. અરેરે! મ્હારા કિસમતે મ્હને ભૂલાવી. મુંબાઈ શહેરમાં આવા કપટી, દગાબાજ, નરપિશાચ રાક્ષસો રહેતા હશે એવો પૂર્વે સ્વપ્નમાં પણ મ્હને ખ્યાલ નહોતો. મદિરાના મદથી મદાંધ બનેલો એ પાપી આવતી કાલે મ્હારા ઉપર કેવો અત્યાચાર કરશે તેની કલ્પના કરતાં મ્હારૂં સર્વાંગ રોમાંચિત થાય છે. કોઇ પણ પ્રકારે સત્વર આ સ્થળેથી મુક્તિ મેળવવી જ જોઇએ. ઇશ્વર નિરાધારનો આધાર કહેવાય છે, સતીઓનો સહાયક લેખાય છે તે મ્હારા જેવી એક નિરાશ્રયા નારીને સહાય નહિ કરે? હે દીનબંધુ! હે કૃષ્ણ! તમારા સિવાય મ્હારૂં કોણ મદદગાર છે? બચાવો-બચાવો, પ્રભુ! કસાઇના પંઝામાં સપડાયલી આ દીન અબળારૂપી ગાયને બચાવો."

માલતી સ્વગત આવો શોક કર્યા કરતી હતી ત્યારે બીજી તરફથી મદિરાપાનથી ઉત્તેજિત અને ભ્રમિત બની ગયેલો કૃષ્ણલાલ પોતાના મન સાથે અનેક અવનવી કલ્પનાઓ કર્યા કરતો હતો. તે વિચારવા લાગ્યો:-"શું મહા સુશિબતે મળી આવેલી પુષ્પકળીને હું તેની સુગંધ લીધા સિવાય જવા દઉં? તેને મેળવવા માટે જે પરિશ્રમ વેઠયો છે તે શું વૃથા જવા દઉં? નહિ-નહિ. તેણે કોઈ પણ પ્રકારે મ્હારી ઇચ્છાને આધીન થવું પડશે. બળીઆના બે ભાગ

જગતમા એ નિયમ પ્રમાણે તે મ્હારા જેવા એક પુરુષને શું કરી શકનાર છે? એના સતીત્વનુ તેજ એ એક પ્રકારનો અહંકાર છે, એના ધર્મનુ અભિમાન એ એક પ્રકારનુ મિથ્યા ઘમંડ છે. હું એના અહંકારને દૂર કરી મ્હારી અંકશાયિની કરીશ. બસ એજ મ્હારો નિશ્ચય છે. એ નિશ્ચય પૂર્ણ કરવા જતા જાનમાલની ખુવારી થાય તો તેની પણ મ્હને પરવાહ નથી"

આમ કહી કૃષ્ણલાલે પુનઃ મદિરાથી ભરેલા એક પાત્રને કંઠસ્થ કર્યું. આ સમયે તેના પાપસહચર હરિયાએ આવી કહ્યું:—"ભાઈ સાહેબ! કોઈ નવીન રોગી તમને મળવા માગે છે કાંઇ જરૂરતું કામ હોય એમ લાગે છે."

લોભી માણસો જ્યારે દ્રવ્ય મળવાનો કોઇ પણ સંભવ જુએ છે ત્યારે તેમને પોતાની પરિસ્થિતિનું જ્ઞાન રહેતુ નથી. જો કૃષ્ણલાલનામા વિવેક કિંવા સારાસાર બુદ્ધિનો સહજ પણ અંશ હોય તો આવી ઉત્તેજિત સ્થિતિમા તે કોઇને પણ મળવું સમયોચિત ગણાત નહિ; પરંતુ લક્ષ્મીબાઇની માયા તેનાથી મૂકી શકાઇ નહિ. નવા દર્દીને અટ્રમ પટ્રમ સમજાવી તેની પાસેથી પૈસા પચાવી પાડવાના લોભને વશ થઇ તેણે હરિયાને કહ્યુ:—"ઠીક, તેને દવાખાનુ ઉઘાડી બેસાડ. હું ત્યા આવું છુ વળી ત્યા હુ આવું એટલે દવાખાનાના નિયમ પ્રમાણે મ્હારી સાથે સંપૂર્ણ નિયમ અને સભ્યતાથી વર્તવાનુ લક્ષ્યમા રાખજે."

"એ માટે મ્હને કોઇ દિવસે કહેવું પડ્યુ છે કે? મોરના ઇંડાને ચીતરવા પડે ખરા કે? આપના જેવા ગુરૂની કૃપાથી અલ્પકાળમા જ હુ પાવરધો થઇ ગયો છું." આમ કહી મૃદુહાસ્ય કરતો કરતો હરિયો નીચે ચાલ્યો ગયો.

બીજી તરફથી કૃષ્ણુલાલ ઉઠી વસ્ત્રો યથાસ્થિત કરી, આવનાર મનુષ્યને પોતાના વ્યસનની ખબર પડે નહિ માટે મુછો ઉપર સેન્ટ લગાવી, હાથ મુખ ધોઇ નીચે ગયો અને માલતીના સદ્ભાગ્યે તે જે ઓરડીમા માલતી હતી તે ઓરડીના પોતાના તરફના દ્વારને સાકળ મારવી ભૂલી ગયો.

આવનાર માણુસ એક કચ્છી ગૃહસ્થ જેવો જણાતો હતો તે. દવાખાનામા એક બેંચ ઉપર વિષણ્ણવદને બેઠો હતો તેની ઉમ્મર લગભગ પચાસેક વર્ષની હતી. કૃષ્ણુલાલે દવાખાનામા જઇ એક ખુરસી પર બેસી મ્હો આકુ રાખીને જ પૂછ્યું:-"કેમ મહાશય ! આટલી મોડી રાત્રે કેમ આવવું પડયુ ?"

આવેલા ગૃહસ્થે ગદ્ગદ્ કંઠે કહ્યું:-"વૈદ્યરાજ ! હું આપની પાડોશમા જ એટલે ખેતવાડીની ૧ લી ગલીમા રહું છુ. મ્હારે એકનો એક પુત્ર છે. તેની ઉમ્મર વીસ વર્ષની છે. અગીઆર વાગ્યા પછી એકાએક તેનુ શરીર બગડવાથી મ્હારે આપને તકલીફ આપવા આવવુ પડયુ છે."

રૂમાલને મ્હો પાસે રાખી ગભીર ભાવથી ધુર્ત્ત કૃષ્ણુલાલે કહ્યું:-"તેમને શુ થયુ છે ?"

"ઉપરા ઉપરી બે ત્રણ વખત દસ્ત અને બે ત્રણ ઉલટીઓ થઇ છે. કૉલેરાની શરૂઆત જેવા ચિહ્ન જણાય છે. આપ દવા લઇ ત્યા આવી એક વખત તબિયત તપાસો તો સારું." ગૃહસ્થના વચનોમા અત્યંત આર્જવતાનો સમાવેશ થયેલો હતો.

"મહાશય ! રાત્રિના વખતે પૂરતી ફી સિવાય હુ બ્હાર નીકળતો નથી. મ્હારે ધંધાને અગે સ્પષ્ટ બોલવુ પડે છે એ માટે ક્ષમા આપશો." કૃષ્ણુલાલે વૈદ્ય, વેશ્યાને વકીલ રોકડીઆ એ સૂત્રનો પરિચય કરાવ્યો.

"ફી માટે આપ ચિંતા કરશો નહિ. આપની વિઝિટ ફી શી છે વારુ ?" ગૃહસ્થે પૂછ્યું.

"દિવસે વીસ રૂપિયા અને રાત્રે પચીસ રૂપિયા. જો કે આ ફી આપને વિશેષ લાગતી હશે; પરંતુ અમારા રાજવૈદ્યોને, સુવર્ણ ભસ્મ, લોહભસ્મ, કસ્તુરીની ગોળીઓ વગેરે મૂલ્યવાન્ દવાઓ બનાવવામાં પુષ્કળ ખરચ કરવુ પડે છે. આપને આજની દવાનું બીલ જૂદું નહિ આપવું પડે. વળી આપ કહો છો એવી ગંભીર સ્થિતિ હશે તો દવા પણ તેવી કિંમતી જ આપવી પડશે."

"ભલે, આપ સત્વર તૈયાર થાઓ, હું ગાડી બોલાવી લાવુ છુ."

"નજીકમા જ જવાનું છે એટલે ગાડીની કાંઇ જરૂર નથી." આમ કહી કૃષ્ણલાલ હરિયાના કાનમા એક ફુંક મારી પેલા ગૃહસ્થની સાથે ગયો. જતી વખતે તેને ઉપરની ઓરડીની સાકળ મારવાનું સ્મરણ થઇ આવ્યુ હતુ તથા એ જ ગુરુમંત્ર તેણે હરિયાના કાનમા ફુંક્યો હતો.

કૃષ્ણલાલને વિદાય થયાને પાંચેક મિનીટ થઇ હશે. એવામા હરિયો દવાખાનું બંધ કરી મેડા ઉપર ગયો તો જે ઓરડીમા માલતી હતી એ ઓરડીનુ દ્વાર બન્ને તરફથી ખુલ્લું હતુ. પંખિણી પાપ પિંજરમાથી પલાયન કરી ગઇ હતી.

અત્રે જણાવવાની જરૂર છે કે, દવાખાનું આગળના ભાગમા સડકપર આવેલું હોઇ તેનો દાદર પાછળની ગલીમા પડતો હતો. હરિયો કૃષ્ણલાલને બોલાવવામાં આવ્યો તથા તેમની વચ્ચે જે વાતચિત થઇ એ માલતી પેલી તરફથી જાણી ગઈ હતી અને તેથી જ તેણે મળી આવેલા સુયોગનો લાભ લઇ ત્યાંથી પલાયન કર્યું હતું.

માલતીને ગૂમ થઇ ગયેલી જોઇ હરિયો દિઙ્મૂઢ બની ગયો: પરંતુ એ પોતાની ભૂલનું પરિણામ નહિ હોવાથી તે આશ્વસ્ત થયો.

લોભે લક્ષણ જાય એ નિયમ પ્રમાણે પોતાને કોઇ પણ પ્રકારની રોગની ચિકિત્સાની કિંવા નાડી પરીક્ષાની માહિતી નહિ હોવા છતાં કૃષ્ણલાલ કેવળ પચીસ રૂપિયા પડાવી લેવાના હેતુથી જ પેલા ગૃહસ્થની સાથે રોગી જોવા ગયો હતો. ત્યાં જઇ રોગીની કૃત્રિમ પરીક્ષા કરી નોકરની સાથે દવા મોકલી આપવાનું કહી, ઘરના માણસોને આશ્વાસન આપી પચીસ રૂપિયા ખીસ્સામાં મૂકી તે જ્યારે ઘેર આવ્યો ત્યારે હરિયાએ હાંફતા હાંફતા તેને સ્નાનના સમાચાર સંભળાવ્યા. કૃષ્ણલાલ અંતરના ઉંડાણમાંથી એક ગાઢ નિશ્વાસ મૂકી, કપાળે હાથ ઠોકી બેસી પડયો.

પ્રકરણ ૧૪ મું.

વર્ત્તમાન યુગમાં સ્ત્રીજાતિનું શિક્ષણ.

અબળોન્નતિ મંદિરમાં નિવાસ કરતી મોહિની તથા સીતાસુંદરીની ભયંકર આત્મકથાઓ જાણવામાં આવતાં તથા અબળોન્નતિ મંદિરના અધ્યક્ષ મહાશય કૃપારામ અને ઉર્મિલાના અનાચારની હકીકત માલૂમ પડતાં આપણી મધુને એ સ્થળે રહેવું ઉચિત લાગ્યું નહિ. તેના અંતરમાં એટલો બધો વિરક્ત ભાવ ઉપજ્યો હતો કે, બનતાં સુધી તે કોઇ પણ વ્યક્તિની સાથે ખાસ કારણ સિવાય હવે વાત સુદ્ધાં કરતી નહોતી. અબળોન્નતિમંદિરની લાયબ્રેરીમાં કેટલાક ધાર્મિક પુસ્તકો પણ હતાં. અવ-

ફાગના સમયે મધુ એ પુસ્તકોમાથી કોઈ પુસ્તક પસંદ કરી તેનો અભ્યાસ કરતી હતી. આમ છતા વારંવાર તેને પતિનુ સ્મરણ થઇ આવતું હતું તથા એવા પ્રસગે મહાકષ્ટે આત્મસવરણ કરી તે પતિના કલ્યાણની કામના કરતી હતી. તેના અતરમા એવો દઢ વિશ્વાસ હતો કે, પતિએ પોતાનો ત્યાગ કરી પરસ્ત્રીને સહધર્મિણી બનાવવામા જે ભયંકર ભૂલ કરી છે એ ભૂલનો ભવિષ્યમા તેમને પશ્ચાત્તાપ થયા સિવાય રહેશે નહિ અને કદાચ ભવિષ્યમા તેઓ પોતાને પુનઃ આશ્રય પણ આપશે. આવો વિશ્વાસ હોવા છતા તેને પતિના વિયોગમા અન્ય સ્થળે રહેવુ હવે ગમતુ નહોતુ પોતે આ સ્થળે આવીને રહી તેના કરતા પિયર જઇને રહી હોત તો વિશેષ સારુ એમ હવે તેને લાગતું હતું; છતા અબળોન્નતિ મંદિરમા આશ્રય સ્વીકારનાર સ્ત્રીઓએ ત્રણ વર્ષ સુધી મંદિરમા રહેવું જ જોઇએ એવો નિયમ હોવાથી હવે એ સ્થળનો ત્યાગ કરવાનુ પણ તેને માટે અશક્યવત થઇ ગયુ હતું.

અબળોન્નતિમદિરમા નિવાસ કરતી સઘળી સ્ત્રીઓને અગીઆરથી ચાર વાગ્યા સુધી ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારનું શિક્ષણ મળે એવી મંદિરના વ્યવસ્થાપકોએ યોજના કરેલી હતી; પરતુ ચારિત્ર્યસંપન્ન શિક્ષિકાઓને અભાવે એ યોજના જોઇએ એટલા અશે સફળ થતી નહોતી. કાતવાનું, સગીત વિદ્યાનુ, શિલ્પનું, શુદ્ધ સનાતન ધર્મનું વગેરે વિષયોનુ શિક્ષણ સારી સચ્ચરિત્રા શિક્ષિકાઓ દ્વારા આપવાની મદિરના વ્યવસ્થાપકોએ ગોઠવણ કરી હોત તો તથા મદિરમા સારા ચારિત્ર્યની સ્ત્રીઓને જ રાખવાની સાવધાનતા રાખવામાં આવી હોત તો અબળોન્નતિમદિર એક આદર્શ લોકોપયોગી સંસ્થાની ખોટ પૂરી પાડત અને તેના ચાલકોને મહદ્ પુણ્યની પ્રાપ્તિ થાત;

પરંતુ અફસોસનો વિષય એ છે કે, આપણા ભારતવર્ષમા ઘણીખરી સંસ્થાઓના ચાલકો કેવળ દ્રવ્ય આપીને પોતાના કર્ત્તવ્યને પાર પાડેલું સમજે છે. તેઓ દ્રવ્ય માટે જેટલી દાનશીલતા દર્શાવે છે તેટલી સંભાળ સંસ્થાઓની પ્રગતિ કિંવા ઉન્નતિ માટે દર્શાવતા નથી. આ સ્થળે અમે હાલમા ચાલતી સકળ સંસ્થાઓ ઉપર આ આક્ષેપ મૂકતા નથી. ભારતવર્ષમા કેટલીક આદર્શ લોકોપયોગી સસ્થાઓનુ અસ્તિત્વ છે ખરુ; પરંતુ તેની સંખ્યા અતિ અલ્પ સંખ્યક છે.

અબળોન્નતિ મંદિરની આતરિક સ્થિતિનું દિગ્દર્શન અમે અમારા પ્રિય વાચક બંધુઓને કરાવી ચુકયા છીએ; આમ છતા એ મંદિરમા કેટલીક વિદુષી મજારીઓ મંદિરની પરિસ્થિતિનુ જ્ઞાન મેળવવા આવતી હતી તથા ક્વચિત્ એવી કોઇ વિદુષી મંદિરવાસિની વનિતાઓ સમક્ષ વ્યાખ્યાન સુદ્ધા આપતી હતી.

આજે શનિવાર હોઇ એક સરોજકુમારી નામની ગુર્જર વિદુષી અબળોન્નતિ મંદિરની મુલાકાતે આવવાની હોઇ તે 'વર્ત્તમાન યુગમા સ્ત્રીજાતિનું શિક્ષણ' એ ઉપયોગી વ્યાખ્યાન આપવાની હતી. મંદિરના કાર્યવાહકો તરફથી કેટલાક મુખ્ય સ્ત્રી પુરુષોને અને તેમા પણ વિશેષે કરીને સુધારક પક્ષીય નરનારીઓને અગાઉથી નિમંત્રણ પત્ર મોકલવામા આવ્યા હતા. પુરુષોને બેસવા માટે એક મ્હોટા હૉલની એક બાજૂએ વ્યવસ્થા કરવામા આવી હતી.

સભા મળવાનો વખત સ્હાંજના પાચ વાગ્યાનો હતો; છતા સઘળી તૈયારી ચાર વાગ્યે થઈ ગઇ હતી. સભામા પ્રમુખનુ સ્થાન એક અગ્રગણ્ય શ્રીમંતના સૌભાગ્યદેવી ઉર્ફે મિસિસ પુતળીબાઇ જહાગીરજી જે૦ પી૦ ને આપવાનું અગાઉથી નક્કી કરવામા આવ્યું હતું.

ધીમે ધીમે નિમંત્રિત નરનારીઓ આવી આસન ઉપર ગોઠવાઇ જવા લાગ્યા. મિસ ઉર્મિલાની જગ્યાએ સરસ્વતીદેવી નામની એક પચાસ વર્ષની ઉમ્મરની વિધવા સ્ત્રીની નિમણુક થયેલી હોઇ સરસ્વતીદેવી બે ચાર મુખ્ય સુંદરીઓ સાથે દ્વાર પાસે ઉભી રહી આગંતુક નરનારીઓને મધુર વચનોથી અને સ્મિત હાસ્યથી આવકાર આપતી હતી અબળોન્નતિ મંદિરમા આશ્રય મેળવી રહેલી અબળાઓ સભાના હૉલમા પ્લૅટફૉર્મની સ્હામે એક મ્હોટી શેતરંજી ઉપર બેઠેલી હતી. એ અબળાઓમા આપણી મધુ પણ હાજર હતી તથા આજની વકતૃતા સાંભળવા માટે તે ઘણી ઉત્સુક બની ગઇ હતી.

પાંચ વાગતામા તો સભા મંડપ મનુષ્યોથી ચીકાર ભરાઇ ગયો. લગભગ પચાસેક જેટલા પુરૂષો પણ વ્યાખ્યાન સાભળવામા આવેલા હોઇ તેઓમાના ઘણાખરા (સેંકડે ૯૯ ટકા) વિદેશી પોપાકમા સુસજ્જિત થયેલા હતા. વળી એ પુરુષોમાંનો મુખ્ય ભાગ યુવક તેમજ તરૂણ વર્ગ જ હતો. નિમંત્રિતા મહિલાઓની સંખ્યા લગભગ સો સવાસો જેટલી હતી. તેમનામા કેટલીક પારસી તેમજ દક્ષિણી સ્ત્રીઓનો પણ સમાવેશ થયેલો હતો.

બરાબર પાંચને પાંચ મિનિટે પ્રમુખ મહાશય શ્રીમતી પુતળીબાઈ આવી પહોચ્યા એટલે તેમને તાળીઓના અવાજથી વધાવી લેવામાં આવ્યા. શ્રીમતી સરોજકુમારી પણ તેમની સાથે જ સભા મંડપમા આવ્યા. ઉમ્મર લગભગ ત્રીસ વર્ષ જેટલી હોવા છતા એટલી ન્હાની ઉમ્મરમા તેમણે ઇંગ્રેજી, ગુજરાતી, સંસ્કૃતનું જ્ઞાન સંપાદન કરેલુ હતું. તેમનું મુખ પ્રભાવશાળી લાગતું હોઇ કપોળ પ્રદેશ ઉપર સાક્ષાત સરસ્વતીદેવી પ્રકાશી રહી હોય એવો પ્રથમ દર્શને જ ભામ થતો હતો.

પ્રમુખની દરખાસ્ત મૂકાયા પછી તથા તેને એક બે વ્યક્તિઓ તરફથી ટેકો મળ્યા પછી શ્રીમતી પુતળીબાઇએ પ્રમુખસ્થાન સ્વીકાર્યું. પછી તેમણે પોતાને આપેલા માનબદલ શિષ્ટાચારને અનુસરી ઉપકાર ભાવ દર્શાવ્યો. તત્પશ્ચાત્ શ્રીમતી સરોજકુમારીએ જે વ્યાખ્યાન આપ્યું તે ગુર્જર બ્હેનોને ઉપયોગી થઇ પડવાનો સંભવ હોવાથી અક્ષરશ અત્રે ઉતારવામા આવે છે.

" માનનીયા પ્રમુખ મહાશયા, પ્રિય ભગિનીઓ અને વિદ્વાન્ બંધુજનો ! આ સસ્થાની મુલાકાત લેવાથી વાસ્તવિક રીતે મ્હને અત્યાનદ થયો છે તથા નિરાશ્રયા આર્ય નારીઓની ઉન્નતિને માટે આર્યાવર્ત્તમાં આવી એક નહિ, પરતુ અનેક સંસ્થાઓની જરૂર છે, છતા વિષયાંતર ન થઇ જાય એટલા માટે સંસ્થાના ધ્યેય સબંધી કાંઈ ચર્ચા નહિ કરતા કેવળ 'વર્ત્તમાન યુગમા સ્ત્રીજાતિનું શિક્ષણ ' એ મ્હારા વિષયને જ અનુસરીશ.'

અડધા સૈકા પહેલા સ્ત્રીજાતિના શિક્ષણની આવશ્યકતા સિદ્ધ કરવાને માટે મ્હોટા મ્હોટા લેખો લખવા પડતા હતા; પરતુ આપણા મહદ્ સદ્‌ભાગ્યે હવે સમય બદલાયો છે, અને સૌ કોઇ સ્ત્રીશિક્ષણની જરૂરિયાત છે એમ વિચારે છે. "**कन्याप्येवं पालनीया शिक्षणीयातियत्नत**—" આ મંત્ર હમણા સર્વજનોને સમત થયો છે. સ્ત્રીજાતિને શિક્ષણ આપવુ જ જોઇએ. એ શિક્ષણ કેવી રીતે આપવાથી વિશેષ કલ્યાણ થઇ શકે તેમ છે તેજ વિષયનુ આ લેખમા વિવેચન કરવામા આવે છે.

વર્ત્તમાન જાપાનની સમૃદ્ધિના સબંધી એક ઇગ્રેજ લેખકે લખ્યુ છે કે, "The family life of a country and the position occupied by women are probably the

best tests of its civilisation. In comparing nation with nation we have no doubt in asserting that one of the most important forces in the progress of society is the education which the mothers convey to their children, and no nation can ever be great unless women rise to a high plan of thought and life, and kindle and foster similar ideas in the minds of the young."

સાસારિક જીવન તથા નારિજાતિની સામાજિક સ્થિતિ જ સઘળા દેશોની સભ્યતાનો ખરો પરિચય છે. જાતિસમુહની અગ્રસ્પરસની સાથે તુલના કરતા, બાળકો ઘરમા માતાની પાસેથી જે શિક્ષણ મેળવે છે તેનેજ જાતીય ઉન્નતિનું મુખ્ય ઉપકરણ ગણવામા આવે છે. સ્ત્રીઓના આચાર તથા જીવન ઉન્નત નથી થતું તો કોઈ પણ જાતિ ખરૂં મહત્વ મેળવવાને શક્તિવતી થતી નથી. માત્ર માતા જ સતાનોના હૃદયમા યથા સમયે ઉચ્ચ ભાવનાનુ બીજ રોપવાને શક્તિવતી થઇ શકે છે.

ઉપરની બાબતનો વિચાર કરી જોતા અત્યારની સ્ત્રી કેળવણી જોઇએ એટલા બહોળા પ્રમાણમા વિસ્તૃત નથી એમ તો સૌ કોઇ વિચારશીલ વ્યક્તિ કબૂલ કરશે જ. આ સંબધી એક સમયે ભારતની સ્થિતિ અતિ ઉચ્ચ હતી એમ પ્રાચીન સાહિત્ય તેમજ પુરાણાદિનુ અવલોકન કરતા માલૂમ પડી આવે છે. વેદની રૂપીરમણીઓ, ગાર્ગી, મૈત્રેયી, લીલાવતી વગેરે પરમ પવિત્ર બુદ્ધિમતી અને વિદૂષી રમણીના નામ સૌએ સાભળ્યા હશે જ. પછીથી જ્યારે શાક્યસિંહે બૌદ્ધધર્મનો પ્રચાર કરીને ભારતમા નવયુગ વર્તાવ્યો ત્યારે ભારત-

નારીની સ્થિતિ કેવા પ્રકારની હતી એ હકીકત બૌદ્ધશાસ્ત્રો જોવાથી માલૂમ પડી આવે તેમ છે. સ્થવિરા અને થેરી સંપ્રદાયનાં નામ ઘણાએ સાભળ્યા હશે. એ થેરીઓ શું સામાન્ય સ્ત્રીઓ હતી? કેવી જ્ઞાનબુદ્ધિ, કેવો કઠોર વેરાગ્ય, કેવો અપૂર્વ સ્વાર્થત્યાગ, કેવી મધુર સહાનુભૂતિ એ દેવીપ્રકૃતિ નારી સંપ્રદાયના હૃદયમા રહીને ભારતમા સ્વર્ગની શોભાનુ દર્શન કરાવતી હતી! આપણે વિદેશિની સંન્યાસિનીઓના આત્મોત્સર્ગને જોઇને મુગ્ધ થઇએ છીએ. એ સંન્યાસિનીઓની મૂળ માતા કોણ છે? આપણા ભારતની વિદુષીઓજ,–બીજી કોઇ નહિ. હવે ભારતના એ દિવસો નથી ગંભીર જ્ઞાનસંપન્ના પરોપકારિણી સંન્યાસિનીઓ નથી. સેંકડો–હજારો ભારત નારીઓ એક સમય, એક જ આશ્રમમા રહીને જ્ઞાન તથા ધર્મની સેવામા પોતાનું જીવન વીતાડતી હતી. એ સમયે ભારતનુ ઘણું જ ગૌરવ હતું. હુએનસિંગ જ્યારે ભારતની મુસાફરી માટે આવ્યો ત્યારે જાહિર રાજસભામાં સમ્રાટ્ હર્ષવર્દ્ધનની જમણી બાજૂએ તેની વિધવા ભગિની રાજ્યેશ્વરી બેસીને જ્ઞાનધર્મની આલોચના એકાગ્રચિત્તે સાભળતી હતી.

બીજા સઘળા અધિકારોનો વિષય છોડી દઇએ તો પણ ગૃહ એ રમણીનું રાજ્ય છે. તેના શિક્ષણ તથા શકિતના ફેલાવાનું સ્થળ છે. એ સ્થળે ભારત–રમણી કેવી રીતે પોતાના દિવસો પસાર કરે છે? આ પ્રકાર સૌથી જાણીતો છે, તેથી તેનું વર્ણન કરવાની જરૂર નથી. વિધાતાની અપાર કૃપાથી ભારતરમણીની અજ્ઞાનતાની રાત્રિનો અંત આવ્યો હોય એવા ચિહ્ન જણાય છે. જાતિની ઉન્નતિનો મૂળ મંત્ર સ્ત્રીજાતિનુ શિક્ષણ છે. સ્ત્રીજાતિની અજ્ઞાનતા તેમજ દુર્બળતા એ જ સમસ્ત દેશની અજ્ઞાનતા અને દુર્બળતાનું

કારણ છે. સ્ત્રીઓને સુયોગ્ય શિક્ષણ આપવાથી માત્ર તેમનું જ કલ્યાણ થાય છે એમ નહિ, પરંતુ તેથી પુરૂષોની નીતિ પણ ઉન્નત થાય છે અને તેમની સુખસમૃદ્ધિમા અવશ્ય વધારો થાય છે શિક્ષણનો પ્રકાશ એ જ ખરો દિવ્ય પ્રકાશ છે અને તેથી જ વિદ્યાને ત્રીજુ લોચન ગણવામા આવે છે. વિદ્યારૂપી લોચન પ્રકાશિત થતા સકળ સત્ય જાણી શકાય છે. સ્ત્રીજાતિની ઉન્નતિના માર્ગમા જેઓ કાટા બિછાવવાનો પ્રયત્ન કરે છે તેમની ભીતિ પણ આટલા માટે જ છે. પુરૂષનો જન્મ દેવતાને માટે અને સ્વદેશને માટે છે ત્યારે સ્ત્રીનો જન્મ પુરૂષને માટે છે. સઘળા દેશોના નીતિશાસ્ત્રો પ્રારભથી જ આવો ઉપદેશ આપે છે. કોઇ દેશના શાસ્ત્રમા કહ્યુ છે. "નારીનો આત્મા નથી." આપણા દેશના શાસ્ત્રોમા કહ્યું છેઃ—"પતિજ સ્ત્રીજાતિનો દેવતા છે. સ્ત્રીએ પતિની પરમાત્મા સમજીને પૂજા અને સેવા કરવાની છે," આવા પ્રકારના શાસન અને શિક્ષણદ્વારા નારીજાતિ સપૂર્ણરૂપે આત્મોત્સર્ગ કરતા શીખી છે. ધર્મશાસ્ત્રમા સેવા અને આત્મોત્સર્ગની ઘણી પ્રશંસા કરવામા આવી છે. આ બે મહત્ ભાવ પ્રાપ્ત કરીને નારીપ્રકૃતિ પ્રગાઢ ધર્મભાવ મેળવવાને સમર્થ થઇ છે; પરતુ બીજી તરફથી પુરૂષોને નુકશાન થયુ છે. સ્ત્રીજાતિને માટે સઘળા કઠોર નૈતિક નિયમો છે, ત્યારે પુરૂષોને માટે ઢડા નીતિનિયમો છે; પરતુ જે સમાજમા પુરૂષોનુ નૈતિક ચરિત્ર શિથિલ હોય છે ત્યા નારીજાતિ પણ શિથિલ થાય છે. એકની ઉન્નતિ ઉભયની ઉન્નતિ છે અને એકનું પતન ઉભયનુ પતન છે.

हीयते हि मति स्तात हीनैः सह समागमात् ।
समैश्च समतामेति विशिष्टैश्च विशिष्टताम् ॥

આ સુંદર નીતિવાક્યનો વ્યતિક્રમ શુ માત્ર નગનાગી સબ-

થી જ થશે ? જો પુરૂષો અજ્ઞાની—ક્ષુદ્રબુદ્ધિ સ્ત્રીઓના જ સહવાસમા રહે તો તેઓ પોતાની ઉન્નતિ કેવી રીતે કરી શકે ? આવી રીતે પુરૂષો સ્ત્રીઓને અજ્ઞાન્ રાખીને પોતે પણ અજ્ઞાન્ થતા જાય છે. કેમકે સ્ત્રી જ્ઞાની હોય યા અજ્ઞાની હોય તો પણ પુરુષ ઉપર તેનો ઘણો પ્રભાવ પડે છે. આ વાક્યના સમર્થનમા અનેક ઉદાહરણો આપી શકાય તેમ છે. કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે, સ્ત્રીઓ ઉન્નત હોય તો પુરુષો પણ ઉન્નત થાય છે અને સ્ત્રીઓ પતિત હોય તો પુરુષો પણ પતિત થાય છે.

કેટલાક કદાચ એમ કહેશે કે, શિક્ષણ મેળવ્યા સિવાય પણ સ્ત્રીઓ ઉન્નત થઇ શકે તેમ છે. અમે કહીએ છીએ કે, અજ્ઞાનતાના પાયા ઉપર જે ઇમારત ચણાય છે તે ચિરકાળપર્યંત સ્થિર રહી શકતી નથી. એ ઇમારત અલ્પ કાળમા જમીનદોસ્ત થાય છે. બાળકો જ્યારે રડે છે ત્યારે ઘણા માણસો તેમને ભૂત પ્રેતનો ભય દર્શાવી શાન્ત કરે છે; પરંતુ આવી રીતે તેઓ બે ચાર વખતથી વધારે વખત શાંત થતા નથી; કેમકે બે ચાર દિવસમાજ બાળક સમજી જાય છે કે, રડવાથી પણ કાંઇ ભૂત આવતું નથી. ભ્રાન્તિનો ભંગ થતા સઘળા ધર્મશાસ્ત્રો નિરુપયોગી થશે. જે બરાબર વિચારી, માહિતી મેળવી પોતાને જે માર્ગે જવાનુ હોય છે તે માર્ગે જાય છે તેને કશી અડચણ વેઠવી પડતી નથી; પરંતુ જે આંધળાની માફક બીજાનો હાથ ઝાલીને માર્ગ કાપે છે તે ક્ષણે ક્ષણે સંકટમાં પડે છે. કવિ જણાવે છે કે, અજ્ઞાનતા માત્ર બાળકોનુ જ સૌન્દર્ય છે. અજ્ઞાનતા એ સ્ત્રીઓનુ પણ સૌન્દર્ય છે એવુ કોઇ કવિએ જણાવ્યુ છે કે ? વર્તમાન સમયમા બાળકને પણ ક્યા સુધી અજ્ઞાન્ રાખવામા આવે છે! બાળકના ક્ષુદ્ર મસ્તકમા જ્ઞાનનો ભંડાર ભરવાને માટે આપણે કેટલા બધા

વ્યાકુળ એટલી ? પરિણામે આપણે આઠ વર્ષની ઉંમરના બાળકને તેની માતાના કરતા પણ વિશેષ જ્ઞાની જોઇએ છીએ ! આ વિચિત્ર સ્થિતિ જોવામા આવતા કોના અંતરમા લજ્જા અને ક્ષોભ ઉપજે છે ? કન્યાને અજ્ઞાની રાખતા પિતા શરમાતો નથી, અજ્ઞાની સ્ત્રીને જ્ઞાનશિક્ષણ આપવાની પતિને સ્પૃહા નથી એવા પંડિત પિતા યા તો પતિને કોણ વિદ્યાનુરાગી કહી શકશે ? પુરૂષને માટે જે કલ્યાણકર છે—ગોરવનું કારણ છે તે સ્ત્રીને માટે અહિતકર તેમજ શરમનું કારણ કેમ છે ? શુ સ્ત્રીઓનામા શિક્ષણ મેળવવા જેટલી બુદ્ધિ નથી ? આ પ્રશ્નનો ઉત્તર કોઇ હકારમાં આપે તો અમે તેને તે ગંભીર ભૂલ કરે છે એમજ કહીએ; કેમ કે વાસ્તવિક રીતે જોવા જતા પુરૂષો કરતા સ્ત્રીઓનીજ બુદ્ધિ વધારે ચપળ હોય છે. પુરૂષો કરતા તેમની યાદશક્તિ પણ સતેજ હોય છે; તેથી સ્ત્રીઓને જેઓ અજ્ઞાની રાખવાની ઇચ્છા રાખે છે તેઓ સમાજના તેમજ સ્વદેશના શત્રુઓજ છે સ્ત્રીની ઉન્નતિ અને શિક્ષણના માર્ગમા અડચણ કરવાનો કોઇને અધિકાર નથી. આપણા દેશમા હજી સ્ત્રીકેળવણીનો પ્રચાર જોઇએ એટલો નથી. શિક્ષણ વિભાગનો વાર્ષિક રિપોર્ટ જોયાથી આ સંબંધીની સંપૂર્ણ માહિતી મળશે. ખાસ કરીને શ્રીમંત સરકાર ગાયકવાડેજ વડોદરા રાજ્યમા અર્થાત્ સ્વરાજ્યમા કેળવણી પ્રત્યે વિશેષ લક્ષ આપેલુ જોવામા આવે છે. તેઓ નામદારની કેળવણી પ્રત્યેની પ્રીતિની પ્રશંસા સર્વત્ર થતી જોવામા આવે છે. સ્ત્રી કેળવણીનો બહોળો ફેલાવો કરવાના સતત પ્રયત્નો પણ તેઓ નામદારના કેળવણી ખાતા તરફથી નિરંતર થતા જોવામાં આવે છે. અન્ય રાજ્યોએ પણ નામદાર ગાયકવાડ સરકારનુ આ વિષયમા અનુકરણ કરવાની જરૂર છે.

હવે શિક્ષણના ઉદ્દેશો શા છે તે તપાસીએ. શિક્ષણના ઉદ્દેશ એ છે. ૧ જ્ઞાન મેળવવું, અને ૨ દ્રવ્ય મેળવવુ.

૧ **શારીરિક શિક્ષણઃ**-શરીર તેમજ મનની સઘળી શક્તિઓનો વિકાસ જ શિક્ષણનો ઉદ્દેશ છે. જે શિક્ષણથી એ ઉદ્દેશ સિદ્ધ થતો નથી એ ખરુ શિક્ષણ નથી. આપણા દેશમા શારીરિક બળની વૃદ્ધિ થાય એવી કશી વ્યવસ્થા જોવામા આવતી નથી. અનેકનુ એમ કહેવુ છે કે, ઘરકામ કરવામા સ્ત્રીને ઘણી કસરત થાય છે, તેથી તેને માટે બીજી કસરતની જરૂર નથી; પરંતુ કેટલી શ્રીમંત શેઠાણીઓ ઘરમા કામકાજ કરે છે ! તેમને માટે શારીરિક કસરતની ઘણી જરૂર છે. મહેનત પડે એવી રમત ગમતોથી પણ શરીર બળવાન તથા ચિત્ત પ્રફુલ્લ થાય છે. કેટલીક વખત સ્ત્રીઓનું શરીર બગડતાં ડૉક્ટર તેમને ખુલ્લી હવામાં ફરવા જવાની ભલામણ કરે છે; પરંતુ આપણી આર્યનારીઓમાની કેટલીને તેમના સગા વ્હાલાં ફરવા જવા દે છે ?

૨ **બાળલગ્નઃ**-બાળલગ્ન પણ સ્ત્રીઓની શારીરિક સ્થિતિને ઘણી ખરાબ કરી નાખે છે. વૈદ્યો તેમજ ડૉક્ટરો એવો અભિપ્રાય પ્રદર્શિત કરે છે કે સઘળા શારીરિક અવયવો પૂર્ણાંશે ખીલ્યા સિવાય બાળિકાએ માતા થવુ ઉચિત નથી; પરંતુ ગુજરાતમા આ અભિપ્રાય તરફ કોણ લક્ષ્ય આપે છે ? સમસ્ત હિંદુસ્થાનમાના ઘણા ખરાં સ્થળોએ બાળલગ્ન પ્રચલિત છે. આજકાલ ચૌદ પંદર વર્ષની બાળિકાઓમાની ઘણી ખરીને આપણે માતા થયેલી જોઇએ છીએ ! આ માટે પણ નામદાર ગાયકવાડ સરકારે "બાળલગ્ન-નિષેધ"નો કાયદો કરી પ્રજા ઉપર મહાન્ ઉપકાર કર્યો છે. જે દેશની સામાજિક રીતિ આવી દુષિત છે તે દેશમાની સ્ત્રીઓ શારીરિક સ્થિતિમાં

દુર્બળ હોય એમા શું આશ્ચર્ય ? આપણા ગુજરાતમા તથા મુખ્યત્વે કરીને હિંદુસ્તાનમા બળવતી સ્ત્રીઓની સંખ્યા ઘણી થોડી અર્થાત્ નજીવી છે. નારીની શારીરિક સ્થિતિ સુધારવા પ્રત્યે સહુનું દુર્લક્ષ્ય જોવામાં આવે છે. અનેક ઠેકાણે અજ્ઞાનતાને લીધે પણ આવું દુર્લક્ષ્ય નજરે પડે છે. જો કોઇ બાળિકાને તેની સોળ વર્ષની ઉમ્મર સૂધીમા સંતાન નથી થતું તો તેને વંધ્યા ગણવામા આવે છે. જ્યાં સૂધી આ બાબત માટે આપણા લોકો બેદરકારી રાખશે ત્યાં સૂધી આપણી ઉન્નતિ થવી સર્વથા અશક્ય છે.

નારીજાતિની શારીરિક દુર્બળતાનું ત્રીજુ કારણ નિરુપયોગી વસ્ત્રાલંકારોનો ઉપયોગ છે. સહુ કોઇ એમ જણાવે છે કે, ભૂષણ-પ્રિયતા એ સ્ત્રીજાતિની એક પ્રકારની દુર્બળતા છે. યથાયોગ્ય વસ્ત્રા-લંકારો જ સ્ત્રીઓએ પહેરવા જોઇએ; પરંતુ જે વસ્ત્રાલંકારોથી શારી-રિક સ્થિતિમા બગાડ થાય તેમ હોય તેનો કદાપિ ઉપયોગ કરવો જોઇએ નહિ. આપણા દેશની શ્રીમંત સ્ત્રીઓ કેટલીક વખતે એટલા બધા અલંકારો પહેરે છે કે, જેને પરિણામે શરીરમા જોઇએ એટલુ લોહી ફરી શકતુ નથી. આવી અલંકારપ્રિયતા એક પ્રકારની મૂર્ખાઇ છે. એથી સુંદરતામા વધારો થવાને બદલે શરીર કદરૂપુ જણાય છે। વસ્ત્રો તેમજ અલંકારોદ્વારા ઐશ્વર્ય દર્શાવવાની ઇચ્છા સારી નથી.

માનસિક અને નૈતિક શિક્ષણ:—માનસિક શિક્ષણના પહેલાં શારીરિક શિક્ષણની ચર્ચા કરવામા આવી છે. કેમ કે શરીર જ મનનુ યંત્ર છે; તેથી શરીરની સુખાકારી પ્રત્યે પ્રથમ લક્ષ્ય આપવું જોઇએ.

બાળિકાઓના શિક્ષણ માટે બે ગંભીર મતભેદ જોવામા આવે છે. (૧) એક વર્ગનું એમ કહેવુ છે કે, બાળક તેમજ બાળિકાઓના શિક્ષણમા કશો ફર્ક હોવો જોઇએ નહિ. (૨) બીજા વર્ગનું એમ

કહેવુ છે કે, બાળિકાઓને તદ્દન જૂદી જાતનુ શિક્ષણ આપવાની જરૂર છે. પ્રથમ વર્ગનો મત એવો છે કે, સ્ત્રી પુરુષના અધિકારમા બિલકુલ ભેદ નથી-હમણા જે ભેદ જોવામા આવે છે તે માત્ર યુગ યુગાતરની અજ્ઞાનતા અને એકદેશદર્શી શિક્ષણનુ ફળ છે. બાળિકાઓને પણ જો બાળકોના જેવુ શિક્ષણ આપવામા આવે તો તેઓ બાળકોના જેવી જ નિવડે. આ ઉભય વર્ગનું કહેવું કાઇક અંશે ખરું છે નરનારીની પ્રકૃતિગત વિભિન્નતા કંઇ તદ્દન હસવામા ઉડાવી દેવા જેવી વાત નથી; કિન્તુ સ્વાભાવિક પાર્થક્ય શિક્ષણના દોષ અને અજ્ઞાનતાને લીધે ઘણુ વધી ગયુ છે. શિક્ષણના પરિણામે ઘણુ ખરુ પાર્થક્ય કેટલાક સમયને અંતરે દૂર થવાનો સંભવ છે. આ વાકયની સત્યતા સાબિત કરવાને માટે આપણને બહુ દૂર જવુ પડે તેમ નથી ઇ૦ સ૦ ૧૮૪૯ મા મહાત્મા બીટને (બેથુન) જયારે પહેલ વહેલી બાળિકા વિદ્યાલયની સ્થાપના કરી ત્યારે કેટલો ગરબડાટ ઉપસ્થિત થયો હતો ? એ સમયે આપણા દેશની સ્ત્રીઓ કોઈ પણ પ્રકારે માતૃભાષા લખી વાચી જાણતી તો તેમને સંપૂર્ણ શિક્ષિતા સમજવામા આવતી હતી. હમણાં માત્ર ગુજરાતમા જ નહિ પરતુ હિંદુસ્તાનમા ઘણે ખરે સ્થળે સ્ત્રીઓ યુનિવર્સિટીની ઉચી પરીક્ષાઓમા પણ પસાર થવા લાગી છે. અલ્પકાળની અંદર જ સ્ત્રીઓએ જયારે પોતાની વિદ્યાબુદ્ધિથી આવી ઉંચી પરીક્ષાઓ પસાર કરવા માડી છે ત્યારે ભવિષ્યમા તેઓ પોતાના જ્ઞાનને વિશેષ ઉન્નત કરી શકશે એ માટે કાંઇ સંદેહ નથી.

જેઓ નરનારીની પ્રકૃતિની વિભિન્નતાનો અસ્વીકાર કરે છે તેમને માત્ર એક જ વાત પૂછવાની છે. જે કાંઇ સઘળા દેશોમા બન્યું છે તે માત્ર એકલા પુરુષોના પ્રયત્નને પરિણામે બન્યુ નથી. જો

કે જ્ઞાનમા પુરુષનું પ્રાધાન્ય છે એ સત્ય છે; કિન્તુ નારીપ્રકૃતિ ધર્મપ્રવણ હોવા છતા કોઇ નારી બુદ્ધ, ઇશુ કે મહમ્મદનું સ્થાન મેળવી શકી નથી. માત્ર એટલું જ નહિ; પરંતુ પુરોહિતનું કામ પણ સકળ દેશોમા નારીને અર્પણ નહિ થતા પુરુષોને જ અર્પણ થયેલ છે. નારીની બુદ્ધિ તીક્ષ્ણ, વિચારશક્તિ પ્રખર અને કલ્પના પ્રાણમયી હોવા છતા નારીની ગંભીર અંતઃપ્રવેશની શક્તિ પુરુષોની તુલનામાં ઓછી જ છે. તો પણ તેના ગંભીર અંતઃપ્રવેશના માર્ગમા ઘણો અંતરાય છે એ ખરું છે. જેમને નિરંતર અસંખ્ય સામાન્ય ગૃહકાર્યોમા અને બાળકોનું પ્રતિપાલન કરવામા નિયુક્ત રહેવું પડે છે તેમને માટે ગંભીર અંતઃપ્રવેશનો અભ્યાસ થવો એ ઘણું કઠિન કાર્ય છે. પુરુષને સુયોગ તેમજ સગવડતા ઘણી હોય છે તથા એથી જ એકનું પ્રાધાન્ય અને બીજાની અશક્તિ સ્વાભાવિક થઇ પડી છે. નારીપ્રકૃતિની બીજી એક વિશેષતા વાત્સલ્ય ભાવ છે. નારીની પ્રત્યેક નસમા એ ભાવ હોય છે. દયા, સ્નેહ, વાત્સલ્ય, નિઃસ્વાર્થતા, પરોપકાર, આતિથ્ય એ સઘળા નારીના પ્રકૃતિસિદ્ધ સદ્‌ગુણો છે. શિક્ષણદ્વારા સઘળા સ્વાભાવિક ભાવોનો વિકાસ થઇ શકે છે, અગર તો શિક્ષણના દોષથી તેની વિકૃતિ પણ થાય છે. નારીજાતિની દુર્બળતા અને ત્રુટી કુશિક્ષણનું પરિણામ છે એમા કશો સંદેહ નથી. ભીરુતા, દુર્બળતા, ક્ષુદ્રતા, પ્રશંસાપ્રિયતા વસ્ત્રાલંકારપ્રિયતા સ્ત્રીજાતિના કુશિક્ષણનું જ પરિણામ છે. સ્ત્રીજાતિના શિક્ષણ સંબંધીનો વિચાર કરવા જતાં પહેલાં સ્ત્રીપ્રકૃતિનો વિચાર કરવાની જરૂર છે; કિન્તુ નરનારીનું પ્રકૃતિગત પાર્થક્ય ગમે એટલું હોય તો પણ ઉચ્ચ પ્રકારના જ્ઞાન અને ધર્મશિક્ષણમાં નરનારીનો ભેદ રહેતો નથી. નારીની પ્રકૃતિના ફરકનો ઉલ્લેખ કરીને જેઓ તેના ઉન્નત શિક્ષણની જરૂરીઆતનો અ-

સ્વીકાર કરે છે તેઓ મ્હોટી ગંભીર ભૂલ કરે છે સામાન્ય કાર્યોના સામાન્ય વિષયોમા જેમને નિરંતર નિયુક્ત રહેવુ પડે છે તેમના ચિત્તને ઉન્નત બનાવવાને માટે ઉચ્ચ શિક્ષણની જરૂર છે જ. કોઇ કોઈ તો બાર વર્ષની ઉમરમા જ બાળિકા વિદ્યાલયનુ શિક્ષણ સર્વાશે મેળવી શકાય છે એમ ધારે છે; પરંતુ હુ એ વાતને તદ્દન અસંભવિત સમજુ છુ. શિક્ષણના આદર્શને એવો ક્ષુદ્ર કરવાને હું તૈયાર નથી. નરનારીમા સ્વાભાવિક વિપમતા હોવા છતા સ્ત્રીશિક્ષણની અમુક સીમા બાધી શકાય એમ હું ધારતી નથી. પ્રકૃતિની વિરુદ્ધ મનુષ્યની ઇચ્છા અને પ્રયત્નો કદાપિ વિજયી થઇ શકતા નથી. જે સ્ત્રીને માટે નથી તે સ્ત્રી પોતે પણ કદાપિ નહિ કરે. જીવનસગ્રામમા દુર્બળ છુ કહીને સ્ત્રી કોઇની કૃપા મેળવવાને શક્તિવતી થશે નહિ. જીવનસંગ્રામમા જો સ્ત્રી આ ક્ષેત્રમા પુરુષોની બરાબરીમા નહિ ઉતરી શકે તો તે દૂર ખસી જશે. જે વ્યક્તિ જે કાર્યને માટે યોગ્ય નથી તે વ્યક્તિને તે કાર્ય કદાપિ સોપવામા આવતુ નથી. જોન સ્ટુઅર્ટ મિલે કહ્યુ છે કે-" One thing we may be certain of that what is contrary to woman's nature to do they never will be made to do simply giving their nature free play.' અર્થાત્ " અમે ખાત્રીપૂર્વક એક વાત કહી શકીએ છીએ કે, નારી-પ્રકૃતિને પૂર્ણ સ્વાધીનતા આપવામા આવતા કોઇ પણ રીતે તેને તેની પ્રકૃતિથી પ્રતિકુલગામિની કરી શકીશું નહિ."

નારીની જ્ઞાનોન્નતિનો માર્ગ આજ સુધી બધ હતો; પરંતુ એ માર્ગ હવે ખુલ્લો થયો છે. સ્ત્રીઓ વિશ્વવિદ્યાલયની પરીક્ષા આપ-વાને નાલાયક છે એમ હવે કોણ કહી શકશે ? સ્ત્રી જાતિએ ધીમે

ધીમે શિક્ષણના વિષયમા પુરુષ કરતાં પણ પોતાની વિશેષ યોગ્યતા દર્શાવવા માંડી છે. નારીના શિક્ષણની સીમા નક્કી કરવાની શક્તિ કોનામા છે? સમાજ પુરુષના ઉપર નારીનો સઘળો ભાર નાખવાને તૈયાર છે; પરંતુ નારી પોતાનો ભાર પોતે ઉપાડી લે એ માટે તે નારાજ છે.

वाल्ये पितृवशे तिष्ठेत् पातिग्राहस्य यौवने ।
रक्षन्ति स्थविरे पुत्राः न स्त्रीस्वातन्त्र्यमर्हति ॥

સ્ત્રી બાલ્યાવસ્થામા પિતાને વશ રહેશે, યૌવનમા પતિને વશ રહેશે, વૃદ્ધાવસ્થામા પુત્રો તેનું રક્ષણ કરશે. નારી સ્વાધીન રહી શકશે નહિ.

માત્ર શારીરિક બળ જ શુ આત્મરક્ષણનો ઉપાય છે? સીતા દેવી કયા બળથી પ્રચડ બળશાળી રાક્ષસપતિ રાવણના જુલ્મથી આત્મરક્ષણ કરી શકી હતી?

अरक्षिता गृहे रुद्धा पुरुषैराप्तकारिभिः ।
आत्मानमात्मना यास्तु रक्षेयुस्ताः सुरक्षिताः ॥

વિશ્વાસપાત્ર અને આજ્ઞાધીન નોકરોની સભાળમા સ્ત્રીઓ ઘરમા પૂરાયલી હોય છે તો પણ તેઓ અરક્ષિતા છે. જેઓ પોતાની જાતનું પોતે જ રક્ષણ કરી શકે છે તેઓ જ સુરક્ષિતા છે.

ચરિત્રનુ બળ જ નારીનું બળ છે. પોતાને જાણવુ એજ જ્ઞાન-પ્રાપ્તિનુ શ્રેષ્ઠ ફળ છે.

વર્તમાન સમયમા રમણીઓ વિશ્વવિદ્યાલયની પરીક્ષાઓ આપે છે ખરી; પરંતુ એ શિક્ષણમા ઘણો અભાવ તેમજ ઓછાપણું છે. આ ભાષણમા એ સંબંધીની ચર્ચા અસ્થાને થઇ પડે તેમ છે વિદ્યા-

શિક્ષણ મેળવવાને માટે ત્યા જેટલો સમય અને શક્તિ જાય છે એટલું સુફળ આવતું નથી. બાળિકાઓને માટે અન્ય પ્રકારના શિક્ષણની વ્યવસ્થા કરવામા આવે તો તેથી વિશેષ સારું પરિણામ આવવાની આશા રહે છે. જે શિક્ષણ નારીજીવનની સફળતા પ્રાપ્ત કરવાને માટે ઉપયોગી થઇ પડે એજ ખરુ સ્ત્રીશિક્ષણ છે. સ્ત્રીઓને માટે બે પ્રકારના શિક્ષણની જરૂર છે. (૧) સાધારણ, અને (૨) ઉચ્ચ. જેટલું શિક્ષણ મેળવ્યા વિના જીવનના સાધારણ કર્ત્તવ્યો સારી રીતે ન બજાવી શકાય એજ સાધારણ શિક્ષણનો ઉદ્દેશ થઇ શકે છે. બીજું ઉચ્ચ શિક્ષણ છે. સુયોગ અને યોગ્યતા અનુસાર સ્ત્રીઓએ ઉચ્ચ શિક્ષણ મેળવવું જોઇએ. આપણા દેશમા બાળલગ્નના રીવાજથી ઘણી ખરી બાળિકાઓ ઉચ્ચ શિક્ષણ મેળવી શકતી નથી. માટે એમને થોડા સમયમા આવશ્યક શિક્ષણ આપવાની વ્યવસ્થા કરવી જોઇએ. સાધારણ શિક્ષણ વ્યવસ્થાથી ઉત્તમ પ્રકારે માતૃભાષાનું શિક્ષણ, અંક, ભૂગોળ, સ્વદેશનો ઇતિહાસ, સ્વાસ્થ્યતત્વ, વિજ્ઞાન, શિલ્પ તથા સગીત વિદ્યાનું શિક્ષણ આપવાની યોજના કરવી જોઇએ.

ઇંગ્રેજી ભાષા, ઉચ્ચ ગણિત, ઇતિહાસ, વિજ્ઞાન, દર્શન તથા સંસ્કૃતાદિમાં નિપુણતા મેળવવી એ ઉચ્ચ શિક્ષણ છે.

સામાજિક શિક્ષણઃ—સામાજિક ગૃહસ્થધર્મ તથા બાળઉછેર એ સ્ત્રીજાતિના બે મુખ્ય કર્ત્તવ્ય છે. આ બન્ને કર્ત્તવ્યને યોગ્યરૂપે અમલમા મૂકવાને માટે સ્ત્રીઓએ ઘણું શિક્ષણ મેળવવાનુ છે. સઘળા વિષયોમા સાધારણ જ્ઞાન નથી હોતુ તો ગૃહિણી તરીકેનુ કર્ત્તવ્ય બજાવી શકાતું નથી. તે સિવાય પ્રત્યેક સ્ત્રીએ પતિના કાર્યમા યથાશક્તિ સહાયતા કરવી જોઇએ. પુરુષ બ્હારના કાર્યો કરી થાકી જઇને ઘેર આવે ત્યારે સ્ત્રીએ તેને વિશ્રાતિ આપી ઘરનુ કામકાજ

ઉપાડી લેવુ જોઇએ. જે સ્રી ગૃહકાર્યનો ભાર પણ પોતાના પતિ પર મૂકે છે તે તદ્દન મૂર્ખ છે. પુરુષોને માટે ઘર શાન્તિ તેમજ આરામનું સ્થાન થઇ રહેવુ જોઇએ. બીજી તરફ જોવા જતા સ્રીને માથે કમાણીનો ભાર પણ પુરુષે મૂકવો જોઇએ નહિ. એ એક પ્રકારનો અત્યાચાર છે. આ સંબંધી જોન સ્ટુઅર્ટ મીલે કહ્યુ છે કે —

"If in addition to the physical suffering of bearing children, and the whole resposibility of their care and education in early years the wife undertakes the careful and economical application of the husband's earnings to the general comfort of the family, she takes not only her fair share, but usually the larger share of the bodily and mental exertion required by their joint existence. If she undertakes any additional portion it seldom relieves her from this but only prevents her from performing of it properly."

Subjection of women

અર્થાત્ સ્રીઓ સંતાનોને ગર્ભમા ધારણ કરવાનો શારીરિક ક્લેશ, તથા તેમને ઉછેરવાનો સઘળો ભાર ઉપાડી લે છે; તે સિવાય પતિની કમાણીનું દ્રવ્ય સાવધાનતા અને વિચક્ષણતાની સાથે ખરચીને માસારિક અભાવોને દૂર કરી ગૃહની સુખસ્વચ્છદતામા વૃદ્ધિ કરે છે. આથી તેમણે દામ્પત્ય જીવનમા ગૃહધર્મ પાળવાનો શારીરિક અને માનસિક શ્રમનો ભાર યોગ્યરૂપે જ ઉપાડી લીધો છે. યોગ્યરૂપ ને બદલે ગભીર ભાર ઉપાડી લીધો છે એમ કહેવુ જ વિશેષ ઉચિત છે. આ

ઉપરાત તેમના ઉપર જો બીજો કશો ભાર મૂકવામા આવશે તો તેઓ આ સઘળા કર્ત્તવ્યોની જવાબદારીમાથી કદાપિ મુક્ત થઇ શકશે નહિ. ઉલટુ એથી પરિણામે તેઓ આ સઘળા કર્ત્તવ્યોને યોગ્યતાથી પાળવાને અશક્ત થશે.

સ્રીઓ બાળકોને ઉછેરવાની સાથે દ્રવ્ય પેદા કરવાનું કામ કરી શકતી નથી. પ્રકૃતિએ સ્રીને એટલી બધી શક્તિવતી બનાવી નથી. જો ઘરમા બેસી સ્રી કદાચ થોડા ઘણા પૈસા અવકાશના સમયે કોઇ સારું કામ કરીને મેળવી શકતી હોય તો તેને માટે વાધો નથી; પરંતુ ગમે તે કારણથી સ્રીએ વધારે વખતને માટે ગૃહનો ત્યાગ કરી બ્હાર જવું ઉચિત નથી.

વિચારકાર્યમા જ્યારે પતિને સહાયતા કરવાની જરૂર પડે છે ત્યારે અજ્ઞાની પત્નીથી પતિને કોઇ પણ પ્રકારની સહાયતા મળતી નથી

સહજ વિજ્ઞાનઃ—દરેક સ્રીને સહજ વિજ્ઞાન અર્થાત્ પ્રાકૃતિક જગતના સઘળા સ્થૂળ નિયમોનું શિક્ષણ આપવુ જોઇએ. એ સાથે સ્વાસ્થ્ય વિજ્ઞાનનુ પણ શિક્ષણ આપવુ જોઇએ.

શિલ્પઃ—સુચિશિલ્પ, ચિત્રવિદ્યા વગેરે બાળિકાઓએ ખાસ શીખવાના વિષય છે. એથી ઘરના ખરચને ઓછું કરી શકાય છે અને લક્ષ્મીની પ્રાપ્તિ પણ કરી શકાય છે. એ સિવાય શિશુઓને શિક્ષણ આપતી વખતે ચિત્રવિદ્યાના સામાન્ય જ્ઞાનની જરૂર પડે છે. તેમને પોતાને હાથે વિવિધ પ્રાણી અને વિવિધ પદાર્થોના ચિત્રો ચીતરી બતાવવા જોઇએ.

ગીતવાદ્યઃ—બાળિકાઓને માટે ગીતવાદ્યના શિક્ષણની પણ ઘણી જરૂર છે. વર્ત્તમાન સમયમા આપણા દેશનો જીવનસગ્રામ ઘણો કઠોર છે. એ કઠોર જીવનસંગ્રામમા જો સ્રી ગીતવાદ્યથી

આત્મીય જનોના ચિત્તને આનંદ આપતી નથી તો એ કઠોર જીવન-સંગ્રામ વિશેષ કઠોર થાય છે.

પૂર્વે હિંદુઓનો જીવનસંગ્રામ આવો કઠોર નહોતો. સહુ કોઈ શાન્તિ તેમજ આનંદમા પોતાનુ જીવન પસાર કરતું હતું. એ સમયે મનની પરિતૃપ્તિને માટે આવા ગીતવાદ્યની આવશ્યકતા નહોતી, પરંતુ વર્ત્તમાન સમયમા જો બાળિકાઓ આ વિષયનું શિક્ષણ મેળવતી નથી તો તેમનો સસાર દુઃખમય થાય છે. કવિતા તથા ગીતવાદ્યનુ શિક્ષણ પણ બાળિકાઓએ પોતાની બાલ્યાવસ્થામા જ મેળવવુ જોઇએ. સંગીતથી સહુનુ ચિત્ત આકર્ષાય છે. વિશેષતઃ કિન્ડરગાર્ટનની શિક્ષા પદ્ધતિમા સગીતની સહાયતા ખાસ કરીને લેવામા આવે છે. સ્ત્રીજાતિને પણ આ બે પ્રકારનુ શિક્ષણ આપવાની ઘણી જરૂર છે. kindergarten શિક્ષણપદ્ધતિએ શિશુશિક્ષણમાં નવયુગ પ્રવર્તાવ્યો છે. આ શિક્ષણપદ્ધતિના મૂળમાં ઘણું ગંભીર સત્ય સમાઇ રહેલુ છે. એ સઘળી ભાવના પ્રત્યેક માતૃહૃદયમા ઉતારવી જ જોઇએ. સંતાનપાલન યા તો બાળઉછેર એ સ્ત્રીજાતિનુ સહુથી મ્હોટામા મ્હોટું કર્ત્તવ્ય છે. સાધારણ શિક્ષણ મેળવી સ્ત્રીઓ કદાપિ આવુ મહત્વનુ તેમજ ગંભીર કર્ત્તવ્ય પૂરતી યોગ્યતાની સાથે બજાવી શકશે નહિ. આપણે જે દિશા તરફ દૃષ્ટિ કરીએ છીએ તે દિશા તરફ યોગ્ય સ્ત્રીશિક્ષણની આવશ્યકતા જણાય છે બાળકોને ઉછેરવાનુ પૂરતું શિક્ષણ મેળવ્યા વિના કોઇ પણ સ્ત્રી માતા થવાને યોગ્ય ગણાતી નથી.

રસોઇ, ઘરનું કામકાજ અને સેવાચાકરી—આ સઘળા વિષયોમા પણ સ્ત્રીએ દક્ષતા મેળવવાની જરૂર છે. આ સઘળું શિક્ષણ મેળવવાનું ખરું સ્થાન ઘર છે. અભ્યાસથી જ આ સઘળા

વિષયોમા દક્ષતા મેળવી શકાય છે. વિલાયતમા આવા વિષયનુ શિક્ષણ આપનારા કેટલાક વિદ્યાલયો છે; પરંતુ આ વિષયોની વિદ્યા માત્ર મ્હોડે મેળવવાથી જ સાર્થક થતું નથી; એ વિદ્યાને કાર્યરૂપે અમલમા મૂકવી જોઇએ.

અનેકનો મત એવો છે કે, બાલ્યાવસ્થાથી જે રમણી પુસ્તકો જ વાચ્યા કરે છે તે ગૃહધર્મનું પ્રતિપાલન કરી શકતી નથી. સ્વાસ્થ્ય તેમજ ગૃહધર્મ તરફ દુર્લક્ષ્ય કરી સ્ત્રીએ બીજું શિક્ષણ મેળવવાનો પ્રયત્ન કરવો જોઇએ નહિ. કર્ત્તવ્યજીવનમા વિશેષ યોગ્યતા મેળવવાને માટે જ જ્ઞાનશિક્ષણ છે. પુસ્તકના કીટ થઈ રહેવું એ સ્ત્રી યા તો પુરુષના જીવનનો ઉદ્દેશ નથી. વિદુષી રમણીએ ગૃહસંસારનો ધર્મ પાળવામા જ નિપુણ થવું જોઇએ. પાશ્ચાત્ય દેશોમા ઘણી ખરી બાળિકાઓ બોર્ડિંગમા રહીને જ અભ્યાસ કરે છે. આથી સાંસારિક કાર્યોમાં તેઓ જોઇએ એવી નિપુણતા મેળવી શકતી નથી. આમ છતા જાપાનમા બાળિકાઓની શિક્ષણવ્યવસ્થા જૂદી જ જાતની છે. ત્યાં પણ બાળિકાઓના વિદ્યાભ્યાસને માટે બોર્ડિંગો છે. એ બોર્ડિંગોની વ્યવસ્થા તદ્દન જૂદી જાતની છે. ત્યા બોર્ડિંગોમા જ બાળિકાઓને ગૃહસંસારનુ પણ ઘણું ઉત્તમ શિક્ષણ આપવામા આવે છે.

જ્ઞાન મેળવવાની ખાસ જરૂર છે એ માટે બે મત છે જ નહિ. પરંતુ દ્રવ્યોપાર્જન કરી શકાય એવું શિક્ષણ સ્ત્રીજાતિને આપવુ કે કેમ એ માટે મતભેદ જોવામા આવે છે; તેથી એ સંબંધી પૂરતી ચર્ચા અને વિચાર થવાની જરૂર છે. જે સ્ત્રીઓ અવિવાહિતા રહે તેમણે દ્રવ્ય પેદા કરી શકાય એવુ શિક્ષણ મેળવવું જોઈએ. હમણા અનેક શિક્ષિતા રમણીઓ શિક્ષિકાનું કામ કરી પોતાના જીવનનો નિર્વાહ કરે છે; કિન્તુ સંખ્યાના થોડાપણાને લીધે આ ક્ષેત્રમા તેઓ

અભાવ પૂરો કરી શકતી નથી. રમણીનો જીવન-સંગ્રામ અદ્યાપિ કઠોર થયો નથી. વર્ત્તમાન સમયમાં સ્ત્રીઓ પણ થોડી થોડી રકમ પેદા કરી શકે તેમ છે. જો અવકાશ મળતો હોય તો ઘરમા રહીને સ્ત્રીએ કોઇ સારા કામથી પૈસા કમાવા એમા કાંઈ હરકત નથી. એ માટે સ્ત્રીઓએ ભરત-ગુંથણનું શિક્ષણ પોતાની બાલ્યાવસ્થાથી મેળવ્યુ હોય છે તો તે ભવિષ્યમા તેમને ઘણું ઉપયોગી થઇ પડે છે.

વિધવાઓની કમાઇ:—આજકાલ નિરાધાર હિંદુ વિધવાઓ પોતાનુ જીવન ઘણા દુઃખમા પસાર કરે છે. કેટલીક સાધારણ કુળની વિધવાઓ તો કોઇ ગૃહસ્થને ત્યા રસોઇનું કામકાજ કરીને પોતાના જીવનનો નિર્વાહ કરે છે; પરંતુ જો બાલ્યાવસ્થાથી તેમને સારું શિક્ષણ મળેલુ હોય છે તો તેઓ આ કરતા વિશેષ કમાણીવાળા અને ઉન્નતિજનક કાર્યો કરી શકે છે. પરતુ સમાજ એ તરફ કયા લક્ષ્ય આપે છે ? જ્યા સૂધી સ્ત્રીજાતિને એક મુઠી અનાજને માટે અન્ય વ્યક્તિના મ્હોં તરફ જોઇ રહેવું પડશે ત્યા સૂધી તેના દુઃખની સીમા રહેશે નહિ. વિધવાઓ નિરાધાર અને દુઃખી રહે એ સમાજને માટે એક કલક જ ગણી શકાય. હિંદુ વિધવાઓ કેવી રીતે પોતાનું દુઃખી જીવન પસાર કરે છે એ પ્રકાર કોઇથી અજાણ્યો નથી. જેઓ નિરાધાર છે તેમને બાદ કરતા જે વિધવાઓ શ્વસુરપક્ષમા કિંવા પિયરમા વૈધવ્યજીવન પસાર કરે છે તેમની વ્યવસ્થા કેના પ્રકારની છે ? વિધવાઓને દાસીના કરતા પણ વધારે મહેનત કરવી પડે છે. તેમનું સમાજ અપમાન કરે છે ! કોઇ શુભ પ્રસગે તેમની હાજરી અમંગળજનક ગણાય છે. વિધવાઓ વિશેષ શ્રમ મહન કરે એની હું વિરોધી નથી; કેમ કે શ્રમ કરવાથી તો ઉલટું કલ્યાણ જ થાય છે. આળસના કરતા શ્રમ કલ્યાણકર છે, વિલા-

સના કરતાં વૈરાગ્ય કલ્યાણકર છે અને પ્રભુતા કરતા સેવા કલ્યાણકર છે વિધવાઓ પાર્થિવ ભોગવિલાસ, સુખ સૌભાગ્ય નહિ ભોગવે; પરંતુ તેમના તરફ અપમાનથી શા માટે જોવું જોઇએ ? પ્રત્યેક ગૃહસ્થના ઘરમા વિધવાઓનુ આસન અને સંમાન સર્વોપરી હોવું જોઇએ. તેમ હોય તો જ તેમના દુઃખિત હૃદયને થોડી ઘણી શાન્તિ મળે. તેઓ વિશેષ મહેનત કરે, વૈરાગ્યને અનુસરતું આચરણ આચરે તો હરકત નથી; પરંતુ તેમના પ્રત્યે સમાન રહેવાની ઘણી જ જરૂર છે.

શિક્ષિતા રમણી ભાગ્યદોષથી વિધવા થાય છે તો તેને પોતાનો નિર્વાહ કરવાને માટે તથા પોતાના બાળકોનું પ્રતિપાલન કરવાને માટે બીજાના મ્હો તરફ જોઇ રહેવુ પડતુ નથી. આ કાંઇ શિક્ષણનુ સામાન્ય ફળ નથી. કેટલી સુખી સ્ત્રીઓ પતિના અકાળ મૃત્યુથી ભીષણ દુઃખસાગરમાં ડૂબી જાય છે તેની કલ્પના કરી શકાય તેમ નથી. જો ગૃહિણી સુશિક્ષિતા હોય તો કદાપિ આવી શોચનીય સ્થિતિ જોવાના પ્રસંગો આવે નહિ. ઘણી ખરી વખતે રમણીઓની અજ્ઞાનતાને લીધે તેમની સંપત્તિ લુચ્ચા દગાબાજ માણસોના હાથમા જાય છે. એ રમણીઓ પોતાનાં સંતાનોને પણ સુયોગ્ય કેળવણી આપી-શકતી નથી-તેમના કુટુબની પણ ઘણી દુર્દશા થાય છે. શિક્ષિતા સધવા, વિધવા યા તો કુમારિકા સ્ત્રી આત્મરક્ષણ કરવાને સમર્થ થાય છે.

વર્ત્તમાન સમયમા અમેરિકન અને યૂરોપીય સ્ત્રીઓ જે જ્ઞાનસ્પૃહા, આશ્ચર્યજનક કાર્યકુશળતા, પ્રબળ પરોપકારિતા વગેરે સદ્ગુણોનો પરિચય કરાવે છે તેથી સમગ્ર સ્ત્રીજાતિના ગૌરવમા વધારો થયો છે. એ દેશોમા પણ અરધા સૈકા પહેલા સ્ત્રીશિક્ષણ જોઇએ એટલા પ્રમાણમા નહોતું. ઘણો વાદવિવાદ થયા પછીથી જ સ્ત્રીશિક્ષણનું દ્વાર ખુલે છે. વિલાયતમા થોડા વર્ષોથી જ

સ્ત્રીજાતિને માટે ઉંચી કેળવણીની વ્યવસ્થા થઇ છે. પ્રથમ ઈ. સ. ૧૮૬૯ મા Hitchin (હિચિન) શહેરમા Girton College (ગિર્ટન કૉલેજ)ની સ્થાપના થઇ છે. ત્યાર પછી થોડા જ કાળમા ચારે તરફ અસખ્ય વિદ્યાલયો અને મહાવિદ્યાલયોની સ્થાપના થઇ છે. અત્રે તેના કેટલાક નામોનો ઉલ્લેખ કરવામા આવે છે.

ઑાકસફર્ડમા ઈ. સ. ૧૮૭૯ મા Somervelle College સ્થપાઇ.
„ „ Lady Margaret Hall સ્થપાયો.
„ ૧૮૮૬ મા St. Hugh's Hall. સ્થપાયો.
ઑાક્સફર્ડમા ઇ૦ સ૦ ૧૮૯૩મા St. Hilda's Hall સ્થપાયો.
કેમ્બ્રિજમાં ઇ૦ સ૦ ૧૮૭૩ મા Girton College સ્થપાઇ.
„ ઇ૦ સ૦ ૧૮૮૦ મા Nownham College સ્થપાઇ.
લડનમા ઇ૦ સ૦ ૧૮૪૮ મા Queen's College સ્થપાઇ.
„ ઇ૦ સ૦ ૧૮૪૯ મા Bedford College સ્થપાઇ.
„ ઇ૦ સ૦ ૧૮૮૨ મા Westfield College સ્થપાઇ.

આ સિવાય સ્કૉટલેન્ડની સ્ત્રીઓને માટે કેટલાક ઉંચી કેળવણીના વિદ્યાલયો સ્થાપિત શયા છે. આ ઉપરથી વિદેશી સ્ત્રીઓના અભ્યાસની કેટલી બધી સગવડો વર્ત્તમાન સમયે થઇ છે અને થાય છે તે માલૂમ પડી આવશે. વળી આટલા થોડા સમયમા આગ્લ રમણીઓએ તેમના વિદ્યાભ્યાસનો જે પારચય કરાવ્યો છે તેથી આશ્ચર્ય ઉપજ્યા સિવાય રહેતું નથી. તેમની વિદ્યાપ્રીતિ અતિ પ્રસંશાપાત્ર છે. એ વિદ્યાવિલાસિની રમણીઓથી જ આગ્લ સમાજની અતિ ઉન્નતિ થઇ છે. કેટલીક વિદેશી રમણીઓ સુયોગ્ય વિદ્યાભ્યાસ કરીને હમણા સ્કુલબોર્ડના સભ્યપદને શોભાવે છે. મ્હોટા મ્હોટા કારખાનાઓ ચલાવી દેશીય વ્યાપારને ખીલવે છે.

સ્વાસ્થ્ય ઇન્સ્પેક્ટર-પરીક્ષકનુ કામ કરે છે. પોષ્ટખાતામા અને તારખાતામા ઉંચી જગ્યાએ કામ કરે છે. વર્તમાનપત્રોના સંપાદકનુ કામ કરે છે તેમજ ગ્રંથકર્ત્રીનુ ગૌરવપૂર્ણ કાર્ય સુદ્ધા તેઓ કરે છે.

વિદેશી સ્ત્રીઓની આવી અસાધારણ ઉન્નતિ થયેલી જોઇને આપણે નિરાશ બની જવાનું નથી. જે કોઇ મહાન્ કાર્ય કરવાને માટે અગ્રેસર થાય છે તે અન્યની અપાર સાહસિકતા અને વિચક્ષણતા જોઇને જ થાય છે. સરસ્વતી હિંદુઓની પરમપૂજનીયા દેવી છે. કમલાસના દેવી વીણા-પુસ્તક હાથમા લઇ ભક્તની સેવાને સ્વીકારે છે. ક્યારે આપણી આ પુણ્યભૂમિ ભારતમાં ઘેરઘેર ગૃહિણીઓ દેવી વીણાપાણિની પૂજા કરશે? જ્યા સુધી તન્મયતાથી દેવી સરસ્વતીની ભક્તિપૂજા નહિ કરવામા આવે ત્યા સુધી સ્વદેશનો ઉદ્ધાર થવાનો નથી જ."

ભાષણ સમાપ્ત થયુ. ત્યાર પછી પ્રમુખે થોડો ઉપસંહાર કર્યો અને અરસપરસ આભાર મનાયા બાદ સભા બરખાસ્ત થઈ.

પ્રકરણ ૧૫ મું.

ધરપકડ.

મધ્યરાત્રિના સમયે માલતી પાપી કૃષ્ણલાલના પંઝામાથી મુક્ત થઇ બ્હાર નીકળી પડી હતી. મુબાઇ શહેરના રસ્તાઓથી તે સર્વથા અપરિચિત હતી અને કદાચ જો તે શહેરથી પરિચિત હોત તો પણ તે એક હિંદુ અબળા હોવાથી તેમજ પાસે દ્રવ્યનો અભાવ હોવાથી કોઇ પણ સ્થળે તે આશ્રય મેળવી શકે એ સર્વથા અશક્ય હતું.

ગગનમંડળ મેઘાચ્છન્ન હતું. ક્વચિત્ ક્વચિત્ વૃષ્ટિબિંદુઓ પણ પડતા હતા. શુક્લપક્ષની નિશા હોવા છતા વર્ષાઋતુના અસ્તિત્વને લીધે મેઘમંડળની પ્રબળતા હોવાથી ચંદ્રદેવ બિલ્કુલ દેખાતા નહોતા. થોડા થોડા અંતરે આવેલા વિજળીની બત્તીના ફાનસો અંધકારને ભેદી પ્રકાશનો વિસ્તાર કરવાનો પ્રયત્ન કરતા હતા. હૃદયને ધ્રુજાવે એવો શીતળ વાયુ સ્વચ્છંદતાથી વિહરતો હતો. આલીશાન મકાનોમા નિસ્તબ્ધતાનુ સામ્રાજ્ય સ્થાપિત થયેલુ હતુ, ક્વચિત્ ક્વચિત્ એકાદ વિક્ટોરિયા નિર્જન રસ્તા ઉપર થઇ પૂરવેગથી દોડી જતી હતી ટ્રામના પાટાઓ રસ્તામા પડેલા સાપ જેવા દેખાતા હતા. ક્વચિત્ બે ચાર દારૂડીઆઓ અરસપરમમા મરછ પડે એવાં અશ્લીલ વાક્યો ઉચ્ચારી લથડતા કુટાતા જતા હતા.

મુક્ત થવાની અધીરતાથી અનાથિની માલતીએ પહેરેલા વસ્ત્રો ઉપરાત બીજું એક પણ વસ્ત્ર લીધુ નહોતું. બહાર નીકળ્યા પછી પુનઃ પકડાઇ જવાના ભયથી તે એ આખો ખેંચી જાય એ તરફ ઘણી ઝડપથી જવા લાગી. આવી રીતે અવિશ્રાત ભાવથી અડધા કલાક સુધી ચાલી તે ચરનીરોડ ટ્રામ્વે જંક્શન આગળ જઇ પહોચી. ત્યા આગળ એક કૉન્સ્ટેબલ પહેરો ભરતો હતો. એ કૉન્સ્ટેબલ મુસલ્માન હતો. આવી ગંભીર રાત્રે એક યુવતીને એકલી રસ્તે જતી જોઇ, શકા ઉપજવાથી તેણે પૂછ્યુઃ—" કોન હય ? "

આ પ્રશ્ન સાભળી માલતી ચમકી ઉઠી. શો ઉત્તર આપવો એ તેને સૂઝ્યું નહિ. તે દિંગ્મૂઢ બની જઇ ઉભી રહી. તેનું શરીર ભયની ભાવનાથી અને શીતની વિશેષતાથી કપતું હતું. કૉન્સ્ટેબલનો સંદેહ વૃદ્ધિંગત થયો. તેણે માલતી પાસે જઇ ફરીથી પૂછ્યું:—" કોન હય ? ઇતની રાતકો કિધર જાતી હય ? "

મનમા સાહસ એકઠું કરી આ વખતે માલતીએ કહ્યું:—"ભાઇ! હુ એક અભાગિની અબળા છુ. એક પાપીના પંઝામા ફસાઇ છેવટે આવી ગંભીર રાત્રે મુશ્કેલીથી હું મુક્તિ મેળવી શકી છુ."

માલતીના ચારિત્ર્ય માટે કૉન્સ્ટેબલનુ મન શંકાશીલ બન્યું: તેણે વિશેપ ચોકસાઇ કરવાના હેતુથી પૂછ્યુ:—"તુમ કિધર રહતી હો?"

માલતીએ ગદ્‌ગદ કંઠે કહ્યું:—"ભાઈ! આ મુબાઇ શહેરથી હુ તદ્દન અજાણી છુ. એક પાપી બદમાશ મ્હને ફસાવી અત્રે ઉપાડી લાવ્યો હતો; પરંતુ ઇશ્વરની કૃપાથી હુ મ્હારા ધર્મનું રક્ષણ કરી શકી છુ. આ શહેરમા મ્હારું કોઇ ઠેકાણુ નથી."

આ શબ્દો સાભળવામા આવતા એ પ્રૌઢ વયના કૉન્સ્ટેબલના અંતરમા દયાભાવ ઉપજ્યો. સાધારણ રીતે પોલિસખાતાના નોકરો અને અધિકારીઓ કડક સ્વભાવના હોય છે; પરંતુ આ કૉન્સ્ટેબલ એ નિયમને અપવાદરૂપ હતો. તેના જીવન ઉપરથી દુ:ખની ઘણી ઋતુઓ પસાર થઇ ગઈ હતી. વળી માલતીનો મુખભાવ જ તેની નિર્દોષતા અને દીનતા સ્પષ્ટતાથી દર્શાવતો હતો. કૉન્સ્ટેબલે કિંચિત્ નમ્ર સ્વરે કહ્યું:–"બાઇ! હુ ગુજરાતી સારી રીતે બોલી જાણુ છુ અને સમજી પણ શકું છુ. તુ જો ત્હારી સઘળી ખરી હકીકત મ્હને કહી સંભળાવીશ તો હુ મ્હારાથી બની શકે એટલી મદદ તને અવશ્ય કરીશ; પરંતુ મ્હારી આગળ તું જો એક પણ અસત્ય શબ્દનો ઉચ્ચાર કરીશ તો ત્હારે માટે તેનું પરિણામ સારુ નહિ આવે."

માલતીનો ભય ઘણા અંશે દૂર થઇ ગયો. તેણે પૂર્વવત્ સ્વરે કહ્યું:–"ભાઈ! મ્હારી કર્મકથા બહુ લાબી છે. આ સ્થળે એ વાત કહેવાનો હુ આરંભ કરું તો પ્રભાતકાળ થતા સુધીમા પણ તેનો અંત આવે તેમ નથી. જો તમે કૃપા કરી મ્હને કોઇ નિર્ભય

સ્થળે લઇ જશો તો હું જે કાંઈ બન્યુ છે તે અથેતિ તમને કહી સંભળાવીશ; પરંતુ તે પૂર્વે હુ તમને એક વાર્ત્તા કહેવાની જરૂર ધારું છુ. હમણાં હમણા મ્હારા શિર ઉપર એવા કેટલાક સંકટો આવી ગયાં છે કે, હુ કોઈ પણ અજાણ્યા માણસ ઉપર વિશ્વાસ મૂકી શકું તેમ નથી. મ્હારા આવા સ્પષ્ટ શબ્દોથી તમે માઠું લગાડશો નહિ. દાવાનળમા સપડાયલુ મનુષ્ય ચોતરફ ભયકર અગ્નિજ્વાળા સિવાય બીજુ કાંઇ જોઇ શકતુ નથી એ સૂત્રાનુસાર તમે મ્હારી સ્થિતિનો વિચાર કરશો."

માલતીના આ વચનોએ કૉન્સ્ટેબલ મુબારકઅલીના મન ઉપર ઘણી સારી અસર કરી. તેનો સઘળો સંદેહ દૂર થઈ ગયો તેણે કહ્યુઃ-"બ્હેન! તું મ્હારો લેશ પણ ભય રાખીશ નહિ. દુનિયામા જો સઘળા માણસોને ખુદાએ સમાન સ્વભાવના બનાવ્યા હોત તો ધર્મ, અધર્મ, પાપ પુણ્ય વગેરે ઓળખી શકાત નહિ તું મ્હારી બેટી બરાબર છે. વળી તુ જ્યારે ત્હારી કર્મકથા ઘણી લાબી હોવાનુ જણાવે છે ત્યારે પછી તે હું તને હમણાં જ કહેવાનો દુરાગ્રહ કરતો નથી; છતા જે પાપી શયતાને ત્હારા ઉપર જુલ્મ ગુજાર્યો છે તેને ગિરફતાર કરવો એ મ્હારું કર્ત્તવ્ય છે. જો તને હરકત ન હોય તો તુ મ્હારી સાથે આવી એ દુષ્ટનુ રહેઠાણ મ્હને બતાવ."

માલતીએ કહ્યુઃ-"જમાદાર સાહેબ! તમે મ્હારાથી અન્ય જાતિના હોવા છતા મ્હારા તરફ જે સહૃદયતા અને સજ્જનતા દર્શાવો છો તે માટે અંતઃકરણપુર્વક હું તમારો ઉપકાર માનુ છુ. તમે મ્હારા પિતા તુલ્ય છો. એ દુષ્ટ નરાધમનું તમે મ્હને રહેઠાણ બતાવવા કહો છો; પરતુ તેની પાસે ઉપસ્થિત થવામા મ્હને ઘણો ભય લાગે છે. વળી એ બદમાશને પકડી ન્યાયદેવતાને સ્વાધીન

કરવા જતા હુ સર્વ પ્રકારે નિષ્કલંક હોવા છતા મ્હારા કપાળમાં કલંકનો ખોટો ડાઘ લાગે તેમ છે. તમે જ્યારે મ્હારી સઘળી હકી-કત સાંભળશો ત્યારે તમને મ્હારા આ શબ્દોની સત્યતા સમજાશે.'

મુબારકે કહ્યું:-"બ્હેન ! અસત્ય કનકના ભયથી એક બદ-માશ શયતાનને કાયદાની ચુંગાલમાથી છટકી જવા દેવો એ કોઇ પણ રીતે ઉચિત નથી. ઉલટું ન્યાયમંદિરમા એ પાપીનું પાપ પ્રકટ થશે એટલે ત્હારી નિર્દોષતા સપ્રમાણ સિદ્ધ થશે."

માલતી.—તમારી સલાહ પ્રમાણે વર્તવું એ હુ મ્હારું કર્ત્તવ્ય સમજું છું. પરંતુ જો દૈવયોગે કિંવા મ્હારા દુર્ભાગ્યે સત્ય છુપાયલુ રહેશે તો આ દુનિયામા હું કોઇને મ્હારુ મ્હો બતાવી શકીશ નહિ; આત્મહત્યા સિવાય બીજી કોઇ રીતે હુ શાન્તિ મેળવી શકીશ નહિ.

મુબારકઃ—તું સર્વાંશે નિર્ભય રહી ખુદા ઉપર વિશ્વાસ રાખ. દુષ્ટને ગિરફતાર કરી કાચી કેદમા મોકલી આપ્યા પછી તું નિશ્ચિંત-તાથી રહી શકે-તને કોઇ પણ પ્રકારનુ દુઃખ ન પડે એવો હું પ્રયત્ન કરીશ. ઠીક, હવે કહે જોઇએ કે, એ બદમાશ ક્યા રહે છે?

માલતીઃ—ગિરગામ બૅક રોડ ઉપર. એટલુ જ ઠેકાણું હું જાણું છું હમણા હું ત્યાથી આવેલી હોવા છતા ગભરાટને લીધે પાછી એ રસ્તાને ઓળખી શકું તેમ નથી.

મુબારકે ક્ષણ કાળ સુધી સ્વગત કાંઈ વિચાર કર્યા પછી પૂછ્યુઃ "જો તને ગિરગામ બૅક રોડના રસ્તા ઉપર લઇ જવામા આવે તો એ શયતાનનુ રહેઠાણુ અમને બતાવી શકે ખરી કે?"

માલતીઃ—હા, તેણે રતિવલ્લભ શર્મા, રાજવૈદના નામનુ પાટીઉં પોતાના દવાખાના ઉપર લગાવેલું છે.

મુબારકે આશ્ચર્યચકિત બની જઇ પૂછયુઃ-" શુ એ રાજવૈદ છે ? ઘણી અજાયબીની વાત ! "

માલતીઃ—અરે! એ તો મ્હને છેતરવા અને પોતાના પાપોને છુપાવવા તેણે એ બનાવટી નામ ધારણ કર્યું છે. બનાવટી નામ ધારણ કરી ઔષધ સંબંધીનું બિલ્કુલ જ્ઞાન નહિ હોવા છતા એ બદમાશ ભોળા માણસોને ભરમાવી પૈસા પડાવે છે. તેના પાપ અમાપ છે. પુરુષના વેશમા એ સાક્ષાત પિશાચ છે. તે વિષય-લંપટ, વ્યસની અને વ્યભિચારી છે. હરિયો નામનો એક તેનો અનુચર હોઈ તે પણ ઘણો બદમાશ છે.

મુબારક–ત્યારે તો તેને કોઇ પણ પ્રકારે કેદ કરવાની જરૂર છે. આ વખતે વિલબ કરવો ઉચિત નથી. તમે મ્હારી સાથે ચાલો.

તરતજ કૉન્સ્ટેબલ મુબારકઅલ્રી માલતીની સાથે કૉર્નર ઑફ ગ્રાન્ટરોડ ગયો અને પોતાના પહેરાનો યથોચિત બંદોબસ્ત કરી તે એક ભાડાની વિક્ટોરિયામા માલતી સાથે બેસી પોલિસ-સ્ટેશન ઉપર ગયો. ત્યાં સબ પોલિસ ઇન્સ્પેકટરને મળી તેમને સંક્ષેપમા સઘળી હકીકત સમજાવી, બીજા બે કૉન્સ્ટેબલોને મદદ માટે સાથે રાખી તેણે ગિરગામ બૅકરોડ તરફ વિક્ટોરિયા લઇ જવાની ગાડી-વાનને સૂચના કરી. પા કલાકમા ગાડી ગિરગામ બૅકરોડ ઉપર જઇ પહોંચી. ત્યાં એક સ્થળે ગાડીવાનને ઉભા રહેવાની સૂચના કરી મુબારક, તેના બે મદદગાર અને માલતી વિક્ટોરિયામાથી નીચે ઉતરી પડયા.

પ્રભાતકાળને હવે વિશેષ વિલંબ નહિ હોવાથી તેમજ આકા-શની મેઘઘટા ઓછી થવાથી સર્વત્ર આછો પ્રકાશ ફેલાયો હતો. દશ પંદર મિનીટ સુધી તપાસ કર્યા પછી માલતી મુબારકને રતિ-વલ્લભ ઉર્ફે કૃષ્ણુલાલનું નિવાસસ્થાન બતાવી શકી. નીચે રસ્તા

ઉપર એ મકાનનો જે ન્હાનો ઓરડો પડતો હતો તેના ઉપર 'વી-સમીસદીના સુવિખ્યાત રાજવૈદ રતિવલ્લભ શર્મા. હરેક રોગને આરોગ્યની શાસ્ત્રીય પ્રદ્ધતિથી મટાડનાર' એવું સાઇનબોર્ડ ટાંગેલુ હતું. માલતીએ પોતાની સાથેના કૉન્સ્ટેબલોને એ બોર્ડ પણ બતાવ્યું તથા પાછળના ભાગમા ઉપર જવાનો દાદર છે એમ પણ તેણે કહી દીધું.

પછી એક કૉન્સ્ટેબલને માલતી પાસે બ્હાર ઉભો રાખી, મુબારક બીજા કૉન્સ્ટેબલને સાથે લઈ પાછળનો દાદર ચઢી ઉપર ગયો. એ વખતે કૃષ્ણલાલ અને હરિયો નિદ્રાધીન થઇ ગયા હતા. આજે માલતી નાશી ગયેલી હોવાથી કૃષ્ણલાલના નેત્રોમાં નિદ્રા આવે એવો સંભવ નહોતો; પરંતુ તેણે વિશેષ નશો કરેલો હોવાથી તે હમણા તદ્રાધીન થયો હતો. અંદર દીપક સળગતો હોઇ દ્વારને અંદરથી બંધ કરેલુ હતુ.

મુબારક ચતુર હતો. તેણે મૃદુસ્વરે ગુજરાતીમા જ કહ્યું:—"વૈદરાજ! ઓ વૈદરાજ!"

આ સંબોધનનો અંદરથી કાંઈ ઉત્તર મળ્યો નહિ. મુબારકે દ્વારની સાકળ ખખડાવી ફરીથી ઉપર પ્રમાણે હાક મારી એટલે હરિયાની નિદ્રાનો ભંગ થયો. તેણે આંખો ચોળતા ચોળતા કહ્યું:—"કોણ છે? આવી મોડી રાત્રે શું કામ છે?"

મુબારકે નમ્ર સ્વરે કહ્યું:—"વૈદરાજ મહાશય! મ્હારી સ્ત્રી એકાએક ગભરાઇ ગઈ છે; તેથી હુ આપની મદદ લેવા દોડી આવ્યો છુ. જો આપ હમણાને હમણા મ્હારી સાથે આવશો તો હું આપને બમણી રકમ વિઝિટ ફી તરીકે આપીશ."

હરિયાએ અંદરથી માથું ખંજવાળતા ખજવાળતા કહ્યું—"ભાઇ! અત્યારે વૈદરાજથી બ્હાર આવવાનુ બની શકે તેમ નથી. સ્હવારે તમે ગાડી લઇને આવજો."

સુખારક:--મહાશય! આ ગરીબ ઉપર દયા કરો. હમણાં મ્હારી સ્ત્રીની સ્થિતિ એવી ભયંકર છે કે સ્હવાર સુધીમા શુ થઈ જશે એ કાંઇ ચોક્કસ નથી. આપ બમણી ફીને બદલે ત્રણગણી ફી લેજો; પણ આ ગરીબને આવા દુખના વખતે નિરાશ ન કરો.

હરિયો કૃષ્ણલાલની સોબતથી સ્વભાવતઃ લોભી બની ગયો હતો. ત્રણગણી ફીની વાત સાભળી તેણે કૃષ્ણલાલને ઢંઢોળી જગાડ્યો અને લક્ષ્મી ચાલ્લો કરવા આવ્યાની વાત કહી! પ્રથમ તો કૃષ્ણલાલ કોઈ પણ રીતે બ્હાર જવા રાજી થયો નહિ; પરંતુ સુખારકે તેને જ્યારે અત્યારની એક જ વિઝિટના સો રૂપિયા આપવાનું કહ્યું ત્યારે તે બોલ્યોઃ-" ભાઇ! તમે નીચે દુકાનના ઓટલા ઉપર જઇ બેસો. હુ હાથ મ્હો ધોઇ, વસ્ત્રો બદલી, જરૂરી દવાઓ લઈ દશ મિનીટમાજ ત્યા આવુ છુ. સાથે ગાડી લાવ્યા છો?"

"હા જી, આપને પગે ચાલવાની તસ્દી લેવી નહિ પડે. આપની સૂચનાનુસાર હુ બ્હાર જઇ બેસું છુ. આપ જેમ બને તેમ વહેલા પધારજો. અત્યારની એક ક્ષણ મ્હને એક યુગ જેવી જણાય છે."

"ફિકર ન કરો. હું જલ્દી આવું છું."

પછી પોતે નીચે ઉતરતા હોય એવો ભાવ દર્શાવવા સુખારકે સીડી ઉપર જઇ પગના થોડા ધબકારા કર્યા અને પછી તે દબાતે પગલે બિલ્કુલ અવાજ ન થાય એવી રીતે પાછો ઉપરના બંધ દ્વાર પાસે જઈ ઉભો રહ્યો. તેની સાથેનો કૉન્સ્ટેબલ પણ ત્યા જ ઉભો હતો. બે ત્રણ મિનીટ પછી હરિયા અને કૃષ્ણલાલ વચ્ચે ચાલતી વાત તેમના સાંભળવામા આવી.

કૃષ્ણલાલ બોલ્યો--" હરિયા! આજે બ્હાર જતા મ્હારા અંતરમા કોઇ સંકટમા ફસાઇ પડવાનો સંદેહ ઉપજે છે. માલતી

આપણા પંઝામાથી છટકી ગઇ છે. તેણે પોલિસખાતામા ફરિયાદ કરી આપણને ફસાવવાનો પ્રયત્ન તો નહિ કર્યો હોય ?"

હરિયાએ ઉત્તરમા કહ્યું-" મ્હને તો એ સંભવિત નથી લાગતું. માલતી મુબાઇ શહેરથી અજાણી છે તેમજ તેનો સ્વભાવ ઘણો બ્હીકણ છે; તેથી મ્હને તો એમજ લાગે છે કે, અહીંથી નાશી જઇને તેણે દરિયામાં ડુબકી મારી હશે ! તમે નિર્ભયતાથી જાઓ. હું અત્રે જ રહું છુ." આમ કહી હરિયાએ આત્મરક્ષણનો માર્ગ શોધવા માડયો.

કૃષ્ણલાલ સંદિગ્ધ ભાવથી બોલ્યોઃ-" ના-ના, બિરાદર ! ત્હારે તો મ્હારી સાથે આવવું જ પડશે. આજે મ્હારું ચિત્ત ઘણું અસ્વસ્થ છે."

નિરુપાયે હરિયાએ કહ્યુંઃ-" ભલે ત્યારે, હુ પણ બૅગ ઊંચકી લઇ સાથે આવીશ."

પછી વાતચિત બંધ પડી. મુબારક અને તેનો સાથીદાર એક ખુણામા અંધકાર હતો ત્યા છુપાઇ ગયા. તેમણે બન્નેએ પોતાના જમણા હાથમાં ભરેલી રિવૅાલ્વર રાખી હતી.

દશ બાર મિનીટ પછી કૃષ્ણલાલે વસ્ત્રો બદલી હરિયા સાથે બ્હાર આવી ઓરડીને તાળું વાસી દીધુ. તત્પશ્ચાત્ તેઓ જેવા નીચે ઉતરવા જતા હતા કે, મુબારક અને તેના સાથીદારે તેમની સ્હામે જઇ સત્તાસૂચક સ્વરે કહ્યુંઃ-" તાબે થાઓ-નાસવાનો પ્રયત્ન કરશો તો જીવથી જશો !" પછી બન્ને બદમાશોને સાથે લઇ મુબારક અને તેનો સાથીદાર માલતી પાસે ગયા. બદમાશો તો આ આકસ્મિક બનાવથી ઘણા ભયભીત બની ગયા હતા. માલતી પાસે

જે કૉન્સ્ટેબલ ઉભો હતો તેની પાસે બે લોખંડની બેડીઓ હતી. મુબારકની સૂચનાથી તેણે બન્ને બદમાશોના હાથમા હાથકડીઓ પહેરાવી દીધી. પછી કેદીઓ અને માલતીને સાથે લઇ કૉન્સ્ટેબલો પોલિસસ્ટેશન તરફ વિદાય થયા.

પ્રકરણ ૧૬ મું.

પાપીયસીનો પ્રેમાનુરાગ !

એક તરફથી કાન્તિપ્રસાદ જેવી રીતે સ્વેચ્છાનુસાર વર્તતો હતો તેવી જ રીતે બીજી તરફથી રમાસુંદરી પણ પિતાને ઘેર રહી પોતાની સ્વાભાવિક પ્રકૃતિ અનુસાર સ્વેચ્છાથી વર્તતી હતી. ઉભય વચ્ચે પૂર્વે પ્રેમનું જે સાધારણ બંધન હતું તે ઉભયના સ્વચ્છંદી વર્તનથી તૂટી ગયુ હતુ. કાન્તિપ્રસાદની સાથે લગ્ન થતા પૂર્વે રમાસુંદરી નલિનીકાન્ત નામના યુવક સા પ્રેમમા પડી હતી. એ પ્રકાર વાચકબંધુઓ જાણે છે. આજે ચિત્ત અસ્વસ્થ હોવાથી ગઇ ગુજરી ભૂલી જઇને રમાસુંદરીએ નલિનીકાન્તને નીચે પ્રમાણે એક પત્ર લખ્યો હતો:—

" પ્રિય નલિનીકાન્ત !

મ્હારાથી જે ભૂલ થઇ છે તેનુ ભયંકર ફળ હુ હમણા ભોગવું છુ તથા આપના તરફ મ્હે જે અસભ્ય વર્તન ચલાવ્યુ છે તે માટે અંતઃકરણપૂર્વક ક્ષમા યાચું છું. આપનું ઉદાર, મહદ્ અને પ્રેમાળ અંતઃકરણ મ્હને અવશ્ય ક્ષમા આપશે એવી દૃઢ આશા છે.

હમણાના મ્હારા દુઃખદ વખતમા જો હુ આપના જેવા સ્નેહીની સહાનુભૂતિની આશા રાખું તો તે અનુચિત ગણાશે કે ? આજે રહાજે સાત વાગ્યે આપ અવશ્ય મ્હારે ત્યા પધારજો. વિશેષ વાત-ચિત રુબરુમા થશે

લિ૰ કૃપાકાક્ષિણી રમાસુદરી ”

ઉપરનો પત્ર નલિનીકાન્ત તરફ રવાના કરી સ્હાજે પાચ વાગ્યાથી રમાસુંદરી અધીર ચિત્તે તેની રાહ જોયા કરતી હતી. કાન્તિપ્રસાદ તરફ તેનુ અતર ઘણુ વિદ્રોહી બની ગયુ હતુ. મનમાં ને મનમા તે તેને ઘણો તિરસ્કાર કરતી હતી. આજે રમાસુદરીએ ઘણા મનોહર વસ્ત્રો પહેર્યા હતા. આસમાની રંગની રેશમી સાડી તેની દેહલતાના સ્વાભાવિક સૌન્દર્યમા વધારો કરતી હતી તથા કિરમજી રગના રેસમી પોલકાના સોનાના આકડા બન્ને બાજૂથી ખેચાઇ સ્તનપ્રદેશને મહાસુશિબતે છુપાવી રાખતા હોય એમ લાગતું હતુ. સાડીનો માથાપરનો ભાગ ખસી ગયો હતો. કૃષ્ણકેશકલાપની વેણી ગુથેલી હોઇ તેમાના તેલની સુગધિથી આખું દિવાનખાનું મઘમઘી રહ્યુ હતુ.

એક કોચ ઉપર રમાસુંદરી બેઠી હતી. તેનું ચિત્ત ઘણુ ચચળ બની ગયુ હતુ તે સ્વગત વિચારવા લાગી-“ અરેરે ! ઉપરથી-બાહ્યદૃષ્ટિથી મનોહર દેખાતા જીવનમા કેટલી બધી વેદના ભરેલી છે ! ‘સુખ સુખ ’નો પોકાર કરતું મનુષ્ય જીવનયાત્રાએ નીકળે છે તથા પ્રેમતૃષ્ણા શાન્ત કરવા સંસારમા સંચાર કરે છે; છતા સંસાર સાક્ષાત મરૂભૂમિ છે એવો અનુભવ થતા તેને કેવી વેદના થાય છે ! આજે અંતરની-અપાર વ્યથા હુ વેઠી શકતી નથી. શુ નલિનીકાન્ત મ્હારી વિનતિ સ્વીકારી નહિ આવે ? પ્રથમ હુ એમ

ધારતી હતી કે, મ્હારા દોષ તરફ દુર્લક્ષ્ય કરી કાન્તિપ્રસાદ મ્હને આ સંસારમા સ્વર્ગીય સુખનો અનુભવ કરાવશે; પરંતુ મ્હારી એ ધારણા ધૂળમા મળી છે. લાવ, હારમૉનિયમ સાથે કાંઈ ગાઈને જીવને શાન્ત કરું. ”

આમ વિચારી તે હારમૉનિયમ પાસે બેસી, સુર મેળવી ગાવા લાગી:--

“ સખિ રાત મધ્ય મલ્લિકા પરાગ સારતી,
પરાગ સારતી ગુણગુણો વિસારતી, સખિ રાત૦

(સાખી)

વૃક્ષ પુષ્પવલ્લિ નહિ, નહિ નિજ સંસાર,
કંકર રેતી ખારને કંટકનો નહિ પાર.
ગળતી જુવાની બાળવેશ દેશ એકલે,
વલમે ન પ્રાણનાથ ઝુલતો રતી. સખિ રાત૦

(સાખી)

ઉષ્ણ પવન બહુ વાય છે, સૂર્ય તપાવે તાપ,
મૃગ મખી પખી નહિ, બળે આપમા આપ.
બહુ દિવસ ભયંકર થાય, નિશા તમ વરસે છે,
જન્મારો એળે જાય, રસીલી તરસે છે.

(સાખી)

ગુંજારવ કુંજો વિશે, કરતો ભ્રમર સુહાય,
અવર પ્રિયાના પ્રેમમા, કામુક કંથ ગુચાય.
સ્વાર્થી રસિક નાચ ગાન તાનમા ભુલ્યો,
એકલી રસિકડી અરણ્ય ઝૂરતી.........સખિ રાત૦ ૬

(સાખી)

વિધુએ રસ પૂરો કર્યો, કામે ભાર્યું રૂપ,
વિધુએ ગુણ, મહિએ દીધા, સુગંધ દેહ અનુપ.
લઇ કાળશક્તિ એ રોજ પીછી મરમાળી,
કરી પૂરી વિધ વિધ રંગ પુતળી રઢિયાળી.

(સાખી)

પ્રતિદિન નવતા ધારતી, સુદર સુદર નાર,
શંકર જેવા રસિક પણ શીષ ધરે ધરી પ્યાર.
વિસર્યો વિમૂઢ કાન ભાન સાન છોડતો,
રાધિકા તજી વસાવી કુબજા-રતિ સખિ રાન૦ ૨

(સાખી)

તનમાળી મળના ઘણો, તલપાપડ જીવ થાય,
ઘૂમે નાચે ને વળી, આઘી પાછી થાય.
ઘેલી દશ દિશામા નેણ પણ ફરકાવે છે,
સ્નેહાકર્ષણથી નાથ શકે, અહીં આવે છે.

(સાખી)

બાળાનુ ગજુ કેટલુ, કરતી પૂર્ણ પ્રયાસ,
હરાયલી હારી ગઇ, નમતી બની ઉદાસ.
મનમા ન દોષ રોષ, ભામ નામ રાખતી,
કર્મનો વિપાક જાણી શાણી શોષતી. સખિ રાન૦ ૩

(સાખી)

અચલ અપૂરવ પ્રેમને, ધારે ગુણિયલ નાર,
હું જાણુ નરપ્રીતિનો, સ્થળ સ્થળમા વિસ્તાર.
સ્ત્રીની છે એક જ પ્રીત વરથી રાચે છે,
સુખ સીમા જાણી કંથ સતી મન નાચે છે.

(સાખી)

નવ નવ સુખ ભોગવે, ભલે વિયોગી હોય:
નર વિણ નારી રડવડે, આસુડે વપુ ધોય.
મરતા ન પ્રેમ નેહ ટેક છોડતી,
રત્નખાણુ રત્નમૂલ્ય દેતી શોભતી સખિ રાન૦ ૪

ગીત સમાપ્ત થયું. એ જ વખતે નલિનીકાન્તે દિવાનખાનાના દ્વાર પાસેથી પૂછ્યુ:—" મ્હને અંદર આવવાની રજા છે કે ? "

રમાસુંદરીએ ચમકી ખુરસી ઉપરથી ઉઠી, દ્વાર નજીક જઇ નયન કટાક્ષ ફેંકતા ફેકતા કહ્યું:—" પધારો-પધારો, આપના આગમનની રાહ જોઇ જ્યારે હુ છેક અધીર બની ગઇ ત્યારે સંગીત ગાઇ જીવને શાન્ત કરવાનો પ્રયત્ન કરતી હતી; પરંતુ સંગીતથી તો ઉલટી મ્હારા મનની વ્યથા વધી ગઇ છે. "

આમ કહી રમાસુંદરી નલિનીકાન્તનો હાથ પકડી તેને દિવાનખાનામા લઇ ગઇ. નલિનીકાન્તે એક ખુરસી ઉપર બેસી કહ્યુ:—" આજે ઘણા દિવસે તમારા સંગીતસુધાનુ પાન કરવાનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થયો છે. હું પાચેક મિનીટથી આવી દ્વાર પાછળ ઉભો રહી તમારા વીણાવિનિન્દિત કંઠસ્વરસુધાનું પાન કરતો હતો. ધન્ય છે તમને."

રમાસુંદરી:—મ્હારા દોષ તરફ ધ્યાન નહિ આપતા આપ મ્હારા તરફ માનની નજરથી જુઓ છો એ ઉપરથી હુ આપના અંતરના મહત્વને સમજી શકુ છું. આપ ઉદાર સ્વભાવના ઉચ્ચાશયી છો. અરેરે ! આપને નિરાશ કરવા માટે હવે મ્હને કેટલો પશ્ચાત્તાપ થાય છે એ કેવળ મ્હારો અંતરાત્મા જ જાણે છે !

નલિનીકાન્ત આજે રમાસુંદરીના અપ્રત્યાશિત આમંત્રણથી ઘણો હરખાઇ ગયો હતો. આજે તેણે અપ-ટુ-ડેઇટ વેશ

ધારણ કર્યો હતો. માથા ઉપર તેણે ક્રિશ્ચિયન કૅપ પહેરી હતી. પગમા ઈંગ્લિશ બૂટ હતા. તેના હાથમા એક રેશમી રૂમાલ હતો. ડાબા હાથના કાંડા ઉપર વેસ્ટ ઍન્ડ વૉચ કંપનીનુ સુવર્ણનુ ઘડીઆળ સોનાની ચેઇન સાથે બાંધેલુ હતું. તેના કપડામાથી અત્તરની સુવાસ આવતી હતી. હાથમા ચેરીવુડની એક લાકડી હતી. પોતાની ટોપી તેણે દિવાનખાનામા આવ્યા પછી ખુરસી પાસે પડેલા ટેબલ ઉપર મૂકી હતી. માથા ઉપરના વાળને બરાબર ઓળી સેથો પાડયો હતો. મુછો મુડાવી નાખી હતી. ગળામા કૉલર નેકટાઇ હતા. મરીનાનો શૉર્ટ કોટ અને પેન્ટ તેણે પહેર્યા હતા.

રમાસુન્દરીનાં ઉપર્યુક્ત વચન સાભળી હર્ષાવેશમા આવી જઇ નલિનીકાન્તે કહ્યું'-" રમાદેવિ ! ગઇ ગુજરીનો હવે વૃથા શોક કરવાની બિલ્કુલ જરૂર નથી. પુન: તમારા સુકુમાર અંત:કરણમા મ્હારે માટે માનની ભાવનાં ઉત્પન્ન થઈ છે તેથી હુ મ્હને પોતાને મહાભાગ્યશાળી સમજુ છુ. એક વખત એવો હતો કે ચકોર જેવી ચદ્રના રૂપસુધાનુ વિભોર બની જઇ પાન કર્યા કરે, તેવી રીતે હું બાહ્યસૃષ્ટિનુ ભાન ભૂલી તન્મયતાથી તમારા રૂપસૌંદર્યનું પાન કરતો હતો. રાત્રિ દિવસ તમારી મનમોહન મૂર્ત્તિની હૃદયમદિરમા સ્થાપના કરી એકનિષ્ઠ સાધક તરીકે તેની સાધના કર્યા કરતો હતો. પછીથી હુ જ્યારે નિરાશ થયો ત્યારે કેવળ અશ્રુવિસર્જન કરી મ્હારા દુઃખદાયક દિવસો પસાર કરતો હતો. પ્રણયનિરાશાથી મ્હારૂ હૃદય ભગ્ન થઇ ગયુ હતુ-નિરતર પ્રણયરૂદન હું કર્યા કરતો હતો."

નલિનીકાન્તના આ આવેશપરિપૂર્ણ વચન સાંભળી રમાસુ-

દરી આત્મભાન ભૂલી ગઇ. તેના અંદરમા આ પ્રસંગે શા વિચારો ચાલતા હતા એ સમજવાનુ કામ મુશ્કેલી ભર્યું હતું. થોડા સમય સૂધી બન્ને જણા ચુપકીદી ધારણ કરી એક બીજાના મુખ તરફ ભેદક દૃષ્ટિથી જોઇ રહ્યા. પછી રમાસુદરીએ અંતરના ઊંડાણમાથી એક ગાઢ નિશ્વાસ મૂકીને કહ્યું:–" નલિનીકાન્ત ! હું આપની પાસે અપરાધિની છુ. મારા એ અપરાધનુ પ્રાયશ્ચિત્ત ભોગવું છુ જેનાસહવાસમા રહી આ સંસારમા હું સ્વર્ગિય સુખ ભોગવવાની મહત્વાકાક્ષા રાખતી હતી, તેનો સહવાસ મ્હારે માટે સર્વ થા અસહ્ય થઇ પડયો છે. જે પુરુષને મ્હે યથાર્થ પ્રેમિક ધાર્યો હતો તે પુરુષ ભોગી ભ્રમર કરતા પણ વિશેષ વિષયલંપટ છે. તેના સ્વેચ્છાચારી વર્તનથી મ્હારા હૃદય ઉપર સખ્ત આઘાત થયો છે. દિન પ્રતિદિન મ્હારી શારીરિક અને માનસિક સ્થિતિ બગડતી જાય છે. આપ મ્હારા ગંભીર અપરાધની ક્ષમા આપી મ્હારા તરફ સહાનુભૂતિ દર્શાવો છે, એ માટે હું આપનો જેટલો ઉપકાર માનુ તેટલો થોડો છે. "

નલિનીકાન્તે કહ્યું:—" રમાસુન્દરિ ! સંસારમા યથાર્થ પ્રણયીની પ્રાપ્તિ પૂર્વજન્મના પુણ્યોદય સિવાય થતી નથી. તમે વૃથા શોક કરી તમારા કોમળ અંતરાત્માને દુઃખિત કરશો નહિ. મનુષ્ય માત્ર ભૂલને પાત્ર છે. જે ભૂલ સુધરી શકે એવો સંભવ ન હોય તેને માટે શોક કરવાથી શું ફળ ? "

રમાસુદરીએ નયનમા અશ્રુજળ લાવી કહ્યુ:—" આપનું કહેવું ખરુ છે. હું મ્હારા અંતરમાથી કાન્તિપ્રસાદને ભૂલી જવાનો જ પ્રયત્ન કરુ છુ. આ જીવનમા એક ક્ષણ પણ તેના સહવાસમા નહિ રહેવાની મે મ્હારા મનમાં દૃઢ પ્રતિજ્ઞા કરી છે. એ પ્રસંગની વાતચિત કરવાથી પણ મ્હને કષ્ટ થાય છે. "

નલિનીકાન્તે કહ્યુ:—" ચાલો, થોડો વખત બ્હાર ફરી આવીએ. તેથી તમારૂ કષ્ટ થોડા વખત માટે વિસારે પડશે."

રમાસુદરી બોલી ઉઠી:—" ના–ના, આજે બ્હાર જવાની ઇચ્છા નથી. આપ એક પ્રણયકાવ્ય ગાઓ. હું હારમૉનિયમ બજાવુ છુ."

નલિનીકાન્તે કહ્યું:—" જેવી ઇચ્છા."

રમાસુંદરીએ હારમૉનિયમ પાસે બેસી સુર મેળવ્યા. નલિનીકાન્ત કલાપીનું નિમ્નલિખિત કાવ્ય ગાવા લાગ્યો:—

" કહ્યુ'તું બુલબુલે મારે, " બિમારી ઇશ્ક આલમને!'
કહ્યું મ્હે, " ઇશ્ક આલમને શરાબોની ખુમારી છે!"
રડીને બોલતુ બુલબુલ, " શરાબોની ખુવારી લે!
" શરાબોની ખુમારી એ બિમારીની બિમારી છે!"
હસીને બોલતો 'તો હું, " હમોને એ ખુવારી હો!
" તમારી સાવચેતીથી તમોને ન્યામતો તે હો!
" અરેરે! ઇશ્કના બુલબુલ! રડે છે ઇશ્કને તું કાં?
" શરાબો લાખ પી પી પી શરાબોને રડે છે કાં?"
" શરાબોને રડે છે કાં? અરે અફસોસ!" એ બોલ્યુ,
" શરાબોને પીનારૂ કો શરાબોને નથી રોયુ?
" શરાબોની મજા તીખી કરી લે ઇશ્કમા લાલા!
" પછી ચકચૂર તુ કેવો રડે તે જોઇશું, વ્હાલા!"
કહ્યું મ્હેં, " બુલબુલોને તો પડી છે ટેવ રોવાની!
" હમારી ટેવ તો જૂની મજેદારી ઉડાવાની!
" શરાબોનાં સીસા ઢોળી શરાબોમાં સદા ન્હાશું!
" સનમના હાથમા જામો લબોથી ચૂમતા જાશું

"મજા આ ઝિન્દગાનીની સનમ સાકી અને પ્યાલું !
"શરાબો દૂર થાતા તો રહે છે ઝિન્દગીમા શું ?"
શરાબોનુ ભર્યુ પ્યાલું ! ભરી પીધુ ! ફરી પીધુ !
ફરી આ આખ રાતીને જિગરને તો કર્યુ વહેતુ !
સનમના ગાલની લાલી હતુ ટીપું શરાબોનું !
હમારા ઓઠનુ પ્યાલુ સદા એ ચૂમતું ચાલ્યું.
'ભરી પાને' 'ભરી પીલે' હતી એ ગુફતગો રેલી !
સુરખ આકાશ ને તારા બધે લાલી હતી ફેલી !
ગુલો કાટા વિનાનાં ને સનમની હાફતી છાતી,
હમારી બાદશાહીમાં હમારી એ હતી ગાદી !
મગર બુલબુલ ! અગે બુલબુલ ! હવે તુજ ગીત પ્યારૂ એ !
ફરીથી બોલ તું, બુલબુલ ! "બિમારી ઇશ્ક આલમને !"
હમારૂં જામ ફૂટયું છે ! હમારૂ તખ્ત તૂટયુ છે !
મગર શુ હુંય બોલુ, કે "બિમારી ઇશ્ક આલમને ?"
વધારી ગીતમા ત્હારા હમારો બોલ આ લેને.
પુકારો "ઇશ્ક આલમને ખુદાઇ કે બિમારી છે !"

નલિનકાન્તે આ ગઝલ એવા તો આકર્ષક હાવભાવથી ગાઇ કે તેની રમાસુંદરીના અશાન્ત હૃદય ઉપર અજબ અસર થઇ. તે વિમુગ્ધ ચંચળદષ્ટિથી નલિનીકાન્તના મુખ તરફ જોઇ રહી. ગઝલ ગાઈ રહ્યા પછી નલિનીકાન્તે કહ્યુઃ—" રમાસુંદરિ ! આજના તમારા બે ઘડીના સમાગમથી મ્હારા વ્યથિત ચિત્તને જે અપૂર્વ શાન્તિ મળી છે તેનુ વર્ણન હુ કરી શકું તેમ નથી. જેવી રીતે તમારી ઇચ્છાને માન આપી મ્હેં મ્હારી અંતર્વ્યથા પ્રેમિક રાજકવિના શબ્દોમા નિવેદન કરી છે તેવી જ રીતે તમે પણ જો એકાદ ગીત

ગાઇ ઘણા દિવસે તમારા સંગીતસુધાનું આ તૃષાતુર ચાતકને પાન કરાવશો તો ઘણો ઉપકાર થશે. હું આશા રાખુ છુ કે, મ્હારી આટલી સામાન્ય પ્રાર્થનાનો અસ્વીકાર તો તમે નહિ જ કરો."

"મિ૦ નલિનીકાન્ત ! જેવી રીતે મ્હારા આજના સહવાસથી આપ શાન્તિ મેળવી શક્યા છો તેવી જ રીતે હું પણ આપના સહવાસથી કાંઇક અંશે શાન્તિ અનુભવુ છું. આપની ઇચ્છાનુસાર હું આપને એક ગીત ગાઇ સંભળાવવા તૈયાર છું." આમ કહી હાર્મોનિયમ સાથે સુર મેળવી રમાસુંદરી અત્યંત સુમધુર કંઠે ગાવા લાગીઃ—

" સખી, મ્હારૂં મન મોહનમાં મોહ્યું;
સુખકર સુંદર સુરતે મોહ્યું. સખી૦
મોહિની મૂર્તિ પ્રિયરસ પૂર્તિ.
સ્ફૂર્તિપણે ચેતન ધોયું. સખી૦
ત્રિભુવન મોહન સુલલિત લોચન
જીવન ભાન હર્યું. સખી૦
અતુલ અહા! અપ્રતિમ રૂપ નિરખી
પ્રેમનું પાન કર્યું. સખી૦
મનસા વાચા તર્કો કાયા
રંગે રૂપ મેં એહ ધર્યું. સખી૦
રંગ તરંગે ડૂબી નિરંતર
ચૈતન્ય ધ્યાન ધર્યું. સખી.

ગીતના તરંગો વાયુદેવતામા ભળી જઇ નૃત્ય કરવા લાગ્યા. નલિનીકાન્ત એ ગીત સાભળી મોહમુગ્ધ બની ગયો. સારાસાર, ધર્માધર્મ વગેરે ભૂલી જઈ કેવળ મોહવશ થઇ તે આસન ઉપરથી ઉઠ્યો અને રમાસુંદરી નજીક જઈ તેના કંઠમા પોતાના બન્ને

હાથ નાખી તેણે તેના મુખ ઉપર ચુંબન કર્યું. રમાસુંદરી પણ વિહ્વળ બની ગઇ હતી. તેણે ઉઠી ઉભી થઇ નલિનીકાન્તના બાહુપાશમાં આત્મસમર્પણ કર્યું.

બરાબર આ વખતે જ એ દિવાનખાનાનું દ્વાર ઉઘડ્યું તથા એક પરિચિત વ્યક્તિએ દિવાનખાનામાં પ્રવેશ કર્યો. એ વ્યક્તિને જોઇ રમાસુંદરી અને નલિનીકાન્ત ભયભીત બની ગયા. શું કરવું તે તેમને સુઝ્યું નહિ. પાપીયસી રમા પોતાના પાપનો સ્પષ્ટતાથી સ્ફોટ થયેલો જોઇ ત્રુટી ઉઠી તથા ક્ષણકાળમાં જ તે મુર્છિત બની જઇ ધરાપર ઢળી પડી

પ્રકરણ ૧૭ મું.

અઠીહજારનું પાણી.

લક્ષ્મીનો સ્વભાવ ચચળ ગણવામાં આવે છે એમાં લેશ પણ અત્યુક્તિ જેવું નથી. તેનો જો સત્કાર્યોમાં વ્યય કરવામાં આવે છે તો તેથી માનવના અંતરાત્માને શાશ્વત શાન્તિ મળે છે; પરંતુ જો તેનો વ્યસન અને વિલાસમાં દુરુપયોગ કરવામાં આવે છે તો તેથી માનવના શરીરની, મનની તથા સ્થિતિની અધોગતિ થાય છે. કાન્તિપ્રસાદે યુવાવસ્થામાં જ સંપત્તિ અને સ્વતંત્રતા મેળવી તેનો યથેચ્છ દુરુપયોગ કરવા માંડ્યો હતો. તેને કેવળ વર્તમાનકાળનું જ દર્શન થતું હતું. ભૂતકાળની ભયંકરતાની કલ્પના સુદ્ધાં તેના અંતરમાં ઉપજતી નહોતી. કોઇ પણ પ્રકારની આવક નહિ હોવા છતાં પોતાની પાસે જે સંપત્તિ હતી તેને તે સ્વેચ્છાપૂર્વક ઉડાવતો હતો, અને ધીમે ધીમે એ સંપત્તિનું પ્રમાણ ઘણું ઓછું થઇ જતું હતું. વિપદ-

લંપટ વ્યભિચારી પુરુષોની માફક તે પાણીની માફક અર્થવ્યય કરી પરનારીને મેળવવાનો વૃથા પ્રયત્ન કરતો હતો. તેની પાસે પૈસા ખૂટી પડેલા હોવાથી તથા પ્રથમની માફક પોતાને ઇચ્છિત ઉપહારસામગ્રીની પ્રાપ્તિ નહિ થતી હોવાથી માયાવિની મેરીએ પણ તેની સાથેનો સબંધ ઓછો કરવા માડયો હતો. બીજી તરફથી મર્યેરછ વર્તનને લીધે કાન્તિપ્રસાદની શારીરિક સ્થિતિ બગડવા માડી હતી. મદ્યપાનની વિશેષતાથી તેનું લિવર ખરાબ થયું હતું, જઠરાગ્નિ ઘણો મદ થઈ ગયો હતો, મુખ પીળાશ પડતું થયુ હતું, આખો ઊંડી ઉતરી ગઇ હતી, સ્ફુર્તિ દૂર થઇ હતી તથા ક્વચિત્ ક્વચિત્ તેને તાવ પણ આવતો હતો. ડૉક્ટરની દવા ચાલૂ હોવા છતા પથ્ય તરફના દુર્લક્ષ્યને લીધે તેની પ્રકૃતિમાં લેશ પણ સુધારો થતો નહોતો. દિવસનો ઘણોખરો સમય આળસુની માફક તે ગૃહમા જ વીતાડતો હતો. શારીરિક અસ્વસ્થતાની અસર મન ઉપર અવશ્ય થાય છે એ સર્વમાન્ય સિદ્ધાતને કાન્તિપ્રસાદ કાઇ અપવાદરૂપ નહોતો. તેનુ મન પણ ખરાબ થઇ ગયુ હતું. તેનો સ્વભાવ ચીડાઉ અને ઇર્ષ્યાખોર બની ગયો હતો. જે જીવનને પૂર્વે તે મૉજશૉખ ભોગવવાનું દુર્લભ સાધન સમજતો હતો એ જ જીવન હવે તેને કાઇક અંશે ભારરૂપ ભાસવા લાગ્યુ. સસારયાત્રાનો તેનો પ્રથમનો સ્વાદ કટુ થઇ ગયો. આમ છતા તે પોતાની ખરાબ ટેવનો ત્યાગ કરી શકતો નહોતો. સ્હવારથી રાત્રિના બાર વાગતાં સૂધી તે મદ્યપાન કરી નશામા ચકચૂર ર્‌હેતો હતો. એક ઘાટીને તેણે નોકર તરીકે રાખ્યો હતો. તે ઘણો પ્રભુભક્ત હતો. શેઠની કુટેવો તરફ દુર્લક્ષ્ય કરી તે પોતાનુ કર્ત્તવ્યકર્મ સંપન્ન કરતો હતો. એક બ્રાહ્મણ રસોઇઓ બે વખત રસોઇ બનાવી જમીને પોતાના બાળબચ્ચા પાસે ચાલ્યો જતો હતો.

શીતકાળનો દિવસ હતો. સ્હાંજના પાચ વાગવા આવ્યા હતા. કાન્તિપ્રસાદ પોતાના દિવાનખાનામા એક આરામ ખુરસી ઉપર આડો પડયો હતો. તેના મુખમા સિગારેટ હતી. સ્હામે એક રાઉન્ડ ટેબલ ઉપર બે સોડા, એક વ્હિસ્કીની બૉટલ તથા એક ગ્લાસ પડેલો હતો. ગ્લાસમા સોડા મિશ્રિત વ્હિસ્કી ભરેલી હતી. ઘાટી કામકાજને અંગે બ્હાર ગયો હતો.

મદ્યપાનને લીધે કાન્તિપ્રસાદના મુખ ઉપર થોડી ક્ષણિક લાલાશ તરી આવી હતી. તેની નાશિકાનો અગ્રભાગ લાલચોળ થઇ ગયો હતો. થોડા થોડા સમયને અંતરે તે ટેબલ ઉપરનો ગ્લાસ ઉંચકી તેમાથી મદ્યના થોડા ભાગને કંઠસ્થ કરતો હતો અને ધુમ્રપાન કરતાં કરતા તે સ્વગત કાંઇ વિચાર કરતો હતો. તેના દેહની સુંદરતા કિંવા રૂપપ્રભા ઘણા અંશે અદૃશ્ય થઇ ગઇ હતી.

થોડો સમય આવી રીતે પસાર થયો હશે એવામા બ્હારથી કોઇએ કાન્તિપ્રસાદને હાક મારી. પરિચિત અવાજને ઓળખી જઇ ખુરસી પરથી ઉઠી તેણે દ્વાર ઉઘાડયું એટલે માયાવિની મેરીએમે અંદર પ્રવેશ કર્યો. પછી પુનઃ દ્વાર બંધ કરી મેરીએમને દિવાનખાનામા લઇ જઇ કાન્તિપ્રસાદે તેને બેસવા માટે એક ખુરસી આપી. ખુરસી ઉપર બેસતા બેસતા તેણે કહ્યુ.—"આજે આપની તબિયત નરમ છે કે શું ?"

પ્રત્યુત્તરમા કાન્તિપ્રસાદે કહ્યુંઃ—"હા, છેલ્લા થોડા દિવસથી મ્હારી પ્રકૃતિ અસ્વસ્થ રહે છે. વળી હવે પ્રથમની માફક વારંવાર તમારાં દર્શનનો લાભ પણ મળતો નથી. મ્હારા તરફ તમે વિરક્ત તો નથી થયાને ?"

કાન્તિપ્રસાદ તરફ એક મોહક કટાક્ષ ફેકી મેરીએમે કહ્યુંઃ—

"ના—ના, વિરક્તિ જેવું કાંઇ જ નથી. કેવળ જોઇતા અવકાશને અભાવે હું વારંવાર આપની મુલાકાતે આવી શકતી નથી. આજે મ્હારી એક મૈત્રિણી મ્હને મળવા આવી હતી. તેની સાથે તેને ઘેર જઇ પાછી ફરતા હું આપને મળવા અત્રે આવી છું."

"તમે લીધેલી તકલીફ માટે અંતઃકરણપૂર્વક હું તમારો આભાર માનુ છુ. હું જાણું છુ કે, મ્હારા પ્રત્યેનો પ્રેમ તમારા અંતરમાથી કાળાતરે પણ દૂર થઇ શકે તેમ નથી." આમ કહી બીજો એક ગ્લાસ લઇ આવી તેમા થોડી વ્હીસ્કી અને સોડા મેળવી કાન્તિ-પ્રસાદે તેનો સ્વીકાર કરવા માટે મેરીએમને કહ્યું.

મેરીએમ આજે કોઇ વિશિષ્ટ હેતુ પાર પાડવા માટે આવેલી હોવાથી તેણે કાન્તિપ્રસાદના પ્રસ્તાવનો સ્વીકાર કરી, એક સિગારેટ સળગાવીને કહ્યુઃ—" પ્રિયતમ ! આપ મ્હારુ એક કામ કરશો કે ? આપની પાસે મ્હારે નિરાશ નહિ જ થવું પડે એવી ખાત્રીથી હુ અત્રે આવી છુ."

કાન્તિપ્રસાદે કહ્યુંઃ—" જે કામ હોય તે બેલાશક કહોઃ મ્હા-રાથી બની શકે એવું હરેક કાર્ય કરવા હુ તૈયાર છું."

મેરીએમે મોહનાસ્ત્રસધાન કરતા કહ્યુ—"પરતુ એથી આપ મ્હારા સ્નેહભાવમા શંકા નહિ લાવવાની એવી પ્રતિજ્ઞા કરો. હુ આપને કેવા નિસ્વાર્થ સ્નેહથી ચ્હાહુ' છું એ કેવળ મ્હારો અંત-રાત્મા જ જાણે છે."

"ના—ના, તમારા સ્નેહ માટે મ્હને સંપૂર્ણ વિશ્વાસ છે. જ્યા એક જ હૃદય હોય ત્યા પ્રતિજ્ઞા કરવાની જરૂર નથી. તમારુ જે કામ હોય તે સંકોચ રાખ્યા સિવાય જણાવો."

"જુઓ ત્યારે સાભળો. મ્હારી જે મૈત્રિણી આજે મ્હને મળવા આવી હતી તેની પાસેથી મ્હેં લગભગ અઢીહજાર રૂપિયા જેટલી રકમ ઉછીની લીધેલી છે. એ ઉછીની રકમ ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારના ઉપયોગમા ખરચાઇ ગઈ છે. ઘેરથી ખરચ માટે મ્હને જે રકમ મળે છે તેમાથી હુ આ દેવું એક સાથે વાળી ગકું તેમ નથી. જો ખાસ પ્રસંગ ઉપસ્થિત ન થયો હોત અર્થાત્ મ્હારી એ મૈત્રિણીને એકાએક તેના પતિ સાથે વિલાયત જવાનું ન થયું હોત તો હાલ તરત તે કદાપિ પોતાની રકમની મ્હારી પાસે માગણી કરત નહિ; પરતુ તેના પતિનું શરીર બીમાર થઇ જવાથી ડૅાક્ટરોની સલાહથી તે તેના પતિ સાથે પરમ દિવસે ઉપડતી વિક્ટોરિયા સ્ટીમરમા ઇંગ્લૅન્ડ ઉપડી જનાર છે. ત્યાથી પાછા ફરવાનો વખત અચોક્કસ હોવાથી તેણે આજે પોતાની રકમની મ્હારી પાસે માગણી કરી છે. મ્હારા પિતાજી અને કાકા વ્યાપારાર્થે હમણા કલકત્તા ગયેલા છે. અને ત્યા તેમને હજી ઓછામા ઓછા પદર દિવસ લાગે તેમ છે. આવી સ્થિતિમા મ્હારા માસિક ખર્ચની રકમ ઉપરાત વધુ એક પણ પૈસો મ્હને મ્હારી નવી માતા તરફથી મળી શકે તેમ નથી. જો પિતાજી કિવા કાકા અત્રે હાજર હોત તો તેઓ પાસેથી જરૂર હું આ રકમ મેળવી શકત; પરંતુ તેઓ બ્હાર ગામ હોવાથી મ્હારે લાચારીથી આપની પાસે આવવુ પડયુ છે. આપ કેવળ પંદર દિવસ માટે મ્હને આટલી મદદ કરશો તો આપનો ઘણો ઉપકાર થશે. ત્યા સુધીમાં હુ બીજે સ્થળેથી જોગવાઇ કરી આપને આપની રકમ ભરપાઈ કરીશ."

"પદર દિવસ માટે તો શુ પરતુ તમે માગો તેટલી મુદત માટે આ રકમ આપવા હું તૈયાર છું. તમારા સ્નેહ કરતા દ્રવ્યનું

મૂલ્ય કાંઇ વિશેષ નથી.” આમ કહી કાન્તિપ્રસાદે આસન ઉપરથી ઉઠી, ટેબલના ખાનામાંથી ચેકબુક લઈ આવી માયાવિની મેરીએમને ધી બૅામ્બે બૅન્કનો એક અઢી હજાર રૂપિયાનો ચેક લખી આપ્યો.

ચેક હાથમા લઇ મેરીએમે કહ્યુઃ—“ જીવિતેશ્વર ! આપનો મ્હારા ઉપર અસીમ અનુરાગ છે એ હું સારી રીતે જાણું છુ. આપની માફક મ્હારી પ્રકૃતિ પણ છેલ્લા થોડા દિવસથી અસ્વસ્થ રહેતી હોવાથી હું વારંવાર અત્રે આવી શકતી નથી, છતા રાત-દિવસ મ્હને આપનું જ સ્મરણ થયા કરે છે.” આમ કહી માયાવિનીએ કાન્તિપ્રસાદ તરફ એક કુટિલ કટાક્ષ ફેંક્યો.

કાન્તિપ્રસાદે આ વાકયોના ઉત્તરમા કાંઇ કહ્યુ નહિ. તેણે ટેબલ ઉપર પડેલા ગ્લાસમાનો થોડો મદ્ય ઉદરસ્થ કરી બીજી એક સિગારેટ સળગાવી. મેરીએમે કહ્યું:—“આપના પત્ની તેમના પિતાને ઘેર જ રહે છે કે શું ?”

“ હા, જે દિવસથી આપણા બન્નેના પ્રેમનો ગુપ્ત સંબંધ તેના જોવા જાણવામા આવ્યો છે તે દિવસથી તે મ્હારા સહવાસનો ત્યાગ કરી તેના પિતાને ઘેર જઇ રહી છે. મ્હારું જીવન દિવસે દિવસે રસશૂન્ય અને શુષ્ક બની ગયુ છે. વળી જો હવે તે કદાચ મ્હારી પાસે આવશે તો પણ હું તેને રાખનાર નથી. એના જેવી સ્વેચ્છાચારિણી સ્ત્રીથી મ્હારા આત્માને અને મનને હવે બિલ્કુલ શાન્તિ મળનાર નથી.”

મૂઢ કાન્તિપ્રસાદ સમજી શકયો નહિ કે, પોતાની મહા ભયંકર ભૂલોને પરિણામે જ તેનાં સુખશાન્તિ દૂર થઇ ગયા હતા. સતી સાધ્વી મધુકાન્તા પાપીઓની પ્રપંચજાળનો શિકાર થઇ પડી ગૂમ થઇ ત્યારે તેના નિર્મળ ચરિત્ર ઉપર શંકા લાવી કાન્તિપ્રસાદે વિનાશને માર્ગે વિશેષ ઝડપથી અગ્રેસર થવા માંડયુ હતું. તેના પાપી

હૃદયમા સતી સ્ત્રીના પુણ્યની વિમળ જ્યોતિ કેવી રીતે પ્રકાશી શકે ? કમળાવાળા નયન સ્વચ્છતા ક્યાથી જોઇ શકે ? જે સતી સાધ્વી આર્ય સન્નારીએ પતિ તરફથી પુષ્કળ કષ્ટ પડવા છતા મન, વચન અને કર્મથી લેશ માત્ર પાપ કર્યું નહોતું તે સતી-સાધ્વીના તરફ મૂઢ કાન્તિપ્રસાદે પુષ્કળ બેદરકારી દર્શાવી હતી. પત્નીનુ શુ થયુ હશે એનો વિચાર સુદ્ધા તે કરતો નહોતો. કેવળ ક્ષણિક ભોગલાલસાને વશ થઇ તે ઉન્મત્ત-કાણ્ડજ્ઞાનશૂન્ય બની ગયો હતો. તેના ઉપરોક્ત વાક્ય સાભળી મેરીએમે કહ્યુઃ-" પ્રિયતમ! આપ હવે ચિંતા કરી આપની પ્રકૃતિ ખરાબ કરશો નહિ. 'જીવતો નર ભદ્રા પામે' એ સિદ્ધાત અનુસાર આપ કુશળ હશો તો પુનઃ અલ્પકાળમા જ આપને સકળ સુખની પ્રાપ્તિ થશે લ્યો હવે મ્હારે ઘર તરફ જલ્દી જવાની જરૂર છે. આજે ઠંડી પણ વિશેષ જણાય છે."

"ઠંડી દૂર કરી શરીરમા ગરમી લાવવા માટે મદિરા એક મહૌષધ છે." આમ કહી મેરીએમના ગ્લાસમા થોડી મદિરા રેડી તેમા કાન્તિપ્રસાદે સોડાનુ મિશ્રણ કર્યુ. મેરીએમ મદિરાનું પાન કરી ગઇ. ત્યાર પછી બે-ત્રણ દિવસ પછી પુનઃ આવવાનો વાયદો કરી તે પોતાના ઘર તરફ વિદાય થઇ ગઇ.

અડધા કલાક પછી ઘાટી આવી ઘર કામમા ગુંથાયો. એવામા એક પટાવાળાએ આવીને કહ્યુઃ-" સાહેબ! તાર છે."

કાન્તિપ્રસાદે સહી કરી આપી તાર લીધો. એ તાર તેના સાળા અર્થાત્ મધુકાન્તાના ભાઇ મણિધરપ્રસાદે અમદાવાદથી કરેલો હોઇ તેમા લખ્યુ હતું કે,

" પિતાજી ઘણા બીમાર છે. બચે એવો સંભવ નથી મધુ-કાન્તાને જલ્દી મોકલો."

તાર વાચી કાન્તિપ્રસાદ વિચારવા લાગ્યોઃ-" આ ઉપરથી મધુ તેના પિતાને ઘેર ગયેલી નથી એમ ખાત્રી થાય છે. ત્યારે તે કયા ગઇ હશે ? આ મુબાઇ શહેરમાથી ઘણી સ્ત્રીઓ પરપુરુષ સાથે પ્રેમ બાધી પતિનો ત્યાગ કરી તેમની સાથે દૂર દેશમા નાશી જાય છે. મધુએ પણ એમજ કર્યું હશે કે ? ખેર, મ્હારે તેની વાત વિચારવાની કાઇ જરૂર નથી. વળી મધુના ભાઇને મ્હારા આ ઠેકાણાની ખબર કયાથી મળી હશે ? જો આ તારનો મ્હારા તરફથી ઉત્તર નહિ મળે ને તે કદાચ અત્રે આવી તેની બ્હેનની ખબર પૂછશે તો હુ શુ કહીશ ? રમાસુદરી સાથે મ્હારું લગ્ન થયાની હકીકત વર્ત્તમાનપત્રોમા પ્રસિદ્ધ થયેલી હોવાથી એ વાત સહુના જાણવામા આવી હશે. એ વાત જાણી મ્હારા સબંધીઓ મ્હને વિરક્ત ન કરે એ હેતુથી બે ત્રણ સ્થળે મ્હેં રહેઠાણ બદલ્યા છે. મ્હારા આ નવા ઠેકાણાની માહિતી કોની પાસેથી મધુના ભાઇને મળી હશે, એ હુ સમજી શકતો નથી. હશે, ગમે તેમ હોય. આ તારનો ઉત્તર આપવાની જરૂર નથી. પંદર વીસ દિવસ માટે હુ ઠેકાણુ બદલી નાખીશ એટલે કોઇ મ્હને મળી શકશે નહિ " આમ વિચારી, ઉઠી ઉભા થઇ કપડા પહેરી કાન્તિપ્રસાદ બ્હાર ફરવા નીકળી પડયો. તથા રસ્તે જતા કાઇ વિચાર આવવાથી તે રમાસુદરીના ઘર તરફ ગયો. ત્યા જતા જે દેખાવ તેની નજરે પડયો તેનુ વર્ણન અમે કરી ચુકયા છીએ.

પ્રકરણ ૧૮ મું.

ભયંકર ખૂન.

રમાસુંદરીના દિવાનખાનામા પ્રવેશ કરતાની સાથે જે દેખાવ કાન્તિપ્રસાદના જોવામા આવ્યો તેથી તેના ક્રોધનો પાર રહ્યો નહિ. મદ્યપાનની વિશેષતાને લીધે પ્રથમથી જ તેનુ મન અવસ્વસ્થ કિંવા ઉત્તેજિત બની ગયેલુ હતું પછી ઉપરોક્ત પ્રકાર જોવામા આવતાં તેની ઉત્તેજના ઘણી વધી ગઇ.

રમાસુન્દરી કાન્તિપ્રસાદને જોતાની સાથે જ મુર્છિત બની ગઇ હતી. નલિનીકાન્ત કિંકર્ત્તવ્યવિમૂઢ બની ગયો હતો. તે ભય અને આશ્ચર્યચકિત દૃષ્ટિથી કાન્તિપ્રસાદના પ્રાયઃ ઉન્માદગ્રસ્ત મુખમંડળ તરફ જોઇ રહ્યો હતો.

કેટલીક ક્ષણ ચુપકીદીમા પસાર થઇ ગઇ. ધીમે ધીમે કાન્તિપ્રસાદનો ક્રોધ ઘણો વધી ગયો. નશાની ઉત્તેજનાથી તેનામા ક્ષણિક બળનો સંચાર થયો હતો. ખીસ્સામાંથી એક મ્હોટું રૉજર્સ ચપ્પુ બ્હાર કાઢી તે નલિનીકાન્તના અંગ ઉપર ક્ષુધાતુર વાઘની માફક આખો ફાડી ધસ્યો. નલિનીકાન્તને આત્મરક્ષણ કરવાનો વખત મળ્યો નહિ તેમજ વિશેષ ભયને લીધે તેની વાચાશક્તિ જડ થઈ જવાથી તે મદદ માટે એક પણ અક્ષર ઉચ્ચારી શકયો નહિ.

કાન્તિપ્રસાદે નલિનીકાન્તના અંગ ઉપર ધસી તેને જોરથી ધક્કો માર્યો. ધક્કો વાગતા જ તે જમીનદોસ્ત થઇ ગયો. પછી ભીમે જેવી રીતે દુઃશાસનના લોહીની નદી વહેવડાવી હતી તેવી રીતે કાન્તિ-

પ્રસાદે નલિનીકાન્તના મ્હોમા ડુચો મારી તેના ગળામાં તીક્ષ્ણ ધારવાળું ચપ્પુ ખોસી દીધુ. તત્કાળ કંઠનેળી કપાઈ ગઇ અને નલિનીકાન્તનો અચેતન દેહ ધરા ઉપર ઉછળવા લાગ્યો. કાન્તિપ્રસાદે આજે પુરુષવેશધારી શયતાન કિંવા રાક્ષસનુ રૂપ ધારણ કર્યું હતું. તેણે નલિનીકાન્તના ગળામા ચપ્પુના ઉપરાઉપરી ઘા કરી તેના પ્રાણનો વિનાશ કરી નાખ્યો. થોડા સમયમા જ હત્યાકાણ્ડની સમાપ્તિ થઈ અને એ સ્થળે ભયંકર ગંભીર નિસ્તબ્ધતા સ્થાપિત થઈ ગઇ.

હવે કાન્તિપ્રસાદે ઉઠી એ દિવાનખાનાના દ્વાર અંદરથી બંધ કરી દીધા. તેણે લોહીથી ભીંજાયલા કપડા ચોકડીમા જઇ ધોઇ નાખ્યા. પછી બેહોશ બની ગયેલી રમાસુદરીના હાથમા લોહીથી તરબોળ થઈ ગયેલુ ચપ્પુ રાખી ખૂની કાન્તિપ્રસાદ દ્વાર ઉઘાડી બ્હાર નીકળ્યો. દ્વારને ખાલી બંધ કરી ઝડપથી તે રસ્તા ઉપર જઈ પહોચ્યો અને એક ભાડાની ટૅક્ષીમા બેસી ઘર તરફ વિદાય થયો. ઘેર જઈ ઝડપથી તેણે પોતાનો જરૂરી સરસામાન બાધી લઇ રામો ઘેર ગયેલો હોવાથી એક બે મજૂર લઈ આવી તેમની પાસે સામાન નીચે ઉતરાવી ટૅક્ષીમા સામાન મૂકી કોલાબા સ્ટેશન તરફ ગમન કર્યું.

ગુજરાત મેઇલ ઉપડવાની તૈયારી હતી. સેકન્ડ કલાસની એક ટિકીટ લઈ ટ્રેઇન ઉપડવાની પાચ મિનીટ પૂર્વે તે ટ્રેઇનમા બેસી ગયો. યથા સમયે ટ્રેઇન પ્લેટફૉર્મનો ત્યાગ કરી ચાલી નીકળી.

હવે બૅરિસ્ટર સાહેબના બંગલામા શુ બન્યુ તે તરફ આપણે જોઇએ. જે દિવસે ઉપરોક્ત બનાવ બન્યો તે દિવસે એક મિત્રને ત્યા ડિનરપાર્ટી હોવાથી, સ્હાજે છ વાગ્યે બ્હાર ફરવા નીકળી પડી બૅરિસ્ટર સાહેબ ડિનરપાર્ટીના નિમંત્રણનુ રક્ષણ કરવા સાન્ટાક્રુઝ ચાલ્યા ગયા હતા.

રમાસુંદરીની માતા પંદર દિવસથી સુવાવડ કરાવવા માટે રાજકોટમાં પોતાને પિયર ગઇ હતી. બંગલામાં એક ઘાટી અને એક દાસી નોકરી કરતા હતા; પરંતુ આજે શેઠ શેઠાણીની ગેરહાજરીનો લાભ લઇ તેઓ ઘેર રહ્યા હતા અર્થાત્ કાન્તિપ્રસાદને ખૂન કરી છટકી જવાનો આજે અનાયાસે જ સુયોગ પ્રાપ્ત થયો હતો. રમાસુંદરીનો પુત્ર દાદી સાથે વિશેષ હળી ગયેલો હોવાથી તે તેની દાદી સાથે રાજકોટ ગયેલો હતો.

લગભગ કલાકેક પછી રમા સહજ શુદ્ધિમાં આવી. આંખો ઉઘાડી જોતાં જે દેખાવ તેની નજરે પડયો તેથી તે દિગ્મૂઢ બની ગઇ. પુનઃ ક્ષણ કાળમાં જ તે મુર્ચ્છાવશ થઇ ગઇ. બીજો એક કલાક પણ આવી સ્થિતિમાં પસાર થઇ ગયો. અંતે લગભગ સાડાનવ વાગ્યે રમા પાછી શુદ્ધિમા આવી મહા મુશિબતે બેઠી થઈ. નલિનીકાન્તના લોહીથી ભીંજાઇ ગયેલા મૃતદેહને પોતાની પાસે પડેલો જોઇ બનેલા બનાવની તે કલ્પના કરી શકી. તેના હાથમાંનુ ચપ્પુ નીચે પડી જવા છતાં તેના હાથને લોહીના ડાઘ લાગેલા હતા. પાંચ દશ મિનીટ સૂધી ભયની ભાવનાથી એક સ્થળે બેસી રહ્યા પછી તેણે ચોકડીમાં જઇ હાથ ઉપરના લોહીના ડાઘ ધોઇ નાખ્યા.

ગમે એવી પાપિષ્ટા હોવા છતાં રમાસુંદરી એક અબળા હતી અને તેથી અબળા જનોચિત ભયનો તેના અંતરમાં આ પ્રસંગે સંચાર થયો હતો. આ ખૂનનો મામલો જાહિર થઇ જશે તો તેનુ કેવુ પરિણામ આવશે એ વિષયની તે કલ્પના સુદ્ધાં કરી શકી નહિ. આ પ્રસંગે તેના પિતા, માતા કે બીજુ કોઇ માણસ હાજર નહિ હોવાથી શુ કરવું એ તેને સૂઝતુ નહોતું. પોલિસને ખબર આપવાથી કદાચ પોતાના જ શિર ઉપર ખૂનનું તહોમત આવી પડશે એવો

તેને ભય લાગતો હતો. ભયની વિશેષતાથી તેની બુદ્ધિશક્તિ દૂર થઇ ગઇ હતી; નહિ તો નલિનીકાન્તને બોલાવવા માટે જે પત્ર લખ્યો હતો તે તેણે તપાસ કરી પાછો મેળવી તેનો નાશ કર્યો હોત. પાપી માણસને ઇશ્વર જ તેના પાપની સજા કરાવવા ભૂલમાં નાખે છે એ નિયમ પ્રમાણે પોતે લખેલા પત્રની વાત તે તદ્દન ભૂલી જઇ ભયથી બ્હાવરી બની ગઇ હતી.

ભયને દૂર કરવા અને સાહસ એકઠું કરવાના વિચારથી એ દિવાનખાનાના દ્વાર અંદરથી બંધ કરી દઇ રમાસુંદરીએ કબાટ ઉઘાડી તેમાંથી વ્હિસ્કીની પાઇન્ટ બ્હાર કાઢી. સોડા હાજર નહિ હોવાથી વ્હિસ્કીમાં પાણી ભેળવી તે પી ગઇ. લગભગ અડધી પાઇન્ટ વ્હિસ્કી પીધા પછી તે સહજ સ્વસ્થ થઇ અને શું કરવું એ સબંધીનો વિચાર કરવા લાગી. અંતે પિતા આવે ત્યાં સુધી આ વાત ગુપ્ત રાખવામાં જ સાર છે એવો તેણે નિશ્ચય કર્યો. નલિનીકાન્તના મૃતદેહ પાસે આવા ગતના વખતે બેસી રહેતાં ઘણો ભય લાગતો હોવાથી વ્હિસ્કીની પાઇન્ટ કબાટમાં મૂકી દઇ, વિજળીની બત્તી બુઝાવી તે એ દિવાનખાનાની બ્હાર નીકળી તથા દિવાનખાનાને તેણે તાળું વાસી દીધું. પછી તે પિતાનું દિવાનખાનું ઉઘાડી ત્યાં એક કોચ ઉપર ચિંતાતુર ચિત્તે બેસી રહી.

રાત્રે અગીઆર વાગ્યે મિ૰ મનમોહન ડિનરપાર્ટીમાંથી ઘેર આવ્યા. દિવાનખાનામાં પ્રવેશ કરી, કપડાં ઉતારી તેમણે રમાના ગભીર ચિંતામગ્ન મુખ તરફ જોઇ કહ્યું:–" બ્હેન ! આમ ચિંતાતુર કેમ બેઠી છે ? "

આ પ્રશ્નનો ઉત્તર રમાથી આપી શકાયો નહિ. તેનું હૃદય ભરાઇ આવ્યું. તેના નેત્રોમાંથી અશ્રુધારાઓની વૃષ્ટિ થવા લાગી.

મનમોહને એક સિગાર સળગાવી, રમાની પાસે જઇ તેના ખભા ઉપર હાથ મૂકી અધીરતાથી પૂછ્યુઃ—" આમ રડે છે શા માટે ? શું થયું છે ? "

કાઇ ઉત્તર આપવાની રમાનામા શક્તિ નહોતી. થોડા સમય સૂધી તેણે ચુપકીદીથી રુદન કર્યું. મનમોહને તેને વારંવાર પૂછ્યું ત્યારે મહા મુશિબતે તેણે કહ્યુઃ—" પિતાજી, ગજબ થઇ ગયો છે ! ઘણો ભયંકર બનાવ બન્યો છે. "

" કેમ શું થયુ છે ? "

" ખૂન થયું છે. "

" કોનુ ? "

" પેલા નલિનીકાન્તનું. "

" ખૂન કર્યુ કોણે ? "

" તમારા જમાઇએ. '

" ક્યારે ? "

" આજે લગભગ સાડા સાત વાગ્યે. "

" શુ થયુ છે તે મ્હને સ્પષ્ટતાથી કહી સંભળાવ. ખૂન ક્યાં થયુ, શા કારણથી થયુ વગેરે હકીકત મ્હને જલ્દી કહે. "

" જે બનાવ બન્યો તે જોઇ હું ભયથી બ્હાવરી બની ગઇ છુ. મ્હારૂં ચિત્ત ઠેકાણે નથી. તમે મ્હારા દિવાનખાનામા જઇને જુઓ એટલે જે બન્યું છે તે નજરે પડશે. "

" ત્યારે શું ખૂન આપણા બંગલામા જ થયુ છે ? ' આ પ્રશ્ન ઉચ્ચારતી વખતે મનમોહનની મુખમુદ્રા પણ ભયચકિત બની ગઈ હતી.

" હા. તમારા જમાઈએ અહીં આવીને લોહી રેડ્યુ છે તથા ખૂનનો આરોપ મ્હારા ઉપર આવે એવો પ્રયત્ન કર્યો છે "

મનમોહન આત્મસંવરણ કરી ' મ્હારી સાથે ચાલ.' કહી રમાના દિવાનખાના તરફ ગયા. રમાએ પણ તેમનુ અનુસરણ કર્યું. બન્ને જણાએ તાળુ ઉઘાડી અંદર પ્રવેશ કર્યો. મનમોહને વિજળીની બત્તી સળગાવી. બત્તીના ઉજ્વળ પ્રકાશમાં દિવાનખાનામા પડેલા નલિનીકાન્તના મૃતદેહને જોઇ ક્ષણ કાળ માટે તેઓ કંપી ઉઠયા; પરંતુ આ પ્રસંગે ગભરાઇ જઇને, સમયસુચકતા નહિ વાપરવામા આવે તો વિપરીત પરિણામ આવશે એમ વિચારી તેમણે બનેલા બનાવની સઘળી હકીકત રમા પાસેથી જાણી લીધી એ હકીકત જણાવતા પોતે જાણી જોઇને નલિનીકાન્તને નિમંત્રણ કર્યું હતું એ વાત રમાસુંદરીએ ગુપ્ત રાખી હતી. તેણે તેના પિતાને એવુ સમજાવ્યુ કે, તે નલિનીકાન્ત સાથે એકાન્તમા બેસી વાતચિત કરતી હતી તેથી ખોટા સંદેહને વશ થઇ કાન્તિપ્રસાદે નલિનીકાન્તનું ખૂન કર્યુ છે, તથા એ બનાવ પોતાની બેશુદ્ધાવસ્થામા બન્યો છે. જ્યારે પોતે શુદ્ધિમા આવી ત્યારે ખૂની ખૂન કરી પલાયન કરી ગયો હતો એમ તેણે કહ્યું.

મિ. મનમોહન બૅરિસ્ટર હતા. તેમણે ઘણા ખૂનના કેસ પણ ચલાવ્યા હતા. કોઇ મહત્વના કારણ સિવાય કાન્તિપ્રસાદને હાથે આવો અમાનુષિક બનાવ બને એ તેમને સભવિત લાગ્યું નહિ. પોતાની પુત્રી અને નલિનીકાન્ત વચ્ચે પ્રણયવ્યવહારની કાંઇ ચેષ્ટા થયેલી હોવી જોઇએ અને એ દેખાવ કાન્તિપ્રસાદની નજરે પડવાથી જ ઉન્મત્ત બની જઇને તેણે નલિનીકાન્તનું ખૂન કરેલુ હોવું જોઇએ એમ તેઓ સહેલાઇથી સમજી શકયા; છતાં પુત્રીને એ સંબંધી સ્પષ્ટ શબ્દોમા કાંઇ પૂછવુ એ તેમને પોતાની મર્યાદા બ્હાર જવા જેવું લાગ્યુ. વળી અત્યારનો પ્રસંગ એવો વિકટ હતો કે, પૂછપરછ કરવામા વખત પસાર કરવો ઉચિત નહોતો. તેમણે કેવળ મુદ્દાના બેચાર પ્રશ્ન પૂછ્યા.

" નલિનીકાન્ત ઘણા દિવસથી આપણે ઘેર આવતા નહોતા; છતા આજે એકાએક ક્યાંથી આવી શક્યા ? "

" મ્હે તેમને પત્ર લખી મળી જવા જણાવ્યું હતું. "

" પત્ર ક્યારે લખ્યો હતો ? "

" આજે સ્હવારે. "

" પત્રમા બીજી કાઇ હકીકત ત્હેં લખી હતી કે ? જો આ લજ્જા ગણવાનો વખત નથી. પત્રમાં ત્હેં કાઇ આડી અવળી હકીકત લખી હોય તો મ્હને કહે. જો કોઇ વાત ગુપ્ત રાખીશ તો કદાચ તેથી ઘણુ નુકશાન થશે. કાન્તિપ્રસાદે આજે જે કાર્ય કર્યું છે તેથી તેને કાયદાની જાળમાથી કોઇ રીતે બચાવી શકાય તેમ નથી; પરંતુ જાણે અજાણ્યે જો તું પણ ગુન્હેગાર બને તો મ્હારા માન પ્રતિષ્ટા દૂર થઇ જાય અને મ્હારાથી કોઇને પણ મ્હો ન બતાવી શકાય. વળી પોલિસને ખબર થશે એટલે તે વિના વિલબે કાન્તિપ્રસાદને પકડશે તથા તેની અને ત્હારી જુબાની ઉપર આ કેસનો ઘણો આધાર ર્‌હેશે. આમ હોવાથી મ્હારે પ્રથમથી જ સઘળી હકીકત જાણી લેવાની જરૂર છે. "

" કાન્તિપ્રસાદ બચે યા ન બચે એની મ્હને બિલ્કુલ ચિંતા નથી. હુ આ જીવનમા એના મુખનું દર્શન કરવા ઇચ્છતી નથી. તેની સાથેનો સંબંધ થયા પછી હું સૌભાગ્યવતી છતા વિધવા છુ. મ્હારા દિલના અને દેહના અવસાન થઇ ગયાં છે. મ્હારી ઇચ્છા એવી છે કે, કાન્તિપ્રસાદને તેના આજના કાર્યનો યથોચિત બદલો મળે. વળી આપ જ્યારે ભાર દઇને પૂછો છો ત્યારે હુ કહુ છું કે, નલિનીકાન્તને મ્હે કોઇ વિશિષ્ટ કારણને લીધે અત્રે બોલાવ્યા નહોતા. જો તેઓ જીવતા હોત તો મ્હારા આ કથનની યથાર્થતાની તમને ખાત્રી થાત. પિતાજી ! ભવિષ્યની જે ભૂલનો હું ભોગ થઇ

પડી હતી તેથી મ્હને ઘણો પશ્ચાત્તાપ થતો હતો નૃશંસ કાન્તિપ્રસાદ સાથે મ્હારો સંબંધ બધાયો એ વખતે નલિનીકાન્ત તરફ મ્હેં ઘણું અશિષ્ટ વર્તન ચલાવ્યું હતું. અંતે મ્હારી ભૂલ સમજવામા આવતા મ્હને ઘણો પશ્ચાત્તાપ થવા લાગ્યો. નલિનીકાન્તને મ્હેં જે પત્ર લખ્યો હતો તેમાં પૂર્વેના મ્હારા અશિષ્ટ વર્તન માટે ક્ષમા યાચી રુબરુ મળી જવા જણાવ્યુ હતું. ”

રમાસુદરીને મુખે આ વચન સાભળી મિ૦ મનમોહને વખત વિચારી નલિનીકાન્તના ખીસ્સામા તપાસ કરી જોઇ. તપાસ કરતાં રમાસુંદરીએ લખેલો પત્ર મળી આવ્યો. એ પત્ર પોતાના ખીસ્સામા મૂકી દઇ પોતાના બંગલામા ખૂન થયાની હકીકત તેમણે ટેલિફોનથી પોલિસ ઇન્સ્પેક્ટરને જણાવી.

અડધા કલાકમાજ પોલિસ ઇન્સ્પેક્ટર, બે ચાર કૉસ્ટેબલ, સરકારી ડૉક્ટર વગેરે સર્વ મિ૦ મનમોહનના બંગલામા આવી પહોચ્યા. ડૉક્ટરે મૃતદેહની તપાસ કરી ચપ્પુના આઘાતોથી ખૂન થયાનો અભિપ્રાય દર્શાવ્યો. પંચ સમક્ષ મૃતદેહના શરીર તેમજ વસ્ત્રોની તપાસ કરી સઘળી વસ્તુઓ પોલિસે સ્વાધીન કરી.

નલિનીકાન્તને ઘેર પણ આ ખબર મોકલવામા આવી. ઘરના માણસો આવી પોલિસની રજા મળતા વિલાપ કરતા કરતા મૃતદેહને સત્કાર કરવા માટે લઇ ગયા. પોલિસ ઇન્સ્પેક્ટરે રમાસુદરીની જુબાની લખી લીધી. જો કે ઇન્સ્પેક્ટરને રમાસુદરી ઉપર થોડો ઘણો સંશય તો આવ્યો; પરંતુ મિ૦ મનમોહન બૅરિસ્ટરની શર્મને લીધે તે પોતાનો સંશય પ્રસિદ્ધ કરી શક્યો નહિ.

અંતે પોતાનું કાર્ય બજાવી પોલિસ ઇન્સ્પેક્ટર, મિ૦ મનમોહન સાથે થોડી ગુપ્ત વાતચિત કરી ત્યાથી વિદાય થયો.

પ્રકરણ ૧૯ મું.

મહાત્મા સપડાયા.

સ્હાંજના લગભગ ચાર વાગ્યા હતા. આકાશ વાદળાથી ઘેરાયલુ હતુ. સૂર્યદેવના દર્શન થોડા થોડા સમયને અંતરે ક્ષીણભાવથી થતા હતા શ્રાવણ માસ હોઇ કત્રચિત્ કત્રચિત્ વૃષ્ટિ પણ થતી હતી.

પોતાના મંદિરમા વ્યંકટેશ્વરાચાર્ય ખાસ પોતાના દિવાનખાનામા હિંચોળા ઉપર બેઠો હતો તાગસુંદરી મૃદુગતિથી હિંચોળાને ઝુલાવી કામકટાક્ષો ફેંકી નિર્લજ્જ સ્મિત હાસ્ય કરતી મૃદુસ્વરે ગાતી હતી કેઃ—

" વલ્લભકુળ છે કામણગારા કા'ન જો,
કામણીઆ કીધા રે વ્રજની વાટમા રે લોલ. ૧
જોને બેની મુખડું પુનમ ચદ જો,
અણીઆરી આંખે મનડા મોહી લીધા રે લોલ. ૨
એ વાહલાની પાસે થઇને દાસી જો,
લોકોની લાજથી હવે હું થા બીત્રાની રે લોલ. ૩
હવે બેહેની મેથી ઘરના કામ ન થાય રે,
વાહલાને દેખીને મનડા મોહી રહ્યા રે લોલ. ૪
વલ્લભકુળ છે કામણગારા કા'ન જો,
ફરડાને ઠણકેરે મનડા હરી ગયા રે લોલ. ૫
આપ છો પરમેશ્વર સ્વરૂપ જો,
વલ્લભ વર વરીને હું અતિ પ્રેમથી રે લોલ. ૬

વલ્લભ વરને શર્ણે સુખીઆ થાશું રે,
તેઓની સગતથી વૈકુંઠ પામશુ રે લોલ." ૭

વ્યકટેશ્વરાચાર્ય તારાસુદરી તરફ મોહમુગ્ધ દૃષ્ટિથી જોઇ રહી આ ગીત સાભળતો હતો આ નવલકથામા તારાસુંદરીનો આવશ્યકીય પરિચય અમે કરાવી ચુકેલો હોવાથી અત્રે તેનો પુનરુલ્લેખ કરવાની જરૂર નથી. તે વ્યંકટેશ્વરાચાર્યના વિલાસમદિરમા રહી વારંવાર અવનવા યુવકોને મોહજાળમા ફસાવી પોતાની વિલાસલાલસાને શાન્ત કરતી હતી, તેમ જ સારા પૈસા પણ મેળવતી હતી. વ્યંકટેશ્વરાચાર્યને પણ મદિરમા રહેતી તથા મદિરમા આવતી જતી યુવતી સ્ત્રીઓની કમાણીથી પૈસાનો ઘણો સારો લાભ થતો હતો. પ્રત્યેક યુવતીની આવકમાથી એ તૃતીયાશ જેટલી રકમ વ્યંકટેશ્વરાચાર્ય લેતો હતો.

તદુપરાત સરકારી કાયદાનો ભગ કરી તેણે કોકેન, દારુ, ગાજો, ભાગ વગેરે કેફી પદાર્થોનો વિશેપ પ્રમાણમા પોતાની પાસે સગ્રહ રાખ્યો હતો. વ્યસની સ્ત્રીપુરુષોને ગમે તે વખતે જોઇતા પદાર્થોની સગવડતા કરી આપી વ્યકટેશ્વરાચાર્ય એ પદાર્થોની બમણી કિવા ત્રણગણી કિમ્મત લેતો હતો. જો કે અમદાવાદ શહેરમાના સામાન્ય જનસમાજમા વ્યંકટેશ્વરાચાર્યના ચારિત્ર્ય તેમ જ તેના મંદિરમા ચાલતા ભીપણુ પાપાચાર સંબધી ઘણી લોકવાયકાઓ સાભળવામા આવતી હતી, તેમજ એ વિપય વ્યંકટેશ્વરાચાર્ય પોતે પણ જાણતો હતો; છતા તેણે પોતાના પાપાચારને બિલ્કુલ ઓછો કર્યો નહોતો કાયદાનો તેને લેશ માત્ર ભય નહોતો દ્રવ્યબળથી ગમે એવા અશક્ય કાર્યને પણ શક્ય કરી શકાય છે એવી તેની માન્યતા હતી.

તારાસુદરીનુ ગીત સમાપ્ત થયુ એટલે વ્યકટેશ્વરાચાર્યે તેને પોતાની પાસે હિંચકા ઉપર બેસવાનુ કહી પૂછ્યુઃ-" તારા! આજે બ્હારથી કોણ કોણ આવ્યુ છે ?"

"મ્હારથી એકંદરે ચાર ગૃહસ્થો આવેલા છે. પાર્વતીએ તેમને સઘળી વ્યવસ્થા કરી આપી છે. આપ એ માટે નિશ્ચિંત રહો. દરેક ગૃહસ્થ પાસેથી દશ દશ રૂપિયાની રકમ પ્રથમથી લેવામાં આવી છે અને બાકી પાચ પાચ રૂપિયા લેવાના છે. રાત્રે વિદાય થતી વખતે એ રૂપિયા પાર્વતી લઇ આપને બધો હિસાબ આપશે." તારાએ હિંચકા ઉપર બેસીને કહ્યું.

"તારા! ત્હેં મ્હને રાધિકા નામથી તને બોલાવવાનું સૂચવેલું હોવા છતાં ભૂલથી મ્હારાથી ત્હારા ખરા નામનો ઉચ્ચાર થઇ જાય છે. હું એ માટે હવેથી બનતી સભાળ રાખીશ. પ્યારી રાધિકે! ત્હારા મધુર કંઠથી ગવાતું ગીત સાભળી હું સ્વર્ગીય સુખ અનુભવું છું. તું એક ગરબી ગાઇ સંભળાવ જોઇએ." આમ કહી તારાના ખુલ્લા ખભા ઉપર હાથ નાખી બ્યંકટેશ્વરાચાર્યે તેના અધરોષ્ઠ ઉપર ચુંબન કર્યું.

પાપની સજીવ પ્રતિમા તારા પુનઃ ગાવા લાગી:—

"મોહનલાલજી રે મ્હારા જીવન પ્રાણજીવંન;
હું બલિહારી, રાજ ઘણી ખમા.
દાસી તમતણી રે, તમને સોપ્યુ તન મન ધન. રાજ૦
મનના માન્યા છો રે જીવું છુ હું શ્રીમુખ જોઇ;
પીયરે સાસરે રે, વ્હાલુ તમ સરીખુ ન કોઇ. રાજ૦
ચકોર ચંદ્રને રે, ઇચ્છે ત્યમ તમને મુજ નેણ;
કેહેવા વ્હાલા છો રે, કેહતાં આવડતું નથી વેણ. રાજ૦
રસિયા રૂપાળા રે, નટવર નાગર નંદકિશોર;
સદગુણ સાગર છો રે, મીઠડાબોલા ચિતના ચોર. રાજ૦
એક વિધ ઓછા ગ્હો રે, તો કાઇ એક વારૂ મન;
પુરણ સહુ વાતે રે, કોહો કેમ છુટે લાલ લગંન. રાજ૦

સુનો હું દેખુ રે પિયુજી તમવણ સઉ સંસાર;
પ્યાલો ઝેરનો રે, પાઓ તોએ તમથી ન ખસે પ્યાર. રાજ૦"

દ્વિતીય ગીત પણ સમાપ્ત થયુ. તારાનો કંઠસ્વર હજી પણ જાણે કે વાયુના તરંગોમા ભળી જઇ નૃત્ય કરતો હતો.

લગભગ બીજા બે અઢી કલાક પસાર થઇ ગયા. એ અઢી કલાકમા વ્યંકટેશ્વારાચાર્યના વિલાસમંદિરમા જે જે બનાવો બન્યા તેનું યથાર્થ શાબ્દિક ચિત્ર આલેખી અમે લેખિનીને કલંકિત કરવા ઇચ્છતા નથી.

આજે બ્હારના ચાર પુરુષો વ્યંકટેશ્વરાચાર્યના વિલાસમંદિરમાં આવેલા હતા. તેઓમાથી કોઇને કોકેનનુ, કોઇને દારુનુ તો કોઇને બીજુ કાંઇ વ્યસન હતું. વ્યંકટેશ્વરાચાર્યની સેવિકા પાર્વતી બ્હારના માણસોને જોઇતા પદાર્થો સૂચનાનુસાર પૈસા લઇને પૂરા પાડતી હતી. આજે આવેલા ચાર પુરુષોમાથી કેવળ એક જ પુરુષ નિર્વ્યસની હતો. બીજા ત્રણે પુરુષ માદક વસ્તુઓનુ સેવન કરી ઉત્તેજનાને આધીન થયા હતા.

બરાબર સાત વાગ્યે બીજા બે પુરુષોએ વ્યંકટેશ્વરાચાર્યના મંદિરમા પ્રવેશ કર્યો. મંદિરનો એક શિષ્ય દ્વાર પાસે ઉભો હતો તેણે નવા માણસો તરફ જોઇ પૂછ્યુઃ-" કયાથી આવો છો ? "

" અમે મહારાજશ્રી વ્યંકટેશ્વરાચાર્યના દર્શન કરવા આવ્યા છીએ. " આવેલા પુરુષોમાથી એક પુરુષે ઉત્તર આપ્યો તથા વિશેષ કાંઇ પૂછપરછ કર્યા સિવાય એ બન્ને પુરુષો તત્કાળ મંદિરની સ્હામે આવેલા મેડા ઉપર ચઢી ગયા. વ્યંકટેશ્વરાચાર્યનો પેલો શિષ્ય તો કિંકર્તવ્યવિમૂઢ બની જઇ જયા ઉભો હતો ત્યા જ ઉભો રહ્યો.

બરાબર પાચ મિનિટ પછી દશ કૉનસ્ટેબલોએ આવી મંદિરને ચારે તરફથી ઘેરી લીધુ.

જે બન્ને પુરુષો મેડા ઉપર ચઢી ગયા હતા તેઓમાનો એક સી. આઇ. ડી નો ઇન્સ્પેક્ટર અને બીજો પોલિસ ઇન્સ્પેક્ટર હતો. છુપી પોલિસના ઇન્સ્પેક્ટરનું નામ બળવંતરાવ હોઇ તે દક્ષિણી હતો અને પોલિસ ઇન્સ્પેક્ટરનુ નામ મહમદઅલી હોઇ તે મુસલ્માન હતો. તેઓ બન્ને ઉપર ગયા પછી વ્યંકટેશ્વરાચાર્યના બંધ દિવાન-ખાનાના દ્વાર પાસે ઉભા રહી અંદર ચાલતી વાતચિત સાભળવા લાગ્યા. અંદર વ્યકટેશ્વરાચાય અને તારાસુન્દરી વચ્ચે વાતચિત ચાલતી હતી તેનો નિમ્નલિખિત ભાગ બન્ને ઇન્સ્પેક્ટરોના સાભળવામા આવ્યો.

" તારા ! આજે પણ લગભગ પચાસસાઠ રૂપિયાની આવક થઇ છે. તે ઉપરાત, દારુ કોકેન વગેરેના પૈસા મળશે તે જુદા."

" ખરુ છે. આજકાલ આપના સૌભાગ્યનો સપૂર્ણ ઉદય થયેલો છે. ધર્મનુ પુછડું પકડી બેસી રહેવાથી ભોગ-વિભવનું સુખ મેળવી શકાતું નથી."

" આજકાલ કેટલાક ધર્મોના ગુરુઓ અને ગોસાઇઓ આવા વ્યવસાયથી જ સર્વ પ્રકારના ઐહિક સુખ મેળવે છે. થોડા વખત ઉપર મુબઇમા ભાટીઆઓના એક ગુરૂનો આપણા જેવો વ્યવસાય તેના કેટલાક વિરોધીઓ તરફથી જાહિર થયો હતો અને મુબાઇની હાઇકોર્ટમાં લાયબલ કેસ ચાલ્યો હતો; પરંતુ પરિણામે એ ગુરૂને કાઇ વિશેપ નુકશાન થયુ નહોતું. જો એ મહારાજ મ્હારા જેવો ચાલાક હોત તો તેની પ્રતિષ્ઠાને પણ હરકત ન પહોચત."

" આપની કળા તો અકળ છે. મ્હારા નાથ!"

અંદરની વાત આટલેથી અટકી. બન્ને ઇન્સ્પેક્ટરે તરત જ દ્વાર

ઉપર હાથ પછાડયો. કાઇ કામ માટે પાર્વતી આવી હશે એમ ધારી વારાએ દ્વાર ઉઘાડયા. તત્કાળ બન્ને ઇન્સ્પેકટરોએ અંદર પ્રવેશ કર્યો. એ અજાણ્યા પુરુષોને પોતાની પાસે ઉપસ્થિત થયેલા જોઇ વ્યંકટેશ્વરાચાર્ય અને તારાસુંદરી ક્ષણુ કાળ માટે ગભરાઇ ગયા. વ્યંકટેશ્વરાચાર્ય કાઇ કહે તે પહેલાં જ છુપી પોલિસના ઇન્સ્પેકટર બળવતરાવે કહ્યુંઃ–"અમે તમારા મદિરની જડતી લેવાને આવ્યા છીએ. અમારા એ કાર્યમા તમે કાઇ હરકત કરશો તો કાયદાની નજરે ગુન્હેગાર ઠરશો. સરકારની પરવાનગી સિવાય તમે કેફી પદાર્થોને અહીં રાખો છો, તે વેચો છો તેમ જ બીજાં પણ ઘણા કુકર્મો કરો છો. વળી બચાવમા તમે હમણા કાઇ કહેશો નહિ. હમણા તમારી જે વાતચિત થઈ હતી તે ઉપરથી અમે કેટલીક હકીકત જાણી લીધી છે આ મદિર અને મકાનમાનુ એક પણ માણસ બ્હાર નીકળશે તો તરત જ તેને કેદ પકડવામા આવશે. મદિરની આસપાસ સખ્ત પહેરાનો બંદોબસ્ત પ્રથમથી જ કરવામા આવ્યો છે."

આ વચન સાભળી વ્યંકટેશ્વરાચાર્ય હાવરોબ્હાવરો બની ગયો. તેના જે વાકયો બળવતરાય અને મહમદઅલીના સાભળવામા આવ્યા હતા એ ઉપરથી જ તે સર્વાંશે ફસાઇ પડયો હતો. હવે આત્મરક્ષણુ કરવાનો કે પ્રતિષ્ઠા બચાવવાનો માર્ગ તેને માટે રહ્યો નહોતો. થોડા સમય સુધી ચિંતામગ્ન રહ્યા પછી તેણે કહ્યુંઃ–"આપ બન્ને સાહેબો પાસે હુ ક્ષમા માગું છું હુ મ્હારા અપરાધનો અસ્વીકાર કરું એવી મ્હારી સ્થિતિ રહી નથી તથા હવે અસત્યના આશ્રયથી મ્હારું પાપ છુપાવી હું પાપના ભારમા વધારો કરવા ઇચ્છતો નથી."

બળવંતરાયે કહ્યુંઃ–"સઘળા ગુન્હેગારો જ્યારે સપડાય છે ત્યારે જ તેઓ સત્યવાદી થઇ જવાની વાત કરે છે; પરંતુ જ્યા સુધી

પોતાના પાપકાર્યો છુપાવી શકવાનો એક પણ માર્ગ તેમના હાથમાં હોય છે ત્યા સુધી તેઓ અસત્યનો આશ્રય લેતા બિલ્કુલ સંકોચાતા નથી. વ્યંકટેશ્વરાચાર્ય ! તમારા ઉપર ઘણા આરોપ છે; જેનું વર્ણન મ્હારે હમણા તમારી પાસે કરવાની જરૂર નથી. જો તમે તમારા ગુન્હાઓનો એકરાર નહિ કરો તો પણ એ ગુન્હાઓ હવે આપોઆપ પ્રકાશમા આવશે અને તમારી સાધુતા કેવી શયતાનિયત ભરેલી છે તે જનસમાજ જાણી શકશે."

બળવતરાયે આટલુ બોલી પોલિસ ઇન્સ્પેક્ટર મહમદઅલીને એક નેત્રસકેત કર્યો મહમદઅલીએ તત્કાળ એક સીટી વગાડી. વિના વિલંબે પાચ કૉનસ્ટેબલો તેની પાસે હાજર થયા પછી બળતરાયે એ કૉનસ્ટેબલોને ઉદ્દેશીને કહ્યુ:-"તમે અહી ઉભા રહો, મકાનમા તેમજ મકાનની બ્હાર પહેરાનો બરાબર બંદોબસ્ત રાખ્યો છે કે?"

આવેલા કૉનસ્ટેબલોમાથી એકે કહ્યું:-" હા હજુર ! મકાનમાથી એક પણ માણસ બ્હાર જઈ શકે એવો સહજ પણ સંભવ નથી"

"ઠીક, તમે અહી ઉભા રહો. મિસ્ટર મહમદઅલી, આવો આપણે પ્રથમ આ સ્થળે તપાસ કરી લઇએ ' આમ કહી બળવતરાયે અંદર પ્રવેશ કર્યો. તેમણે બન્નેએ મળી વ્યંકટેશ્વરાચાર્યના એ દિવાનખાના અને શયનગૃહની ઘણીજ ચોકસાઇથી તપાસ કરવા માડી તારાસુન્દરી એ બન્ને સરકારી કર્મચારીઓ તરફ વારવાર દયાભિક્ષા કરતી હોય એવી દૃષ્ટિથી જોતી હતી. વ્યંકેશ્વરાચાર્યનુ મુખ ચિંતાતુર પણ ગંભીર હતું. આવા ભીષણ સકટ પ્રસંગે પણ જાણે કે તેની કુટિલતા તેનો ત્યાગ કરી ગઈ નહોતી.

તપાસ કરતા કરતા એ દિવાનખાનામાના કબાટોમાથી દારૂ, ગાંજો, કોકેન વગેરે માદક પદાર્થો વિશેષ પ્રમાણમાં મળી આવ્યા.

કેટલાક બિભત્સ ચિત્રો અને મગફારે જપ્ત કરેલા શૃગાર વિષયક પુસ્તકો પણ પોલિસે કબ્જે કર્યા એક સાગની પેટીમાથી રેશમી રૂમાલ સાથે બાધેલુ કાગળોનુ બંડલ મળી આવ્યુ એ બંડલ તપાસતા તેમાથી ઘણી સ્ત્રીઓના પાપાચાર સબંધીના પત્રો મળી આવ્યા. ઘણાખરા પત્રોમા લખનાર વ્યક્તિનુ નામ નહોતું, છતા એ પત્રો સુદ્ધા પોલિસે કબજે કર્યા એ પત્રો રાજનગરના ખાનગી જીવનના ઇતિહાસના કાળા પૃષ્ઠો સ્વરૂપ હતા. એમા અનેક પ્રતિષ્ઠાનપન્ન અને કુળવાન કુટુબની કામિનીઓની વિષયલપટતાની હકીકત લખાચલી હતી. કેટલીક વિધવા નારીઓએ પોતાની દુર્દશાના વખતમા પોતાને તજી દેવા માટે વ્યકટેશ્વરાચાર્ય ઉપર ઠપકાના તથા મદદ મેળવવાના પત્રો લખેલા હોઇ તે પણ એ બંડલમા હતા. અધમાધમ વ્યંકટેશ્વરાચાર્યના પાપજીવનને કાઇક અંશે પ્રકાશિત કરવાની ઇચ્છાથી અમે એમાના બે ચાર પત્ર અત્રે ઉતારીએ છીએ. પોલિસની માફક આપણે એ બધા પત્રોની હકીકત જાણવાની જરૂર નથી.

એ પત્રોમાનો એક દ્વારકાથી આવેલો હોઇ તેમા નીચેની હકીકત લખેલી હતી:—

"પરમાત્મસ્વરૂપ આરાધ્યદેવ!

આપનો અહીં જે પદર દિવસનો અલભ્ય સહવાસ આ સેવિકાને પ્રાપ્ત થયો હતો તેનું જીવનમા વિસ્મરણ થઇ શકે તેમ નથી. આપે છ માસમા પાછા આ તરફ આવવાનુ કહેલુ; પરતુ આજકાલ કરતા બાર માસથી સેવિકાને આપના દર્શનસુખથી વચિતા રાખવાનુ શુ કારણ છે એ સમજી શકાતું નથી. જે સ્થળે આપના પત્રો આવી શકે એવો બંદોબસ્ત કર્યો હતો ત્યાથી મ્હને કેવળ બે જ પત્ર મળ્યા છે. આપ મહાન્ પુરુષ છો, આપની સેવા

મ્હારા જેવી અનેક સેવિકાઓ કરતી હશે તેથી આપ આ રંક કિંકરીને ભૂલી જાઓ એ સ્વાભાવિક છે. આપના પવિત્ર ચરણકમળમા મ્હારી એવી નમ્ર પ્રાર્થના છે કે, આપ મ્હને ભૂલી જશો નહિ. પંદર પંદર દિવસે આપનો પત્ર મળશે તો મ્હને મળ્યા જેટલો સંતોષ અને આનંદ થશે. વળી હાલમા હું પૈસા સંબંધીની ઘણી અડચણ ભોગવુ છુ કૃપા કરી વધારે નહિ તો છેવટ પચાસ રૂપિઆની રકમ પણ મનીઑર્ડરથી વળતી પોષ્ટે જરૂર મોકલી આપશો.

પ્રાણેશ્વર ! આપના વિયોગથી મ્હારા દિવસો કેવી સ્થિતિમા પસાર થાય છે તે નીચેની ગરબી ઉપરથી આપ સહેલાઇથી સમજી શકશો.

" શ્રી ગુરુદેવ વ્યંકટેશ ચરણે લાગૂરે, રસિયાજી;
તેર માસ હરિગુણ ગાવા મતિ માગૂ હો, રંગ રસિયાજી. ૧
કારતક માસે કેમ ગયા છો મૂકીરે, રસિયાજી,
પ્રાણજિવન પ્રભૂ શી વાતે હૂં ચૂકી હો, રંગ રસિયાજી. ૨
ચૂકી તોપણ દાસી દોષ સમાવોરે, રસિયાજી,
મ્હારા સમ જો મનમા કાંઇ લાવો હો, રંગ રસિયાજી. ૩
અબળાજન અમો અવગુણ કેરી ખાણુરે, રસિયાજી,
તો પણ નાથ નિભાવો ઝાલો પાણ હો, રંગ રસિયાજી. ૪
જેવી તેવી કિંકરી કહાવૂં તમારીરે, રસિયાજી,
દાસ દયાના પ્રિતમ લો સુધ મ્હારી હો, રંગ રસિયાજી. ૫
માગસર માસે મળવા મન અકળાયરે રસિયાજી,
પ્રીતતણી પીડા કંઇએ ન કહેવાય હો, રંગ રસિયાજી. ૧
બિછયુ શિડયું પણ અંતર ભડકો લાગેરે, રસિયાજી,
કાળજું છેદી કંદ્રપના શર વાગે હો, રંગ રસિયાજી. ૨

વિરહ વિહ્વળ થઈ કળ ન પડે નિશદિનરે, રસિયાજી,
તાલાવેલી લાગી મ્હારે તન હો, રંગ રસિયાજી. ૩
દુઃખ દાવાનળ પ્રગટયો ક્યમ સ્હેવાયરે, રસિયાજી,
ધીરજ રાખૂ પણ કહા લગી રહેવાય હો, રગ રસિયાજી. ૪
નિશ્ચે પ્રાણ જશે તલ્પી હવા આવોરે, રસિયાજી,
દાસ દયાના પ્રીતમ પ્રાણ બચાવો હો, રંગ રસિયાજી. ૫
પોષ માસે રોષ રૂદેથી મૂકયારે, રસિયાજી,
અબળાના આધાર અવસર ચૂકયા હો, રંગ રસિયાજી. ૧
ઘણું પ્રગટ શૂં કહીએ સમજી લેજોરે, રસિયાજી,
વિજોગ પાખે અવર દંડ કાંઇ દેજો હો, રંગ રસિયાજી. ૨
સ્રીને દુઃખ નહિ પતિ જો શસ્ત્રે મારેરે, રસિયાજી,
તેથી કષ્ટ ઘણુ તે મન ઉતારે હો, રગ રસિયાજી. ૩
એથી અદકું હાવા તે શૂ કહિયેરે, રસિયાજી,
ચતુર શિરોમણી ચતુરાનૂ દુઃખ લહિયે, હો રગ રસિયાજી. ૪
આ જોબનમા આવી સુખને માણોરે, રસિયાજી,
દાસ દયાના પ્રીતમજી તક જાણો હો, રંગ રસિયાજી. ૫
માહા માસે તો મ્હારા સમ ઘેરે આવો રે, રસિયાજી,
આ રતમા દીપતી લે સુખ લ્હાવો હો, રગ રસિયાજી. ૧
પ્રથમ અમો એમા કંઇએ નવ લ્હેતા રે, રસિયાજી,
શિખવી સમજાવી શુ મ્હેલ્યા વ્હેતા હો, રગ રસિયાજી. ૨
વ્હાલા થઇને વેર શું વાળ્યુ આવુ રે, રસિયાજી,
આવડું શિદ કર્યું, જ્યારે હતૂ જાવૂ હો, રગ રસિયાજી. ૩
પ્રેમ પંથમા ફાટો કપટી ન સારો રે, રસિયાજી,
પ્રથમ થકી પોખી હાવા શું મારો હો, રંગ રસિયાજી. ૪

વિરહ વન્હીમા ધીકૂં છૂં નિશ દાહાડો રે, રસિયાજી,
દાસ દયાના પ્રીતમજી મુને કહાડો હો, રંગ રસિયાજી. ૫
ફાગણ કેસૂ ફૂલ્યા હૂં કરમાણી રે, રસિયાજી,
આ વનમાળી પિયૂ સીચ્યૂં ન પૂરૂં પાણી હો, રંગ રસિયાજી. ૧
વસંતઋતુ તો સહુને વ્હાલી લાગે રે, રસિયાજી,
તમ પાખે મુને રૂદેમા બાણ વાગે હો, રંગ રસિયાજી. ૨
અબિલ ગુલાબને કેસરના રંગ ઘોળી રે, રસિયાજી,
વિલાસ સુખ નવ લીધૂ મુજ ઉર હો, રંગ રસિયાજી. ૩
સુખની રૂતૂ સોકની સગે સોહિયે રે, રસિયાજી,
હુસકલડે રોવું તો હમારે જોઇએ હો, રંગ રસિયાજી. ૪
પ્રથમ થકી પ્રભુ શેં નવ નાખ્યા મારીરે, રસિયાજી,
દાસ દયાના પ્રીતમ આ ગતિ ધારી હો રંગ રસિયાજી. ૫
ચૈત્ર ચંદ્રકિરણ સહૂને સુખકારી રે, રસિયાજી,
એકલડીને લાગે તેહ કટારી હો, રંગ રસિયાજી. ૧
સુખકારી હુતા તે સહુ દુઃખ દે છે રે, રસિયાજી,
જોઇ જોઇ સંભારી સુખ આસુ વ્હે છે હો, રંગ રસિયાજી. ૨
કરે કાય શૂં કર્મતણો એ દોપ રે, રસિયાજી,
વક્રવદન નિજ ત્યા શો દર્પણ દોપ હો; રંગ રસિયાજી. ૩
આ દહાડા કયા મુકયા હતા સતાડી રે, રસિયાજી,
જોબન અવસર આવ્યો આપ્યા કહાડી હો; રગ રસિયાજી. ૪
તમો કહેતા તે અમો માનતા સાચુ રે, રસિયાજી,
દાસ દયાના પ્રીતમ કીધૂ કાચૂ હો, રગ રસિયાજી. ૫
વૈશાખે વ્રજ સૂનું સઘળૂ દીસે રે, રસિયાજી,
જન ઝાઝા પણ કોને મન જઈ હીસે હો, રંગ રસિયાજી. ૧

સરવે સરવર સૂકા ચાતક લેખે રે, રસિયાજી,
ચંદ્ર વિના જગ ચકોર ઉજડ દેખે રે, રંગ રસિયાજી. ૨
વિત્યૂં હોય તે એ સાચૂ પરમાણે રે, રસિયાજી,
પીડ પ્રસૂતાની શૂં વંઝા જાણે હો, રંગ રસિયાજી. ૩
વિરહવેદના ઘણી કઠિણ સહુ દુઃખથી રે, રસિયાજી,
વેઠે તે જાણે ન કેહેવાય અમુકથી હો, રંગ રસિયાજી. ૪
સ્નેહ તણો ઘા મલમથકી ન રૂઝાય રે, રસિયાજી.
દાસ દયાના પ્રીતમથી સુખ થાય હો, રંગ રસિયાજી. ૫
જેઠ માસે સહુ સરોવર સૂકા કહે છે રે, રસિયાજી,
મુજ લોચન ધારા નવ સુકી વ્હે છે હો, રંગ રસિયાજી. ૧
ગ્રીષ્મઋતુને તાપે સહુ અકળાયે રે, રસિયાજી,
પવન ફુવારાથી તે સઘ સમાયે હો, રંગ રસિયાજી ૨
ગ્રીષ્મ તાપ તે દીપ વાયુથી વામે રે, રસિયાજી,
વિરહ વન્હી આ પવને વૃદ્ધી પામે હો, રંગ રસિયાજી. ૩
પય ઉભર્યૂં તે છાંટી નીર સમાય રે, રસિયાજી,
તાતું તેલ મળે ઝબ ભડકો થાય હો, રંગ રસિયાજી ૪
પ્રેમ પાવકની પિડ સહુ દુઃખથી અળગી રે, રસિયાજી
દાસ દયાના પ્રીતમ તમને વળગી હો, રંગ રસિયાજી. ૫
અષાડ માસે અતિ ઉંડું દુઃખ સાલે રે, રસિયાજી,
પંખીડા પણ મળિને માળા ઘાલે હો, રંગ રસિયાજી. ૧
કહોને કહિયે તે કહે અદેખા ઠરિયે રે, રસિયાજી,
અંતર આગે ઢાંકયા ઘીકી મરિયે, હો રંગ રસિયાજી. ૨
કીડો કાષ્ટ જયમ ખોખુ કરે ખાઈ ખાધૂં રે, રસિયાજી,
તમ વિરહ કીડે કાળજ કરડી ખાધૂં હો, રંગ રસિયાજી. ૩

ઉપરથી તન સારૂ સહુ કોઈ દેખે રે, રસિયાજી,
ભીતર ભડકો પ્રાણ પોતાનો પેખે હો, રંગ રસિયાજી. ૪
જે જાણે તે મૂરખ કહે એ વાતરે, રસિયાજી,
દાસ દયાના પ્રીતમ દુ:ખ સહુ ભાત હો, રગ રસિયાજી. ૫

શ્રાવણ માસ સરવડે વરસ્યો મદ રે, ગસિયાજી,
પાવસ ઋતુ શોભા થઇ વૃદાવંદ હો, ગંગ રસિયાજી. ૧
વૃક્ષે વળગી વેલ છુટે નવ છોડી રે, ગસિયાજી,
દેવે મ્હારી બેલ તો નાખી તોડી હો, રગ રસિયાજી. ૨
એક દિવસ આપણ ત્યા વાતે વળગ્યા રે, રસિયાજી,
ઘન વરસ્યો ભીંજ્યા પણ ન થયા અળગા હો, રગ રસિયાજી. ૩
મે પણ શીત સહેવાઇ નહીં ધણું કાપી રે, રગ રસિયાજી,
ત્યારે તમે મુજને લઇ રૂદયાશુ ચાપી હો, રગ રસિયાજી. ૪
સંભારી તે સુખ કાળજહુ ફાટે રે, રસિયાજી,
દાસ દયાના પ્રીતમજી શા માટે હો, રગ રસિયાજી. ૫

પુરૂષોત્તમ માસે આશા તો મ્હારી રે, રસિયાજી,
પુરો પુન્ય થશે જુઓ મન વિચારી હો, રગ રસિયાજી. ૧
આતુર જન સતોખો કરી સનમાન રે, રસિવાજી,
અધરામૃત પાઇ આપો જીવતદાન હો, રંગ રસિયાજી. ૨
આ એક માસ તો પુન્યદાનનો દહાડો રે, રસિયાજી,
પ્રભુ પધરાવી સેવા કરૂ કર ટાહાડો હો, રગ ગસિયાજી. ૩
અવર દેવ સેવ્યાની શ્રદ્ધા છે નહિ રે, રસિયાજી,
પુરૂષોત્તમ પરણીને અવર ધરે નહિ હો, ગગ રસિયાજી. ૪
પ્રાણ જશે તોય તમ વીના નહીં ભજિયેરે, રસિયાજી,
દાસ દયાના સ્વામી એમ સમજિયે હો, રગ રસિયાજી. ૫

ભાદરવો ભડ વરસે ચપળા ચમકે રે, રસિયાજી,
એક સમે હું આવી પાયલ ઝમકે હો, રંગ રસિયાજી. ૧
હું બીની સુણી ઘન વરસ્યો આકાશે રે, રસિયાજી,
પીતાબર હોરાડી લીધી પાસે હો, રંગ રસિયાજી. ૨
સઘળું સુખ કાંઇ પ્રગટ નથી કહેવાતું રે, રસિયાજી,
વિકળપણે કાંઇ કહુ છું નવિ રહેવાતૂ હો, રંગ રસિયાજી, ૩
પાલવ પાથરી કાલાવાલા કરિને રે, રસિયાજી,
પગે લાગી કહુ છું ફરી ફરીને હો, રંગ રસિયાજી. ૪
ન્હેહ દુઃખ નથી સ્હેવાતૂં હાવા આવો રે, રસિયાજી,
દાસ દયાના પ્રીતમ શું તલસાવો હો, રંગ રસિયાજી. ૫

આશ્વિન આવ્યો સઘ માસ સુખકારીરે, રસિયાજી,
વામ આખલડી ફરકે છે કાંઇ મ્હારી હો, રંગ રસિયાજી. ૧
રાસરમણની ઋતુ આવી તમે જાણો રે, રસિયાજી
લાલ બિહારી લાલીના સુખ માણોહો, રંગ રસિયાજી. ૨
શરદ પુનમની નિશે પૂર્ણ શશી પ્રગટશે રે રસિયાજી,
તમથી રમતા સહુ દુઃખ મ્હારા મટશે હો, રંગ રસિયાજી. ૩
કરૂણાનિધિ છો માટે કરૂણા કરશો રે, રસિયાજી,
વ્હાલાની વિનતિ રૂદેમા ધરશો હો, રંગ રસિયાજી. ૪
આનંદ ઉપનો ઉરમા વાલમ વળિયારે, રસિયાજી,
દાસ દયાના પ્રીતમજી મુને મળિયા હો, રંગ રસિયાજી. ૫

આપના વિયોગથી આ સેવિકા કેટલુ બધુ કષ્ટ અનુભવે છે એ કેવળ અંતરાત્મા જ જાણો છે. નાથ ! પ્રભુ ! અંતે મ્હારી આપના ચરણયુગલમા એટલીજ પ્રાર્થના છે કે, આપ મ્હને છેક

વિસારી દેશો નહિ. તૃષાતુર ચાતક જેટલી અધીરતાથી વૃષ્ટિની રાહ જુએ તેટલીજ અધીરતાથી હું આપના પ્રત્યુત્તરની રાહ જોઉં છુ.

લિ૦ આપની ચરણુસેવિકા."

બીજો એક પત્ર નીચે પ્રમાણે હતોઃ--

"સાધુ વેશધારી શયતાન!

હે નિર્દય રાક્ષસ! હું તને ઉપરા ઉપરી પત્રો લખી ચુકી; છતા મ્હારે માટે તું કાંઇ કરી શકતો નથી તેમજ ઉત્તર પણ લખતો નથી તેથી હું સ્પષ્ટ સમજી શકી છુ કે, હવે મ્હારે મ્હારા પાપનું પ્રાયશ્ચિત્ત કરવુ જ પડશે. અફસોસ! આર્યાવર્ત્તમા મ્હારા જેવી કેટલી યુવતી બાળવિધવાઓ મોહમા ભુલી ત્હારા જેવા ઢોંગી, દગાબાજ નરપશુઓના વિલાસનો ભોગ થઇ પડી હશે! નરાધમ! ત્હારી સાથેના સંબંધથી હમણા એવો પ્રસંગ ઉપસ્થિત થયો છે કે, હવે વિશેષ સમય સુધી હુ મ્હારા પાપને છુપાવી શકુ તેમ નથી મ્હને ચાર માસ થઇ ગયા છે. અહીં ગામના જનસમાજમા મ્હારે માટે ગુપ્ત નિંદા પણ ચાલૂ થઇ છે. કોઇને મ્હો બતાવતા મ્હારી લજ્જાનો પાર રહેતો નથી. આવી સ્થિતિ કરતા તો જો ઇશ્વર મૃત્યુ આપે તો હુ તેને આશીર્વાદ રૂપ જ સમજુ. ચિરકાળ માટે આશ્રય આપવાની પ્રતિજ્ઞા કરી ત્હે મ્હને પાપની ભયાનક ગર્ત્તામા નાખી દઇ અંતે મ્હારો ત્યાગ કર્યો છે. તને મ્હારા જેવી એક અબળાની લાજની તથા મ્હારા ઉદરમા જે સંતાન છે તેની પણ દયા નથી આવતી, એ અફસોસનો વિષય છે. લોકનિંદા મ્હારે માટે અસહ્ય થઇ પડી છે. હજી પણ બાજી હાથમા છે. આ ગામનો ત્યાગ કરી કોઇ અજાણ્યા સ્થળે હું નિર્વિઘ્ને રહી શકું એવો તું બંદોબસ્ત કરે તો મ્હારું દુ:ખ દૂર થાય તેમ છે; પણ ત્હારા

તરફથી હવે એવી આશા રાખવી વૃથા છે. હું મ્હારા ભીષણ પાપનો ઇશ્વરને જવાબ આપવા થોડા દિવસમા જ જઇશ–આત્મહત્યા કરી આ જવાળામય જીવનનો અંત લાવીશ. નિષ્ઠુર રાક્ષસ! મ્હારા તથા મ્હારા ઓરસ સંતાનના નાશનુ સઘળું પાપ તને જ લાગશે એ ચોક્કસ સમજજે. આ મ્હારો તને છેલ્લો પત્ર છે. અંતે પ્રભુ મ્હારા જેવી બાળવિધવાઓને સદ્બુદ્ધિ આપી ત્હારા જેવા શયતાનોના માયાજાળનો શિકાર થઇ પડતી બચાવે એવી જ તેના ચરણકમળમા અનન્ય ભાવથી પ્રાર્થના છે.

લિ. અભાગિની.”

એક પત્ર જામનગરથી રેવા નામની ડોશીનો હતો. તેમા નીચે પ્રમાણે હકીકત લખી હતીઃ–

“ શ્રીમાન્

આપનો કૃપાપત્ર અને પચીસ રૂપિયાનો મનીઑર્ડર મળ્યો છે. તેવી રીતે વારંવાર લખતા રહેશો. અહીની બે સ્ત્રીઓને સમજાવીને મ્હેં તૈયાર રાખી છે તેઓમાની એક ખવાસણ અને બીજી મોચણ છે. તેઓ ઉચ્ચ જાતિની નહિ હોવા છતા બ્રહ્માએ એમને સુંદરતા અર્પણ કરવામા ઉદારતા દર્શાવી છે. તેમના શરીરનો બાંધો ઘાટીલો અને વર્ણ ઉજવળ છે ખવાસણની ઉંમર પચીસ વર્ષની અને મોચણની ઉમ્મર લગભગ વીસ વર્ષની છે. બન્નેનો સંસાર દુખી છે તથા આનંદ વિભવમા રહેવાની તેમને ઉભયને ઘણી મહત્વાકાંક્ષા છે. આ બન્ને સુંદરીઓ હું આપને મેળવી આપુ તેના પરિશ્રમ અથવા પુરષ્કાર તરીકે મ્હને બસો રૂપિયાની રકમ મળવી જોઇએ તથા એ દરેક સુંદરીને અગાઉથી અઢીસો અઢીસો રૂપિયાની રકમ મળવી જોઇએ. જો કે તેમણે દરેકે ચારસો ચારસો રૂપિયાની અગાઉથી માગણી

કરી છે; પરંતુ અઢીસોની રકમ સુધી હુ તેમને રાજી કરી શકીશ. તે ઉપરાંત હુ તેમને અમદાવાદ મૂકવા આવુ તેનું આવવા જવાનું રેલ્વે ખરચ, એ બન્ને સુંદરીઓનું રેલ્વે ખરચ અને મુસાફરીનું બીજુ સઘળું પરચુરણ ખરચ જૂદું આપવું પડશે. આ કાંઇ આપની સાથે મ્હારું પહેલું કામ નથી. આપના પ્રત્યેની મ્હારી પ્રામાણિકતાથી આપ પરિચિત છો. વિગતવાર ઉત્તર મત્વર લખશો અને મ્હારા લખવા પ્રમાણે વિચાર હોય તો અહીંથી લા આવવાના ખરચ પેટે રૂપિયા પચાસની રકમ મોકલી આપશો. એ રકમ આવશે એટલે હું બનતી ઉતાવળે બન્ને જણીઓને સાથે લઇ આપના તરફ આવીશ. દ્વારકા તરફ જવાનું થાય તો જામનગર થઇને જવાનો વિચાર રાખજો. આ તરફનું કામકાજ જૂદાઇ નહિ જાણતા લખતા રહેશો. મુદ્દાનો પત્ર રજીષ્ટર્ડ પોષ્ટથી મોકલવાની વાત ધ્યાનમા રાખો છો છતા પુનઃ તેની યાદ કરાવું છુ.

લિ૦ દર્શનાભિલાષી રેવાના પ્રણામ."

વાચકબંધુઓ ! આટલા પત્રો ઉપરથી જ વ્યંકટેશ્વરાચાર્યના પત્રોના બંડલમા શી શી હકીકત હોવી જોઇએ એની કલ્પના સહેલાઇથી કરી શકે તેમ હોવાથી અમે વિશેષ પત્રો ઉતારવાની આવશ્યકતા ધારતા નથી. વિષયાંતર ન થઇ જાય માટે હવે આપણે વાર્તાના ઉપસ્થિત પ્રસંગપ્રવાહમા આગળ વધીશુ.

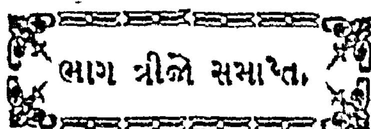
પત્રો સ્વાધીન કર્યા પછી પોલિસ ઇન્સ્પેક્ટર મહમદઅલી અને છુપી પોલિસના ઇન્સ્પેક્ટર બળવંતરાવે પોતાના માણસોની મદદથી આખા મકાનની જડતી લીધી. જે મધળા કેફી પદાર્થો મળી આવ્યા તે પણ પોલિસે કબજે કર્યા. પેલા જે ચાર પુરુષો બ્હારથી આવેલા

હતા તેઓ પણ કોઇ રીતે પોલિસના સપાટામાંથી બચી શક્યા નહિ.

જડતીનુ કામ પૂર્ણ થયા પછી વ્યંકટેશ્વરાચાર્યને હાથકડી નાખી ગેટ ઉપર લઇ જવામા આવ્યો. તારાસુદરી, નર્મદા, પાર્વતી તેમજ બીજી પણ બે અધર્માચારિણી અબળાઓને તથા બ્હારથી આવેલા પેલા ચાર પુરુષોને પણ ગેટ ઉપર લઇ જવામા આવ્યા.

પોલિસને લાચ આપી છૂટી જવાનો વ્યંકટેશ્વરાચાર્યે ઘણો પ્રયત્ન કર્યો. પરંતુ બન્ને ઇન્સ્પેક્ટરો પ્રમાણિક હતા તથા પદોન્નતિની તેમને આશા હતી તેથી વ્યકટેશ્વરાચાર્યનું કાંઇ વળ્યુ નહિ. એ રાત્રે તેને કાચી જેલમા મોકલવામા આવ્યો. બીજાં સ્ત્રી પુરુષોનો જવાબ લઇ તેના ઉપર તેમની સહી લઇ, કેસમા હાજર રહેવાની આજ્ઞા કરી જવા દેવામા આવ્યા.

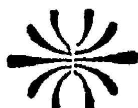

મધુ-માલતી

અથવા

વીસમીસદીનું વિશ્વદર્શન!

ભાગ ૪થો.

મધુ-માલતી

અથવા

વીસમીસદીનું વિશ્વદર્શન !

ભાગ ૪ થો.

પ્રકરણ ૧ લું.

પલાયન.

અનેક વખતે મનુષ્ય કેટલાક સામાન્ય પ્રસગોએ પણ અત્યંત ઉત્તેજિત બની જઇ જે નહિ કરવાના કાર્ય કરી બેસી છે તેમાના કેટલાક કાર્યોનુ પરિણામ એવુ આવે છે કે, માણસને જીવનપર્યંત પશ્ચાત્તાપ કરવો પડે છે તેમજ કોઇ કોઇ કાર્યના પરિણામે તેને પોતાના જીવથી પણ હાથ ધોઇ નાખવા પડેછે. આમ હોવાથી જ વિજ્ઞજનો માનવજાતિને સાહસકર્મ નહિ કરવાનો ઉપદેશ આપે છે. કોઇ પણ કાર્ય કરતા પહેલા સુજ્ઞજને તેના પરિણામનો ધીરબુદ્ધિથી વિચાર કરવો જોઇએ તથા જીવનસગ્રામમા પડતા પૂર્વે ઉત્તમ શિક્ષણ, ઉત્તમ સોબત અને ઉત્તમ વિચારોથી માનસિક શક્તિને ખીલવી સાગસાગ કિંવા શુભાશુભનો વિચાર કરવા જેટલુ જ્ઞાન મેળવવુ જોઇએ.

ચારિત્ર્યને ઉન્નત કરે તથા સદાચાર તેમજ સ્વધર્મપ્રિયતા તરફ આકર્ષે એવા શિક્ષણને મેળવ્યા સિવાય મનુષ્યની માનસિક અને આત્મિક શક્તિની ઉન્નતિ થતી નથી. ગમે એવા ભયંકર સંકટ પ્રસંગે સદાચારી ધાર્મિક મનુષ્ય પોતાના સદ્વ્યવહાર અને ધર્મપ્રિયતાનો ત્યાગ કરતું નથી તેવી જ રીતે દુરાચારી મનુષ્ય પુષ્કળ દુઃખ વેઠવા છતાં નીતિધર્મના સરળ માર્ગ તરફ વળતું નથી.

આપણા કાન્તિપ્રસાદની સ્થિતિ પણ એવી જ હતી. અત્યાર સૂધીનો તેનો જીવનક્રમ નીતિ અને ધર્મથી ઉલટો જ હતો. જેને તે સુખની સામગ્રી સમજતો હતો તેજ સામગ્રીએ તેના જીવનમા દુઃખનો પ્રચંડ જ્વાળામુખી સળગાવવાની શુરુઆત કરી હતી. કેવળ પુસ્તકીઆ શિક્ષણ કે જેને શિક્ષણ કહી શકાય જ નહિ, તે મેળવી, સ્વતંત્રતામા રહી તેણે પોતાના જીવનને ઉચ્છૃંખલ બનાવી દીધું હતું. પરલોક, ઇશ્વર, પાપનું પ્રાયશ્ચિત્ત વગેરે વિચારો તેની બુદ્ધિશક્તિની બ્હાર હતા. આ વાર્ત્તાના આરંભકાળથી તેનુ જે ચિત્ર આલેખવામા આવ્યુ છે તે ઉપરથી વાચકો સમજી શક્યા હશે કે, ક્રમે ક્રમે તે અવનતિ અને પાપની ઊંડી ગર્ત્તામા એક અંધ અને અજ્ઞાન જીવની માફક ઉતરતો હતો સતી સાધ્વી પતિપરાયણા સહધર્મિણી ઉપર ' કમળાવાળી આખો પીળું પેખે ' એ નિયમાનુસાર વૃથા શંકા લાવી તેનો ભયંકર સંકટમાથી અને દુરાચારીઓના પંઝામાથી ઉદ્ધાર કરવાનો કોઇ માર્ગ તેણે લીધો નહોતો. ઉલટું પોતાના માર્ગમાથી કંટક દૂર થયો એવુ માની, આજકાલ સુધાગને નામે પ્રવર્તતા ભયકર કુધારામા ભળી તે રમાસુન્દરી અને મેરીએમ જેવી સર્વનાશકારિણી રમણીરૂપિણી રાક્ષસીઓની માયાજાળનો શિકાર થઈ પડચો હતો. તે ઉપરાત અત્યંત-તિરસ્કાર-

પાત્ર મદ્યપાનના વ્યસનને વશ થઇ તેણે પોતાની બુદ્ધિને કલુષિત અને કાયાને દુર્બળ બનાવી દીધી હતી. મહાકવિ હાફિજ અને પ્રેમિક કવિ કલાપીના સનમ, સાકી અને શરાબ શબ્દના પ્રયોગોના ઊંડા તાત્વિક અર્થ કરવા જેટલી તેણે તકલીફ નહોતી લીધી. બાહ્ય સુધારાને નામે મ્હોટી મ્હોટી વાતો કરી, ચારિત્ર્યના મહત્વ તરફ તેણે દુર્લક્ષ્ય કર્યું હતું. અંતે પ્રાસંગિક ઉત્તેજનાને આધીન થઇ નલિની. કાન્તનું રમાસુંદરીના મકાનમા ખૂન કરી પછીથી તે પોતાની ભૂલ જોઇ શક્યો હતો. ટ્રેઇનમાં આવીને બેસવા છતાં ચાલતી ટ્રેઈને હમણા પોતાને પોલિસ આવી પકડશે અને બેડીઓ નાખી જેલમાં લઇ જશે એવો ભય પ્રત્યેક ક્ષણે તેના હૃદયને કંપાવી મૂકતો હતો. પોતે પકડાય તો અપરાધ સાબિત થતા ફાસીની કે જન્મદેશનિ. કાલની સજા પોતાને થયા સિવાય રહે નહિ એમ તે સારી રીતે જાણતો હતો તેમજ સાક્ષીની જુબાનીઓથી તેના આજ સૂધીના સઘળા કાર્ય પ્રકાશમા આવ્યા સિવાય રહે નહિ એમ પણ તેને લાગતું હતું. વળી બેંક વગેરે સ્થળોએ તેની જે રકમ હતી તે લેવા પણ તે જઇ શકે તેમ નહોતો. પોતાના ભયકર ભવિષ્યનો વિચાર કરીને ક્ષણે ક્ષણે તે કપી ઉઠતો હતો.

રાત્રિના ભીષણ અંધકારને ભેદી ટ્રેઇન ઝડપથી માર્ગ કાપતી હતી. રેલ્વે લાઇનની બન્ને બાજૂએ ઉભા રહેલા વૃક્ષોએ જાણે કે નલિનીકાન્તના પ્રેતનું રૂપ ધારણ કર્યું હોય એવો કાન્તિપ્રસાદને ભાસ થતો હતો. મનની વ્યાકુળ સ્થિતિ અસહ્ય થઇ પડવાથી એ નિર્જન કમ્પાર્ટમેન્ટમા બેસી કાન્તિપ્રસાદે યથેચ્છ સુરાપાન કર્યું. વિશેષ સુરાપાનને પરિણામે તેને સહજ તદ્રા આવી. તદ્રાવસ્થામા તેણે એક સ્વપ્ન જોયુ. એ સ્વપ્નમા તેણે પોતાને જેલમાં પડેલો જોયો.

જેલમાંથી તેને ન્યાયમંદિરમાં લઈ જઇ ન્યાયાધીશ આગળ હાજર કરવામા આવ્યો તેના કેસની વિગત જાણવા માટે કુતૂહલને વશ થયેલા પુષ્કળ માણસો જાણે કે જેલમાં હાજર થયા હતા. નલિનીકાન્ત એક ખૂની તરીકે પિંજરામા ઉભો રહી ન્યાયાધીશના પ્રશ્નોના ઉત્તરો આપવા લાગ્યો. તેના ઉત્તરો અસબદ્ધ હતા. જાણે કે તે પોતે ઉન્માદગ્રસ્ત બની ગયો હતો. રમાસુદરી પ્રેક્ષક વર્ગમા બેસી તેના તરફ જોઇ હાસ્ય કરતી હતી નલિનીકાન્ત જાણે કે પ્રેતના રૂપમા કોર્ટમા ઉપસ્થિત થઇ પોતાના ખૂની તરીકે કાન્તિપ્રસાદને ઓળખાવતો હતો. છેવટે જ્યુરીના ગૃહસ્થોએ અને ન્યાયાધીશે એકમતથી કાન્તિપ્રસાદને ફાંસીની સજા ફરમાવી. બરાબર આ વખતે જ તેજસ્વિની પુણ્યની સાક્ષાત સજીવ પ્રતિમા જેવી એક સુદરી એ કોર્ટમા ઉપસ્થિત થઇ. તેણે ગુરુગંભીર સ્વરે જ્યૂરીના ગૃહસ્થો તેમજ ન્યાયાધીશને ઉદ્દેશીને કહ્યું, “ અન્યાય થાય છે. નિર્દોષને શિક્ષા થાય છે. નલિનીકાન્તનું ખૂન મ્હેં કર્યું છે ! કાન્તિપ્રમાદને થયેલી સજા મ્હને થવી જોઇએ! ’ આ વચનો સાભળી વિસ્મયચકિત બની જઇ કાન્તિપ્રસાદે એ સુદરી તરફ જોયુ તો તે મધુ જ છે એમ તેને લાગ્યુ. મધુની અડગ પતિભક્તિનો પરિચય પ્રાપ્ત થતા તે તેના ચરણોમા નમી ક્ષમા માગવા જવાનો વિચાર કરતો હતો એવામા એકાએક મધુ જાણે કે અદૃશ્ય થઇ ગઇ. ત્યાર પછી કોર્ટ, જ્યુરી, ન્યાયાધીશ પ્રેક્ષકો વગેરે સઘળું યથાક્રમે અદૃશ્ય થવા લાગ્યુ અને છેવટે કાન્તિપ્રસાદ પોતાની ચારે તરફ ભીષણ અંધકાર જોવા લાગ્યો. એ ભીષણ અંધકારમાં તે ફાસીના માચડા સિવાય બીજું કાઇ જોઇ શકતો નહોતો. મૃત્યુનો ભય ઉપજતા જ તે જાણે કે એક કારમી ચીસ પાડી મુર્છિત બની ગયો.

સ્વપ્નમા આટલો દેખાવ જોયા પછી એકાએક કાન્તિપ્રસાદ જાગી ઉઠયો. પાચ દશ મિનીટ સૂધી જાગ્રત સ્થિતિમા પણ તે એ સ્વપ્નના ભયને ભૂલી શકયો નહિ. પછી ચંબુમાથી પ્યાલામા પાણી કાઢી તેણે મ્હોં ધોઇ નાખ્યુ અને એક સિગારેટ સળગાવી તે ચિંતાતુર ચિત્તે, ધબકતા હૃદયે બેસી રહ્યો.

પાપીના જીવને ક્ષણ કાળ માટે પણ શાન્તિ મળતી નથી એ નિયમ પ્રમાણે કાન્તિપ્રસાદની અશાન્તિનો પાર નહોતો. સુરત સ્ટેશન આવી પહોચવાની તૈયારી થઇ એટલે બન્ને બાજૂની બારીઓ બંધ કરી તેણે બત્તીને બુઝાવી દીધી. પુષ્કળ પસીનો વતો હોવા છતા તેણે ચાલતા પખાને પણ બટન દબાવી બંધ કરી દીધો. સ્ટેશન આવતા કદાચ પોલિસ તેને જુએ અને સદેહવશ થઇ પકડે એવો તેના મનમા ભય હતો.

સુરત પસાર થઇ ગયુ. ત્યાર પછી યથાક્રમે અંકલેશ્વર, ભરૂચ વગેરે સ્ટેશનો પણ પસાર થઇ ગયા. ઉષાના પ્રકાશનો વસુધરા ઉપર વિસ્તાર થવા લાગ્યો. પાચ વાગ્યે ટ્રેઇન વડોદરા સ્ટેશને પહોચી. વડોદરાનુ સ્ટેશન છોડયા પછી કાન્તિપ્રસાદે મુખમાર્જન કરી લીધુ. જે પાપી હૃદયે કોઇ પણ દિવસે ઇશ્વરનું સ્મરણ કર્યું નહોતું તે જ પાપી હૃદય પોતાના બચાવ માટે વચ્ચે વચ્ચે મનમા ને મનમા ઇશ્વરનું સ્મરણ કરવા લાગ્યુ.

રસ્તામા કાઇ ખાસ જાણવા જોગ બનાવ બન્યો નહિ. વિરમગામથી ટ્રેઇન ચેન્જ કરી કાન્તિપ્રસાદ બપોરે એક વાગ્યે વઢવાણ જંકશન ઉપસ્થિત થયો. આખી રાતના ઉજાગરાથી તે ઘણો ક્લાન્ત થઇ ગયો હતો. મુબાઇથી આટલે દૂર આવ્યા પછી તેનો ભય કાઇક અંશે દૂર થયો હતો. વઢવાણ સૂધીની ટિકીટ હોવાથી બે

કુલીઓ પાસે સામાન ઉતરાવી તે સ્ટેશનની બ્હાર નીકળી પડ્યો. બ્હાર નીકળી તેણે એક કુલીને પૂછ્યું:—" અહીંનો ડાકબંગલો કેટલે છેટે છે ? "

" ફક્ત પાચ જ મિનીટનો રસ્તો છે. સાહેબ ! ગાડી જોઇશે કે ?"

" ના, તમે બન્ને સરસામાન લઇ ડાક બંગલામાં ચાલો. '

બન્ને કુલી આગળ ચાલવા લાગ્યા. કાન્તિપ્રસાદ તેમની પાછળ પાછળ ચાલવા લાગ્યો. તેનું ચિત્ત હજી પણ સ્વસ્થ થયું નહોતું. યંત્રના પુતળાની માફક શૂન્યદષ્ટિથી તે ચાલતો હતો. ક્વચિત્ પગે ઠોકર વાગતી હતી, કવચિત્ તે રસ્તાથી દૂર ખસી જતો હતો તો કવચિત્ આસપાસ નજર કરી અંતરના ઊંડાણમાથી નિશ્વાસ મૂકતો હતો.

ડાકબંગલો પૂર્વ દિશા તરફ રેલ્વે લાઇનની પાસે જ આવેલો હતો. તેની આસપાસ પત્થરની રેલિંગવાળું મ્હોટું મયદાન હતું. બંગલાની સ્હામે પાચ ઓરડીઓ આવેલી હોઇ તેમા ખાનસામો, બે નોકર અને ખાનસામાનુ કુટુબ રહેતું હતું. એ બંગલામાં બે બ્લૉકસ હતા.

કાન્તિપ્રસાદે ડાકબંગલામા જઇ એક બ્લૉકમા સરસામાન મૂકાવી, કુલીઓને આઠઆના મજુરી આપી દીધી. એક કુલીએ પૂછ્યુ: " સાહેબ ! પાછી અમારી જરૂર પડશે કે ? "

કુલીનુ વાક્ય જાણે કે સાભળ્યુ ન હોય તેવી રીતે કાન્તિપ્રસાદે કહ્યું:—" ના, કાંઈ જરૂર નથી. "

કુલીઓ સલામ કરી ચાલ્યા ગયા. કાન્તિપ્રસાદે આગળના ઓટલા ઉપર આવી ખાનસામાને હાક મારી; પણ ઉત્તર મળ્યો નહિ. બે ચાર હાક મારવામા આવી એટલે સ્હામેની એક ઓરડીમાથી લગભગ ચૌદ-પદર વર્ષની એક બાળિકાએ શર્માતા શર્માતા

ડાકબંગલા નજીક આવી હિંદુસ્તાની ભાષામા કહ્યું, 'હજુર ! ખાન- સામા સ્ટેશનપે રિફ્રેશમેન્ટમેં હય. આધા ઘંટા બાદ ઇધર આયગા.'

આટલુ બોલી ઉત્તરની રાહ જોયા સિવાય એ ક્રિશ્ચિયન્ કન્યા પાછી જે ઓરડીમાથી આવી હતી તે ઓરડીમા ચાલી ગઇ. કાન્તિ- પ્રસાદ ઓટલા ઉપર ફરતો ફરતો સિગારેટ પીવા લાગ્યો.

પ્રકરણ ૨ જું.

ડાકબંગલામાં.

અડધા કલાકને બદલે એક કલાક પછી ખાનસામાના બે નોકરો ડાકબંગલે આવ્યા. તેઓમાના એકનું નામ ડેનિયલ અને બીજાનુ નામ અબ્દુલ હતુ. ડેનિયલ ક્રિશ્ચિયન્ અને અબ્દુલ મુસલમાન હતો. કાન્તિપ્રસાદ બંગલાના ઓટલા ઉપર એક આરામ ખુરસીમાં પડયો પડયો સિગારેટ પીતો હતો. ડેનિયલ તથા અબ્દુ- લને જોઇ તેણે હાક મારી એટલે અબ્દુલ તેની પાસે દોડી આવ્યો અને સલામ કરી હુકમની વાહ જોતો ઉભો રહ્યો.

કાન્તિપ્રસાદે કહ્યુ:-" ન્હાવા માટે ગરમ પાણી લાવ. "

" દશ મિનીટમા જ લાવું છુ હજુર. " આમ કહી અબ્દુલ ચાલ્યો ગયો.

સ્નાન કરી, ચ્હા પી કાન્તિપ્રસાદે ભોજન કરી લીધુ. ભોજન કર્યા પછી તે પલંગમા આડો થયો. એ વખતે બે વાગ્યા હતા ચિંતાની વિશેષતા અને આખી રાતના ઉજાગરાને લીધે તે તરત ઊંઘી ગયો.

તે જ્યારે જાગ્યો ત્યારે પાંચ વાગ્યા હતા. હાથ મ્હોં ધોઇ તેણે ચ્હા મંગાવી. અબ્દુલ ચ્હા લઇ આવ્યો એટલે કાન્તિપ્રસાદે તેને પૂછ્યુઃ–" અહીંથી પોરબંદર તરફ જવાની ટ્રેઇન કેટલા વાગે ઉપડે છે ? "

" એક ટ્રેઇન હમણા જ ગઇ છે. બીજી રાત્રે બે વાગે જશે.'

" ઠીક. "

" હજુર ગતની ટ્રેઇનમા જવાના છે કે ? "

" હજી કાંઇ નક્કી નથી. "

અબ્દુલ ટેબલ ઉપર ચ્હાની સામગ્રી મૂકી ચાલ્યો ગયો. ચ્હા પી કાન્તિપ્રસાદ બ્હાર ફરવા નીકળી પડ્યો. કૅમ્પની અંદર વસતિમાં નહિ જતા તે રેલ્વે લાઇનને રસ્તે જ આગળ વધ્યો. ધીમે ધીમે ચાલતો તે ભોગાવો નદી નજીક ગયો. નદીમા નજીવુ પાણી હતું. ઠંડો પવન ફુંકાતો હતો. સૂર્યના પ્રખર કિરણો શીતળ થવા લાગ્યા હતા. કાન્તિપ્રસાદ નદીની રેતીમા એક સ્થળે બેસી સ્વગત વિચારવા લાગ્યોઃ–" હવે હું શુ કરુ ? ક્યા જવું એ મને સૂઝતુ નથી અત્યાર સૂધીમા ખૂનની વાત ક્યારનીય પોલિસના જાણવામા આવી ગઇ હશે તથા રમાસુંદરીએ પોતાનો બચાવ કરવા માટે પોલિસને મ્હારું નામ જરૂર આપ્યું હશે. મુંબાઇની પોલિસ ઘણી હોશિયાર છે. મ્હને કેદ પકડવા માટે તેણે જરૂરી પગલા અવશ્ય લીધા હશે. "

બુઝાઇ ગયેલી સિગારેટને પુનઃ સળગાવી તે પાછો વિચારવા લાગ્યોઃ–" જો હું સાણંદ જઇ ભાઇના ઘરમા રહું તો ત્યાંથી પકડાઇ જવાનો વિશેષ સંભવ છે. ખૂનની હકીકત વર્ત્તમાનપત્રોમા આજે પ્રસિદ્ધ થશે. ખૂની તરીકે મ્હારા ઉપર પોલિસને સંશય છે તથા હું એકાએક કાયદાની જાળમાથી બચી જવા મુંબાઇથી નાશી છુટયો

છુ એમ પણ છપાશે. આવી સ્થિતિમા સઘળા સગા સંબંધીઓને ત્યા પોલિસ મ્હારી તપાસ કરે એ બનવા જેવુ છે. જે સ્થળે કોઇ ઓળખતુ ન હોય એવા કોઇ ન્હાના ગામડામા જઇ અજ્ઞાતવેશમા રહ્યા સિવાય મ્હારે માટે બીજો કોઇ ઉપાય નથી."

વિચારોનો પ્રવાહ થોડા વખત માટે બંધ પડયો ગયો અને ભેસોનું એક ટોળું નદીનું પાણી પી આ વખતે ગામ તરફ પાછુ જતું હતુ. બધા ઢોરની પાછળ એક ગોવાળીઓ હાથમા લાકડી લઇ ચાલતો હતો. કાન્તિપ્રસાદનો સાહેબી પોપાક જોઇ, તે કોઇ અમલદાર હશે એમ ધારી સલામ કરીને તે ત્યાથી ચાલ્યો ગયો.

એકાન્ત થતા કાન્તિપ્રસાદના મનમા પાછો વિચારોનો પ્રવાહ ચાલુ થયો. તેણે વિચાર્યું:–"હુ પોરબંદર જવાનો છુ એમ ડાકબંગલાના નોકરને જણાવી મ્હે ગભીર ભૂલ કરી છે. જો કદાચ છુપી પોલિસ મ્હારી તપાસ કરવા આવશે અને સ્ટેશન ઉપર રિફ્રેશમેન્ટમા કાઇ પૂછપરછ કરશે તો? હવેથી પ્રત્યેક કાર્યમા સાવધાનતા રાખવાની જરૂર છે. દરેક શબ્દ ઉચ્ચારતા પહેલા પુષ્કળ વિચાર કરવાની આવશ્યકતા છે. વળી પોરબંદર જઇને પણ હુ શુ કરીશ? મ્હારી પાસે રોકડા તો ફક્ત ચારેક હજાર રૂપિયા છે. એટલી રકમમા હુ મ્હારું અવશિષ્ટ આયુષ્ય અજ્ઞાતવાસમા કેવી રીતે પસાર કરી શકીશ? મુંબઇમા બૅંકમા મ્હારા જે રૂપિયા પડેલા છે તે તો જાણે ભવિષ્યમા કોઇ પણ રીતે મેળવી શકાશે; પરંતુ બૅંકમા બે હજાર કરતા વિશેષ રૂપિયા સિલ્લકે નથી. વળી જો એ રૂપિયા મેળવવામા વિલબ કરવામા આવે તો કદાચ ભવિષ્યમાં હરકત પણ ઉપસ્થિત થાય. આમ હોવાથી એ કામ કોઇ વિશ્વાસુ માણસને સોંપી દેવુ જોઇએ. એ કામ પતાવતા ચાર પાચ દિવસ લાગવાનો સભવ છે. એટલો વખત હું અહીં જ રોકાઉં તો શી હરકત છે?"

આમ વિચારી બૅંકના રૂપિયા કેવી યુક્તિથી મેળવી લેવા એ સંબંધીનો તે વિચાર કરવા લાગ્યો. પોતાના મન સાથે કાઇ નિશ્ચય કરી તે જ્યારે ઉઠી ઉભો થયો ત્યારે સૂર્યાસ્ત થવાની તૈયારી હતી. પશ્ચિમાકાશ વિવિધરંગી બની ગયુ હતું. વાયુ વિશેષ શીતળ થયો હતો. વાયુના વિહરવા સાથે નદીની રેતી પણ ઉડતી હતી.

પા કલાકમા કાન્તિપ્રસાદ ડાકબંગલામા પાછો આવ્યો. નોકર બેઠકખાનામા બત્તી મૂકી ગયો હતો. કપડા ઉતારી ટેબલ પાસે બેસી કાન્તિપ્રસાદે સાણંદ ગામમા તેના ભાઈ વિહારીપ્રસાદ ઉપર નીચે પ્રમાણે એક પત્ર લખ્યો:-

"પ્રિય ભાઇ વિહારીપ્રસાદ!

કેટલાક આકસ્મિક બનાવો બનવાથી હું ઘણા વખતથી તમને પત્ર લખી શક્યો નથી. એ બનાવોનુ જો આ પત્રમાં વર્ણન કરવા બેસું તો આ પત્ર એક મ્હોટા પુસ્તક જેટલુ કદ ધારણ કરે. સક્ષેપમા એટલુ જ લખું છુ કે, જીવનક્ષેત્રમા મ્હને ઘણા કડવા અનુભવો મળ્યા છે. ગઇ કાલે જ મુંબાઇમા એક એવો ભયંકર બનાવ બન્યો છે કે, જેના પરિણામે એકાએક મુબાઇનો મ્હારે ત્યાગ કરવો પડ્યો છે. કદાચ વર્ત્તમાનપત્રોમા એ વાત તમારા જાણવામા આવશે. હું નિર્દોષ હોવા છતા મ્હારો બચાવ કરી શકું એવો એક પણ માર્ગ રહ્યો નથી. જો પોલિસને મ્હારો પત્તો મળશે તો ઘણો જ અનર્થ થશે. આ પત્ર એટલા માટે જ હું રજીષ્ટર્ડ પોષ્ટથી મોકલું છુ તથા આ સાથે જે બૅંકમા મ્હારો હિસાબ છે તેનો ઓગણીસો રૂપિયાનો એક ચેક મોકલું છું. ચેકના નાણા વસુલ લેવામા તમને હરકત ન પડે એટલા માટે ચાર દિવસ પહેલાની તારીખ એમાં નાખી છે. ચેકમા મ્હારા નામની સહી છે; પણ મોકલનાર

તરીકે મ્હારે બનાવટી નામનો આશ્રય લેવો પડયો છે. કેમ કે પોસ્ટ ખાતું મ્હારું નામ જાણે તો પોલિસ અનાયાસે મ્હારો પત્તો મેળવી શકે. જો કદાચ આ ચેક સંબંધી પોલિસ તરફથી તમને કાંઇ પૂછ- પરછ થાય તો મુંબાઇથી પોસ્ટમાર્ફત તમને મળ્યાનું જણાવજો તથા આ પત્ર વાંચીને તરત ફાડી નાખજો. આ પત્રની હકીકત જો કોઇ બીજા માણસના જાણવામા આવશે તો મ્હારા જીવ ઉપર તત્કાળ જોખમ આવશે તથા એવું થશે તો પોલિસ મ્હને આત્મહત્યા કરવા જેટલો વખત પણ નહિ આપે. ચેકની રકમ વસુલ કરી તમારી પાસે રાખજો. યથા સમયે તેનું શુ કરવું એ સંબંધીની સૂચના તમને મળશે.

વળી તમે આ પત્ર વાચી મ્હારી તપાસ કરવા પણ આવશો નહિ. હું આજે જ આ સ્થળનો ત્યાગ કરી જનાર છુ. સહુને યથા ઘટિત કહેશો. એજ. ” આ પ્રમાણે પત્ર લખી તેને કવરમા બીડી, બીજે દિવસે રજીસ્ટર્ડ કરાવવાના વિચારથી કાન્તિપ્રસાદે કવર બેંગમા મૂકી દીધુ.

રાત્રે કાન્તિપ્રસાદે ભોજન કરી લીધુ એટલે અબ્દુલે પૂછયું — “ સાહેબ ! કયારે જવું છે ? જો રાત્રે જવું હોય તો ટાગાનો બં- દોબસ્ત અત્યારથી કરી રાખવો પડશે. ’

કાન્તિપ્રસાદે બે મિનીટ સુધી વિચારમગ્ન રહ્યા પછી કહ્યુઃ— “ આજે રાત્રે અહી રોકાવાનુ છે. જવાનો વખત હજી નક્કી નથી.”

“ ભલે. ”

“ સ્ટેશનના બૂક સ્ટૉલ ઉપર કોઇ અંગ્રેજી પેપર આવે છે કે? ”

“ જી હા. ”

“ બે ત્રણ પેપરો આવે છે. આપે કહ્યું હોત તો આજે લેતો આવત. ”

" હરકત નહિ. આવતી કાલથી દરેક અંગ્રેજી પેપર ને ગુજરાતી પેપરની એકેક નકલ ખરીદીને લેતો આવજે. ' આમ કહી અઢીરૂપિયાવાળી એક નોટ કાન્તિપ્રસાદે અબ્દુલના હાથમા આપી. અબ્દુલ નોટ લઇ ચાલ્યો ગયો. કાન્તિપ્રસાદ બ્હાર ઓટલા ઉપર બેસી ધૂમ્રપાન કરવા લાગ્યો. ધૂમ્રપાન કરતા કરતા તે વિચારવા લાગ્યો.—" આ પત્ર જો હું કાલે જ અહીંથી રવાના કરું અને તે પોસ્ટમાથી કદાચ પકડાય તો મ્હારી કેવી દશા થાય ? પોલિસ તાર કરી અહીની સ્થાનિક સત્તાની મદદથી તરત જ મ્હને કેદ કરાવે. પત્ર રવાના કર્યા પછી અહી રહેવુ સલામતી ભરેલુ નથી. વળી આ એકાન્ત સ્થળે રહી વર્ત્તમાનપત્રો વાચી મ્હારા નીકળ્યા પછી એ ખૂન સંબંધી શું શું બન્યુ છે તે જાણવાની પણ જરૂર છે. એ હકીકત જાણ્યા સિવાય મ્હારો જીવ શાન્ત થાય તેમ નથી. આજે બુધવાર થયો છે. શનિવાર સૂધી અત્રે રોકાઇ વર્ત્તમાનપત્રોદ્વારા હું બની શકતી બાતમી મેળવીશ, મ્હને કાયદાનુ જ્ઞાન છે; પરંતુ હવે તેનો શો ઉપયોગ ? વર્ત્તમાનપત્રોમા ફોજદારી ગુન્હાઓનો જે રીપોર્ટ છપાય છે તેમા બધી ખરી હકીકત ભાગ્યે જ આવે છે. પોલિસને તપાસ કરવામા હરકત ન નડે એ હેતુથી કેટલીક અગત્યની વાતો વર્ત્તમાનપત્રોના રીપોર્ટરોથી છુપાવી રાખવામા આવે છે. આમ છતા જે હકીકત વર્ત્તમાનપત્રોમા પ્રસિદ્ધ થાય તે જોયા સિવાય હું શાન્ત થઇ શકુ તેમ નથી " આવો વિચાર કરી કાન્તિપ્રસાદ શયનગૃહમા જઇ બત્તી બુઝાવી પલંગમા સૂઇ ગયો તથા ઘણા સમય સુધી શય્યામા અસ્વસ્થચિત્તે આળોટયા પછી ગભીર રાત્રે તે નિદ્રાધીન થયો.

પ્રકરણ ૩ જું.

બદમાશોને સજા.

વાંચકબંધુઓ! આપણે હવે માલતી તરફ નજર કરીશું. તેના સગા સંબંધીઓ પોલિસે ખબર આપેલી હોવાથી મુબાઈ આવી પહોચ્યા હતા. માલતીના પિતા જગદીશપ્રસાદ, તેનો ભાઇ શાન્તિપ્રસાદ તેની માતા વગેરે મુબાઇ આવ્યા હતા. તેઓ સહુ શાન્તિપ્રસાદના મુબાઇનિવાસી એક મિત્રને ત્યા ઉતર્યા હતા. માલતી પણ તેમની સાથે જઇને રહી હતી; કેમ કે, કૃષ્ણલાલ અને હરિયાના કેસમા તેમને માલતીની સાક્ષીની ઘણી જરૂર હતી. એ બન્ને દુરાચારીઓ કાચી જેલમા પડેલા હતા.

જગદીશપ્રસાદ, શાન્તિપ્રસાદ વગેરેએ માલતીને મુખે દુરાચારીઓની પ્રપચજાળની સઘળી હકીકત સાભળી હતી. વૃદ્ધ જગદીશપ્રસાદ એ હકીકત સાભળી ઘણો ચિંતાતુર બની ગયો હતો. પાપાત્મા કૃષ્ણલાલે તેને પણ છેતરેલો હોવાથી તે અભાગિની માલતીને તેની નિર્દોષ ભુલ માટે કેવી રીતે કાઇ કહી શકે? કૃષ્ણલાલ જગદીશપ્રસાદને ત્યા માલતીનુ હરણ કરવા ગયો ત્યારે રાતને વખતે તેણે પાચેક હજાર રૂપિયાની ચોરી કરી હતી તથા માલતીને લઇ એ દુષ્ટ મુબાઇ તરફ ચાલ્યો ગયો તેને બીજે જ દિવસે એ ચોરીની ખબર સહુના જાણવામા આવી હતી. એ વખતે તેને જો કે કૃષ્ણલાલ ઉર્ફે વેશધારી પ્રમોદકુમાર ઉપર સહજ સંશય ગયો હતો; પરતુ પોતાનો જમાઇ એવું નીચ કામ ન જ કરે એમ તેને લાગ્યું હતું. રાતના વખતે બદમાશ ચોરોએ જ ઘરમા પ્રવેશ કરી

ચોરી કરેલી હોવી જોઇએ એમ વિચારી તેણે સ્થાનિક પોલિસ ખાતામા એ ચોરીની ફરિયાદ નોધાવી હતી. વળી શાન્તિપ્રસાદે માલતીના પતિના પુનર્જીવનની વાત અને તેના એકાએક મુબાઇ ગયા પછી ચોરી થવાની વાત સાભળી ત્યારથી અમદાવાદની છુપી પોલિસને પણ યથેતિ હકીકત કહી ચોરીની વાત કહી સંભળાવી હતી. એકાએક ફુટી નીકળેલા એ બનેવીના અદ્ભુત વર્તનથી તેને ઘણું આશ્ચર્ય લાગ્યુ હતું; પરંતુ પિતાની ખાત્રી હોવાથી તે પોતાના અંતરની વાત બોલી બતાવવાનું સાહસ કરી શક્યો નહોતો.

અમદાવાદની છુપી પોલિસને પણ એ વેશધારી પ્રમોદકુમાર ઉપર પ્રબળ વહેમ હોવાથી તેમણે શાન્તિપ્રસાદ પાસેથી પ્રમોદકુમારનો એક ફોટો મેળવી તેની ભિન્ન ભિન્ન સ્થળે તપાસ કરવા માડી હતી; છતા કપટી કૃષ્ણલાલે મુબાઇ જઇ ત્રીજો જ અવતાર ધારણ કરેલો હોવાથી તેને ગિરફતાર કરવામા બીજુ કોઇ ફાવ્યું નહોતું.

જગદીશપ્રસાદે જમાઇ તરફથી એક પણ પત્ર નહિ આવવાથી મુબાઇ બે ચાર પત્રો લખ્યા હતા; પરતુ કૃષ્ણલાલે આપેલુ શિરનામુ તદ્દન ખોટું હોવાથી એ પત્રો ડેડલેટર ઑફિસમાથી પાછા આવ્યા હતા: હવે જ પિતા પુત્ર સઘળો ભેદ સમજી શક્યા હતા તથા તેમના મનમા એવો પ્રબળ સંદેહ ઉત્પન્ન થયો હતો કે, માલતી એ દુરાચારીના સહવાસમા રહેલી હોવાથી તેના અમૂલ્ય શીયળધનનો અવશ્ય નાશ થયો હશે. સિંહની ગુફામા એક બકરી જીવતી રહી શકે એ જેમ સર્વથા અસંભવ હતુ તેમ કૃષ્ણલાલ જેવા કુકર્મીના સહવાસમા માલતી પવિત્ર રહી શકે એ તેમને અસંભવ જ લાગતું હતું. વળી ચોરીની હકીકત ગામમા ફેલાઇ ત્યારથી ગામ લોકો પણ એમ ધારતા હતા કે, માલતીને કોઇ બ-

દમાશ લઇ ગયો છે. આથી એ સંબંધી ગામમા ઘણી નિંદા ચાલતી હતી. જગદીશપ્રસાદ ' માલતીનું હવે શું કરવુ ? ' એ પ્રશ્નનો કાંઈ નિર્ણય કરી શકતો નહોતો.

એક દિવસે મધ્યાન્હકાળે પિતા પુત્રી એકાન્તમા બેઠાં હતાં એવે વખતે જગદીશપ્રસાદે વાત કાઢી કહ્યું:-" માલતિ ! બ્હેન ! તને આટલી બધી દુઃખી હાલતમા જોવા ઇશ્વરે મ્હને જીવતો રાખ્યો છે એ હું મ્હારું દુર્ભાગ્ય સમજુ છુ. હું પોતે કપટી કૃષ્ણુલાલની પ્રપંચજાળનો ભોગ થઇ પડયો છુ એટલે ત્હારાથી જાણ્યે અજાણ્યે થયેલી ભૂલ માટે તને કાઇ કહી શકું તેમ નથી. વળી આજ સુધીમાં જે કાંઇ બન્યુ છે તે આપણે માટે ઘણું લજ્જાજનક છે. ભવિષ્યમા ત્હારે માટે શું કરવુ એ મ્હને સુઝતું નથી."

પિતાનાં આ વાક્યો સાભળવામા આવતા માલતીનું મ્હો સહજ લેવાઇ ગયુ. પોતાની પવિત્રતા માટે પિતાને કાંઇક અંશે શંકા છે એમ સમજી જઇને તેણે કહ્યું:-" પિતાશ્રી, મ્હારા ભાગ્યમા જે કાઇ બન્યુ છે તે મ્હારી અજ્ઞાન સ્થિતિમા જ બન્યુ છે. વળી દુનિયા મ્હારું કહેવું માને યા ન માને તો પણ પ્રતિજ્ઞાપૂર્વક કહું છું કે, હું સર્વાંશે નિષ્પાપ છુ. મ્હારી પવિત્રતાનો સાક્ષી સાક્ષાત પરમાત્મા છે તથા આવી દુઃખદ સ્થિતિમા કેવળ એ પવિત્રતાનું સ્મરણ જ મ્હને સતોષ આપે છે. જો કે દુષ્ટ કૃષ્ણુલાલે મ્હારા ઉપર અત્યાચાર કરવામા તેમજ મ્હને ઠગવામા બિલ્કુલ ઓછપ રાખી નથી; પરંતુ શ્રીહરિની સહાયથી હું મ્હારા ધર્મનું રક્ષણ કરી શકી છુ."

જગદીશપ્રસાદે કહ્યું:-" બ્હેન ! ત્હારા વચન ઉપર હું વિશ્વાસ મૂકું છુ; પરતુ લોકો આ બનાવ વિષે કેવા તર્ક વિતર્ક કરશે તેમ જ કેવી નિંદા કરશે તેનો વિચાર કરતા મ્હને કંપારી છૂટે છે. "

" ખરું છે અને તેથી જ મ્હેં મ્હારા અવશિષ્ટ આયુષ્યનો ક્રમ નક્કી કરી રાખ્યો છે. હું હવે આપણા ગામમા રહેવા ઇચ્છતી નથી." માલતીએ પિતાનો ભય દૂર કરવા માટે કહ્યું.

" ત્યારે ત્હેં શો વિચાર કર્યો છે ? કયા રહેવાનું નક્કી કર્યું છે? "

" જુઓ, વિધવા સ્ત્રીઓ માટે કાર્યક્ષેત્રનો વિસ્તાર કાંઇ ઓછો નથી. કોઇ સારી પ્રતિષ્ઠિત વનિતાવિશ્રામ જેવી સ્ત્રીયોપયોગી સંસ્થામા રહી ઉપયુક્ત શિક્ષણ મેળવી હું સ્વદેશસેવા કરવાની લાયકાત પ્રાપ્ત કરવા ઇચ્છું છું. આ જીવનમાં મ્હને હવે ઐહિક સુખની લેશ માત્ર આવશ્યકતા નથી. " માલતીએ પોતાનો વિચાર દર્શાવ્યો.

" પરંતુ આજકાલ તુ કહે છે એવી સંસ્થાઓ ગણી ગાંઠી જ છે. તેમા વળી કેટલીક સંસ્થાઓ તો પોતાના સ્વચ્છંદી કાર્યોથી જનસમાજની દૃષ્ટિમા અપ્રતિષ્ઠિત ઠરી ચુકી છે. મુબાઇ અને બીજા અગ્રગણ્ય શહેરોની એવી સ્ત્રીયોપયોગી સંસ્થાઓ, વિધવાઓના પુનર્લગ્ન કરાવી, વર્ણાતરને ધર્મ દૂર કરી કેવળ ઐહિક સુખસ્વાર્થ તરફ દૃષ્ટિ રાખી લોકનિંદાને પાત્ર થઇ છે. એવી સંસ્થામા રહેવા કરતાં તો ઘરના ખુણામા બેસી રહેવુ જ હિંદુ વિધવા માટે વિશેષ ઉત્તમ છે. " જગદીશપ્રસાદે પોતાના વિચાર વ્યક્ત કર્યા.

"ના–ના, આપની સમજફેર થાય છે. આપણી પાચ આગળીઓ બરાબર નથી. અમુક બે ચાર વ્યક્તિના સ્વેચ્છાચારી કાર્યો નજરમા રાખી એવી સસ્થાઓનો દોષ કાઢવો એ ન્યાય વિરુદ્ધ છે. મહાત્મા ગાધીજીનો સત્યાગ્રહાશ્રમ, પ્રૉફેસર કર્વેનુ વિદ્યાલય વગેરે સંસ્થાઓ હજી પણ અનેક નરનારીઓના જીવન ઉન્નત કરે છે, ચરિત્રબળ વધારે છે તથા સદ્દગતિનો માર્ગ ખુલ્લો કરે છે. મ્હારી માન્યતા એવી છે કે જો સ્ત્રીયોપયોગી સંસ્થાઓની પ્રતિષ્ઠા લોકાલયથી દૂર એકાન્ત સ્થળે

પ્રકૃતિના સૌંદર્યમા ફરવામા આવે તથા તેમા આપણા શાસ્ત્ર, ઉપનિષદ અને વેદનુ યોગ્યતાનુસાર અધ્યયન કરાવવામા આવે તો ઘણું સુંદર પરિણામ નિપજે. એકાન્ત સ્થળ અને પ્રકૃતિનું સૌન્દર્ય માનવજીવનને ઇશ્વિરવિષયક વિચારો કરવાની સોનેરી તક આપે છે એવા સ્થળે મનોનિગ્રહ સહેલાઇથી કરી શકાય છે." માલતીએ યથાર્થ વચન ઉચ્ચાર્યા.

"બ્હેન ! ત્હારૂં કહેવું બરાબર છે. સંકટોની પર પગ આવી પડવાથી કેટલાક મનુષ્યોની બુદ્ધિ બહેર મારી જાય છે તો કેટલાંકની તેજ થાય છે. ત્હારી બુદ્ધિ પણ સંકટોના તાપથી તવાઇ સતેજ થઇ છે. તુ ત્હારા હિતનો વિચાર કરી જેમ વર્તવું હોય તેમ વર્તજે. મ્હારા તરફથી ત્હારા કાર્યમા કોઇ પણ પ્રકારનો પ્રતિબંધ નહિ જ થાય." જગદીશપ્રસાદે પુત્રીના વિચારોમા આવી રીતે સંમતિ દર્શાવી.

યથા સમયે કેસનો ચુકાદો થઇ ગયો કૃષ્ણલાલ ઉપર ઘણા ગુન્હા સાબિત થયા. તેને બાર વર્ષની અને હરિયાને ત્રણ વર્ષની સખ્ત મજુરી સાથે કેદની સજા થઇ તથા કૉન્સ્ટેબલ મુબારકના પગારમા માસિક રૂપિયા પંદરનો વધારો થયો. તે જમાદાર બન્યો.

પ્રકરણ ૪ થું.

સતીની પતિભક્તિ.

સ્હવારના લગભગ સાત વાગ્યા હતા. કાન્તિપ્રસાદ ન્હાઇ ધોઇ ડાકબંગલાના ઓટલા ઉપર એક આરામ ખુરસીમાં પડયો પડયો સિગારેટ ફુંકતો હતો. તેના હાથમા એક વર્ત્તમાન-

પત્ર હતું. જે હકીકત વાંચવા માટે તે ઇન્તેજાર હતો એ હકીકતનું મથાળું વર્તમાનપત્રનાં એક બે પૃષ્ઠ ઉલટાવતા જ તેની નજરે પડયું. એ પત્ર ઇંગ્રેજી હોવાથી અમે કાન્તિપ્રસાદે જે હકીકત વાચવા માંડી તેનો ગુર્જર અનુવાદ જ અત્રે પ્રકટ કરીશું:

બૅરિસ્ટરના બંગલામાં થયેલું કમકમાટ ભર્યું ખૂન !
બૅરિસ્ટરનો જમાઈ ખૂની હોવાનો વ્હેમ !!

ઘણી દિલગીરી સાથે અમે અમારા વાચનારાઓને જણાવીએ છીએ કે, આજકાલ મુંબાઇની અંદર જાહિર રસ્તાઓ ઉપર ખૂનો થવાના જે ભયંકર બનાવો બને છે તેવો જ એક બનાવ કાલબાદેવી રોડ ઉપર આવેલા મિ૰ મનમોહન બૅરિસ્ટરના બંગલામા બન્યો છે હજી પોલિસ તપાસ ચાલતી હોવાથી એ કેસનું કાંઇ ખાત્રીપૂર્વક પરિણામ અમે દર્શાવી શકતા નથી; છતાં જે બાતમી મળી છે તે ઉપરથી બૅરિસ્ટર સાહેબના જમાઇ મિ૰ કાન્તિપ્રસાદે આ ખૂન કર્યું હોય એમ ધારવાનું કારણ મળે છે.

આ હકીકત વાચી કાન્તિપ્રસાદ વિચારવા લાગ્યોઃ-" ખરુ છે, મ્હેં ઘણા પાપ કર્યાં છે. આમ છતા આ ખૂનનો જે આરોપ મ્હારે માથે મૂકવામા આવે છે તે ખૂન થવામા કારણભૂત કોણ છે? જે સદાચરણી સુશીલા સહધર્મિણી પાસે હુ સ્નેહ તથા શ્રદ્ધાનો શાન્તભાવ જોતો હતો, જે આસમાની ધ્રુવતારાને પિછાન્યા સિવાય એક પતંગીઆની માફક હુ મોહદીપ ઉપર ભટકયા કરતો હતો, જે પુણ્યમયી પ્રતિમાના ગંભીર પ્રેમભાવને ભૂલી હું સંસારમરૂભૂમિમા માયાનું મોહજળ પીવા ભમતો હતો તે મ્હારા મહાપાપના પ્રાયશ્ચિત્તનો પ્રસંગ ઉપસ્થિત થયો હોય એમજ મ્હને લાગે છે. અરેરે ! મ્હેં દુર્ભાગીએ અંધ થઈ તેની કાંઇ તપાસ કરી નહિ. તે જીવતી છે કે,

મ્હારા પાપોને પરિણામે આત્મઘાત કરી પરલોકપ્રયાણ કરી ગઇ છે એ સંબંધી પણ મ્હે કાંઇ ભાળ લીધી નથી. હરિ! હરિ! વિશ્વ-સંસારમાં હવે હું સર્વત્ર અંધકાર જોઉં છું."

વિચારપ્રવાહ થોડા વખત માટે અટક્યો થોડી ક્ષણ પછી તે પુનઃ સ્વગત કહેવા લાગ્યોઃ–"ભવસાગરમા ભટકતા મુસાફર ! આ ક્ષાની દુનિયામા તું પગલે પગલે કેવી ભૂલો કરે છે તેનો વિચાર કર. મ્હને શી વાતની ખોટ હતી? ઇશ્વરકૃપાથી મ્હારી પાસે સ્વાધીન ભાવથી આજીવિકાનો નિર્વાહ કરી શકાય એટલી સંપત્તિ હતી, સચ્ચરિત્રા સ્વધર્મશીલા સહધર્મિણી હતી જો મ્હેં મોહને વશ થઇ પાપાચરણ ન આચર્યું હોત તો આજે મ્હારો સંસાર કેવો સુખમય અને શાન્તિમય હોત? પણ અફસોસ! એ વિષયનો પશ્ચાત્તાપ કરવાથી હવે કાંઇ ફળ નથી."

વળી પાછો થોડો વખત ચુપ રહી તે સ્વગત કહેવા લાગ્યોઃ "આવી સ્થિતિમા એક જ સ્થળે વિશેષ દિવસ સુધી રહેવામાં હિત નથી. આજે રાત્રે જ મ્હારે આ સ્થળનો ત્યાગ કરવો જોઇએ. અહીંથી હુ પોરબંદર જઇશ અને ત્યાથી સ્ટીમરમા બેસી કોઇ દૂર આવેલા સ્થળે ચાલ્યો જઇશ. જો કે પાસપોર્ટ મેળવ્યા સિવાય હું દરિયાને રસ્તે હિંદની બ્હાર જઇ શકું તેમ નથી તથા હવે પાસપોર્ટ મેળવી શકાય તેમ પણ નથી. આમ હોવાથી પોરબંદરથી માંડવી બંદરે જઇ હું કચ્છના કોઇ ન્હાના ગામડામા છુપાઇ રહીશ."

* * * *

હવે આપણે અબળોન્નતિમંદિર તરફ ફરી બીજા એક પ્રકારને જોઇશું. જે વખતે કાન્તિપ્રસાદ વઢવાણ કૅમ્પના ડાકબંગલામા બેસી ઉપર પ્રમાણે વિચારો કરતો હતો એ જ વખતે અબળોન્નતિ-

મંદિરના બગીચામાં એક એકાન્ત સ્થળે બેસી મધુ ચિંતાતુર ચિત્તે સ્વગત કહેતી હતી કે:–" અરેરે ! જે વાત મ્હારા જાણવામા આવી છે તેથી મ્હારુ હૃદય વીંધાઈ જાય છે. મનુષ્યનું આટલી સીમા સુધી અધઃપતન થતું હશે એવી કલ્પના કદાપિ સ્વપ્નમાં પણ મ્હને આવી નહોતી. છતા તેમના પાપ તરફ દૃષ્ટિ કરવી એ એક આર્યા તરીકે મ્હારે માટે ધર્મ વિરુદ્ધ છે. કેવળ તેમના સુખનો માર્ગ સ્વચ્છ કરવાના હેતુથી જ હું તેમના માર્ગમાથી ખસી ગઇ હતી. તેમને સુખી કરવાની કેવળ એક માત્ર કામનાથી મ્હેં મ્હારા સઘળા ઐહિક સુખોનું બળિદાન આપ્યું હતું. આમ છતા જે બનાવ બન્યો છે તેથી હું હવે સ્થિર રહી શકતી નથી. ગમે તેવા પણ તે મ્હારા પતિ છે. પતિની સેવા એજ હિંદુનારીનો એક માત્ર ધર્મ છે. જો આ દેહનું બળિદાન આપવાથી તેમનું રક્ષણ થતું હશે તો આ તુચ્છ દેહ અર્પણ કરવાને પણ હું તૈયાર છુ. તેમણે જે ખૂન કર્યું છે તે શા હેતુથી કર્યું છે એ મ્હારે જાણવાની જરૂર છે તથા રમાસુંદરીના પિતાને મળ્યા સિવાય ખરી હકીકત હું જાણી શકું એવો બીજો કોઇ માર્ગ નથી."

અત્રે જણાવવાની જરૂર રહે છે કે, નલિનીકાન્તનુ ખૂન થયાની હકીકત ત્રણ દિવસથી મધુના જાણવામા આવી હતી. એ હકીકત વાચ્યા પછી આહાર નિદ્રાનો તેણે સર્વાંશે ત્યાગ કર્યો હતો. ચિંતા અને અનાહારથી તેનું મ્હો વિશેષ લેવાઇ ગયુ હતું. આ બનાવે તેના ઉપર ભીષણ વજ્રઘાત જેવી અસર કરી હતી. આવા દુઃખદ પ્રસંગે તે પોતાના દુઃખની વાત કોઇને કહી હૃદયને હલકું કરી શકે તેમ નહોતી; કેમ કે અબળાશ્રમમંદિરની એક બે અબળાઓની જીવનકથા જાણવામા આવ્યા પછી સ્વાભાવિક રીતે જ તે સહુથી અલગ રહેતી હતી.

અતે બનેલા બનાવની માહિતી મેળવવા માટે મધુ અબળો-નતિમદિગ્ની બ્હાર નીકળી પડી. એક વિક્ટોરિયા ભાડે કરી તેમા બેસી તે કાલબાદેવીરોડ ઉપર ગઈ તથા પૂછપરછ કરીને અલ્પ કાળમા જ તેણે મિ૦ મનમોહન બૅરિસ્ટરના બંગલાનો પત્તો મેળવ્યો.

સ્હવારનો વખત હોવાથી બૅરિસ્ટર સાહેબ પોતાના ઑફિસ-રૂમમા જ બેઠા હતા. ખૂનનો બનાવ બન્યો ત્યારથી તેમણે પોતાના કામકાજમા ધ્યાન આપવાનુ તદ્દન છોડી દીધું હતું હમણા પોતાના ઑફિસરૂમમા તેઓ એટલા જ હતા. મધુ શંકિત ચિત્તે તેમના ઑફિસરૂમમા ગઇ. બૅરિસ્ટરે કહ્યુ:-"કેમ બાઇ! શા માટે તમારે અત્રે આવવુ પડ્યુ છે? જો તમારો કોઇ કેસ હોય તો દિલગીરી સાથે મ્હારે કહેવું પડે છે કે, હમણાં હુ કોઇ નવીન કેસ લઇ શકું એવી સ્થિતિમા નથી."

આ શબ્દો સાંભળી મધુ બૅરિસ્ટરના મુખ તરફ જોઇ રહી. એ મુખ ઉપર ધુર્ત્તતા અને કુટિલતાનો ભાવ સ્પષ્ટતાથી જોઇ શકાતો હતો. બૅરિસ્ટરના ઉપરોક્ત પ્રશ્નના ઉત્તરમા મધુએ વિનયપૂર્વક કહ્યું:-"સાહેબ! હુ કોઇ કેસ લઇને આપની પાસે નથી આવી કેવળ એક વિષયની કેટલીક માહિતી મેળવવા માટે જ અત્રે આવી છુ."

બૅરિસ્ટરનું મુખ ગંભીર બન્યુ તેમણે મધુને એક ખુરસી ઉપર બેસવા કહ્યુ. તે આસન ઉપર બેઠી એટલે બૅરિસ્ટરે પૂછ્યુ:-"કયા વિષયપરત્વે તમે માહિતી મેળવવા આવ્યા છો?"

"આપના બંગલામા ત્રણ દિવસ ઉપર જે ખૂન થયુ છે તે સંબંધીની માહિતી મેળવવા હું આવી છું."

આ ઉત્તર સાભળવામા આવતા બૅરિસ્ટર સાહેબ અલ્પ કાળ માટે સહજ વિચળિત બની ગયા; છતાં ધારાશાસ્ત્રી તરીકે સંપાદન

કરેલી વિદ્યાનો ઉપયોગ કરી તેમણે કહ્યુ:—" એ ખૂનના બનાવ સાથે તમને શુ લાગે વળગે છે ? "

આ પ્રશ્નથી મધુ સમજી શકી કે બૅરિસ્ટર પાસેથી ખરી હકીકત જાણવાનુ કામ સહેલુ નથી. તેણે કહ્યુ:–" જુઓ સાહેબ! હુ આપને પિતાતુલ્ય સમજું છુ. જે સ્ત્રીનો પરિત્યાગ કરી કાન્તિપ્રસાદે આપના પુત્રી રમાસુંદરી સાથે લગ્ન કર્યું હતું તે અભાગિની સ્ત્રી હું જ છું. આપનાથી કોઇ વાત છુપાવવાની મ્હારી ઇચ્છા નથી. હું મ્હારી સઘળી હકીકત ટૂંકમા આપને કહી સંભળાવું છું. બધી હકીકત સાભળ્યા પછી આ ખૂનના બનાવ સાથે મ્હને કેટલુ લાગે વળગે છે તેની કલ્પના આપ કરી શકશો. "

આમ કહી મધુએ પોતાને બદમાશો કેવી રીતે ઉપાડી ગયા હતા, એ બદમાશોના પંઝામાથી કેવી રીતે પોતાની મુક્તિ થઇ હતી વગેરે હકીકત ઘણી હૃદયભેદક રીતે બૅરિસ્ટરને કહી સંભળાવી તથા પોતે અબળોન્નતિમંદિરમા આશ્રય લઇ રહેલી છે અને રમાસુંદરી તથા પોતાના પતિને સુખી થયેલા જોવાની ઇચ્છાથી જ એ ગુપ્ત ભાવથી તેમનાથી અલગ રહી હતી, એ હકીકત પણ તેણે સજ્જનચંદ્રને કહી સંભળાવી.

કાયદાઓની સાથે કસરત કરી કઠોર બની ગયેલુ બૅરિસ્ટરનુ મન પણ મધુની હકીકત સાભળી કાંઇક અંશે દ્રવીભૂત થયુ. તેમણે કહ્યુ:– " બ્હેન ! તમારા શિર ઉપર આવેલા સંકટના વાદળને વિખેરવાનો ઉપાય મ્હારા હાથમા નથી તથા ખૂન કાન્તિપ્રસાદે જ કર્યું છે એવી પોલિસને ચોક્કસ ખબર મળી છે અને પ્રમાણો પણ પ્રાપ્ત થયા છે. વળી જે નરાધમ માણસે આટલી હદ સુધી નીચતા કરી છે તેને માટે હૃદયમા સહાનુભૂતિનો ભાવ લઇને તમે નહિ જ આવ્યાં હો એમ હું ધારુ છુ. "

આ વખતે મધુનાં નેત્રો સતેજ થયા. તેના કપાળમા કરચલીઓ પડી. તેણે કહ્યું:—" મહાશય ! હુ આપની પુત્રીતુલ્ય હોવા છતા મ્હારાથી વિનય વિરુદ્ધ બે શબ્દ બોલી જવાય તો બાળક સમજી ક્ષમા આપજો. એક હિંદુ સ્ત્રીના અંતરમા પતિપ્રેમની ભાવના કેટલી બધી પ્રગાઢ હોય છે એની કલ્પના પુરુષજાતિના અંતરમા ઉપજી શકે એવો સંભવ નથી. એક સતી સ્ત્રીને માટે પતિ ભોગવિલાસની સામગ્રી નહિ પરંતુ સેવાની સામગ્રી છે. સ્વધર્મશીલા સન્નારી પોતાનો પતિ લૂલો લંગડો, દુરાચારી કિંવા અધમ હોવા છતા તેની સેવા કરવામા જ પોતાના સ્ત્રીજીવનની સાર્થકતા સમજે છે. મહાશય ! આ વિષયપરત્વે વિવાદ કરવા જેવી હમણા મ્હારી માનસિક સ્થિતિ નથી. જે બનાવ બન્યો છે તેથી મ્હારા મન અને આત્માપર ભયંકર આઘાત થયો છે. કૃપા કરી બનેલા બનાવની સવિસ્તર હકીકત મ્હને કહેશો તો હું આપની ઘણી આભારી થઇશ."

મધુના આ વચનોએ બૅરિસ્ટરના મન ઉપર સહજ અસર કરી. તેમણે ગંભીર ભાવથી કહ્યુ:—" તમારો પતિપ્રેમ પ્રશસનીય છે. તમારી માફક હું પણ બીજા કોઇ વિષય ઉપર ચર્ચા કરી શકું એવી મ્હારી હાલત નથી; છતાં એટલુ તો મ્હારે કહેવું જોઇએ કે, કાન્તિપ્રસાદે જેવી રીતે તમારા જીવનને ધૂળધાણી કર્યું છે તેવી જ રીતે તેણે મારી એકની એક કન્યા રમાસુદરીના જીવનને પણ ધૂળધાણી કર્યુ છે વળી બનેલા બનાવ સંબંધીની જે હકીકત તમે જાણવા માગો છો તે હકીકત મ્હેં પણ મ્હારી કન્યાને મુખે સાભળી છે. ખૂન થયુ એ વખતે હું જાતે હાજર નહોતો."

" ત્યારે કાન્તિપ્રસાદે જ ખૂન કર્યું છે એમ શા ઉ નવામા આવે છે ? "

" તેની વિરુદ્ધ પડેલી જુબાની ઉપરથી. વળી નલિનીકાન્તનું ખુન કાન્તિપ્રસાદે કર્યું એ બનાવ રમાસુદરીએ નજરેનજર જોયો છે."

" ઠીક છે, આપના કન્યા એક વખત મ્હને મળી શકશે કે? હું તેમની પાસેથી કેટલીક હકીકત જાણવા માગું છું."

" જણાવવાને દિલગીર છુ કે, આ ભયાનક બનાવની મ્હારી પુત્રીના મન ઉપર ઘણી ગંભીર અસર થઇ છે બે દિવસથી તેને સખ્ત તાવ આવતો હોઇ તેની ચિત્તવૃત્તિ ઘણી અસ્વસ્થ છે. તમે તેની પાસેથી કોઇ પણ પ્રશ્નને‌ા યથાર્થ ઉત્તર મેળવી શકો એવી એની સ્થિતિ નથી."

આ વાકયો સાભળી મધુ નિરાશ બની ગઇ. તેણે કહ્યું:- "મહાશય! આપને મ્હે પિતા તરીકે માન્યા છે. આપની આ અભાગિની પુત્રીનુ આવા સંકટમાથી આપ રક્ષણ નહિ કરો તો કોણ કરશે? આપ ધોરાના હિમાયતી છો. આજ સુધીમા આપે ઘણા ખૂનના કેસ ચલાવ્યા હશે; વળી કાન્તિપ્રસાદ ગમે એવા હોય પણ એક સંબંધી તરીકે આ વખતે આપે એમને બચાવવાનો પ્રયત્ન કરવો જોઇએ. જો મ્હારા આ તુચ્છ દેહનુ બળિદાન આપતાં પણ તેમના જીવનનુ રક્ષણ થતું હોય તો તેમ કરવા હું તૈયાર છું."

બૅરિસ્ટર થોડો વખત વિચારગ્રસ્ત સ્થિતિમા ચુપ રહ્યા. પછી તેમણે કહ્યું:–" બ્હેન! હમણા જો કે મ્હને કોઇ પણ માર્ગ સૂઝતો નથી; છતા હું એ વિષયનો શાન્તિથી વિચાર કરી જોઇશ. કાન્તિપ્રસાદ ખૂન થયુ તે જ રાત્રે ગુપચુપ પલાયન કરી ગયેલો હોવાથી પરિણામે ગેરલાભ થવાનો સંપૂર્ણ સંભવ છે; પરંતુ મ્હારાથી બનતું હું જરૂર કરીશ. હાલ તરત હું તમને વિશેષ આશ્વાસન કિંવા ખોટી આશા આપી શકું તેમ નથી. તમને મ્હારી સલાહની જરૂર

પડે ત્યારે બેલાશક અત્રે આવજો. જો કે, કાન્તિપ્રસાદે જે નૃશસ ઘાતકી કામ કર્યું છે તેથી મ્હારા મનમા તેને માટે બિલ્કુલ લાગણી નથી. પણ તમારી સ્થિતિ માટે મ્હને દયા ઉપજતી હોવાથી હું મ્હારાથી બનતો પ્રયત્ન કરવાની તમને આશા આપુ છુ."

"આપની મ્હારા પ્રત્યેની લાગણી માટે અંતઃકરણપૂર્વક હું આપનો ઉપકાર માનુ છુ; છતા જતા જતા એક પ્રશ્ન આપને પૂછવાને ઇચ્છુ છુ."

"બેલાશક પૂછો."

"જો તેઓ પોતાની મેળે અત્રે હાજર થાય તો તેથી તેમના પક્ષમા કાઇ લાભ થવાનો સંભવ છે કે?"

"હા, કાઇક અંશે લાભ થાય ખરો; પરંતુ ઇરાદાપૂર્વક તે આત્મરક્ષણ કરવાને પલાયન કરી ગયો નહોતો એ વાત પણ પ્રમાણોદ્વારા સાબિત કરવી જોઇએ."

"ઠીક, હું હવે રજા લઉં છુ. વળી પાછી આવશ્યક પ્રસગે આપને જરૂર મળીશ." આમ કહી બૅરિસ્ટરને નમન કરી આકાશ પાતાળના વિચારો કરતી મધુ બ્હાર નીકળી પડી તથા વિકટોરિયામા બેસી તે પુનઃ અબળોન્નતિમદિરમા જઇ પહોચી.

મધ્યાન્હકાળે ભાવે અભાવે બે કોળીઆ ખાઇ લઇ મધુએ પોતાના કંઠમાની હીગકઠીને વેચી નાખી લગભગ બસો રૂપિયા જેટલી રકમ મેળવી. પછી અબળોન્નતિમંદિરના કાર્યાધ્યક્ષની અનુમતિ લઇ તે રાતની મેઇલ ટ્રેઇનમા બેસી સાણદ જવા નીકળી પડી.

પ્રકરણ ૫ મું.

કૃપારામનું પરલોકપ્રયાણ.

ગુજરાતનું પુણ્યક્ષેત્ર ચાણોદ ધર્મભાવનાનુ મુખ્યક્ષેત્ર છે પતિત-પાવની નર્મદાના તટ ઉપર આવેલુ એ તીર્થક્ષેત્ર કળિકાળમાં પણ પોતાના પુણ્યપ્રભાવથી ભક્ત અને સાધકજનોનું ચિત્ત આકર્ષે છે. જો દૈવકૃપા હોય છે તો એવા સ્થળે મનુષ્ય સદ્ગુરુના દર્શન કરી તેમની ઉપદેશશ્રેણિ સાભળવાનું ભાગ્ય પ્રાપ્ત કરી ધન્ય થાય છે. કુદરતનો રમણીય દેખાવ, નર્મદા અને ઓર નદીનો પાપવિનાશક સંગમ, કુબેરભંડારીની કીર્તિકથા વગેરે અનેક કારણોથી એ ક્ષેત્ર અત્યંત શાન્તિદાયક લાગે છે.

કૃપારામ ઉર્મિલાનો ત્યાગ કરી ચાલ્યા ગયાની હકીકત વાચકબંધુઓ વાચી ચુકયા છે. અત્યારે આપણે ચાણોદ ગામથી લગભગ બે ત્રણ ગાઉને અંતરે નર્મદાતટ ઉપર આવેલી એક ઉચ્ચ અને વિસ્તૃત પર્ણકુટીરમા એક શય્યામા કૃપારામને અસ્વસ્થ ચિત્તે સૂઈ રહેલો જોઈએ છીએ. તેની પાસે જ મૃગચર્મ ઉપર એક તેજઃપુંજ કાન્તિવાળા, વિશાળ લલાટવાળા, ઉન્નત અને બલિષ્ઠ દેહવાળા જટાજૂટધારી મહાત્મા બેઠેલા જોવામા આવે છે. એ મહાત્માની ઉમ્મર સંબંધી કાંઈ ચોક્કસ ઉલ્લેખ કરી શકાય તેમ નથી. તેમનામા યુવાવસ્થાનું બળ, વૃદ્ધાવસ્થાની ગંભીરતા અને બાલ્યાવસ્થાની સરળતા સ્પષ્ટ ભાવથી જોઈ શકાય છે.

કૃપારામે આંખો મીંચેલી હતી. તે બીમાર પડી ગયો હોય એમ તેનો દેહ જોતા જ માલૂમ પડતું હતું. તેના મનની મુંઝવણ

સમજી જઇ મહાત્માએ શાન્તભાવથી કહ્યું:-"બેટા! અસ્થિર ચિત્તને શાન્ત કર અને મનને ઇશ્વરભાવનામા એકાગ્ર કર."

મહામુશ્કેલીથી બોલી શકાતું હોય તેવી રીતે અસ્પષ્ટ સ્વરે, સહજ આંખો ઉઘાડી કૃપારામ કહેવા લાગ્યો-"પ્રભુ! કરેલા મહાપાપનો ઘણો પસ્તાવો થાય છે. આપ કૃપા કરી મ્હારા આ અંતકાળ વખતે મ્હને ધર્મોપદેશ આપો; જેથી મ્હારા આત્માની પરજન્મમા અસદ્ગતિ ન થાય."

"ઠીક જેવી ત્હારી ઇચ્છા, અરે યોગાનંદ-આનંદાનંદ!"

"આવ્યા ગુરુજી" કહેતા બે યુવાન સંન્યાસી શિષ્યો પર્ણકુટીરમા આવ્યા તથા મહાત્માને પ્રણામ કરી તેમનો સંકેત થતા એક બાજૂએ બેસી ગયા.

મહાત્મા ધીર ગંભીરભાવથી કહેવા લાગ્યા:—

"મનુષ્યજાતિના જે સઘળા કર્ત્તવ્યકાર્ય છે તે સહુમા ધર્મનું આચરણ કરવું એ મુખ્ય કર્તવ્ય છે; કેમ કે પશુ-પક્ષી આદિ જે બીજી જાતો છે તે ધર્મનુ સ્વરૂપ જાણવાને તથા તેનું અનુષ્ઠાન કરવાને અધિકારી નથી. તેમનામા મનુષ્ય જેવી યોગ્યતા નથી.

"જીવના અભ્યુદય અને નિઃશ્રેયસનું સાધન હોવા છતા ધર્મનું અનુષ્ઠાન કરવું આવશ્યક છે; કેમ કે આલોક અને પરલોકના ભોગની પ્રાપ્તિરૂપ જે અભ્યુદય છે તથા કૈવલ્ય મોક્ષરૂપ જે નિ.શ્રેયસ છે તે બન્નેની પ્રાપ્તિમા ધર્મ જ મૂળ કારણ છે એવો નિશ્ચય થયેલો છે. ધર્મનું આચરણ નહિ કરવાથી મનુષ્યજાતિને દોષની પ્રાપ્તિ થાય છે. સર્વ વ્યવહારને લાયક શરીર, સારું ખોટું વિચારવા યોગ્ય બુદ્ધિ તથા પોતાનો વિષય ગ્રહણ કરવામા ચતુર એવી ઇન્દ્રિયો, સત્ય માર્ગ બતાવનારાં શાસ્ત્રો તેમજ ધર્મનો ઉપદેશ કરનાર વિદ્વાન્ લોક એ

સત્વળી સામગ્રી ઇશ્વરે બીજી જાતો કરતા મનુષ્યજાતિને જ વિશેષ આપી છે તેથી જો એ સામગ્રીને ધર્મનિમિત્ત ઉપયોગમા નથી લેવામા આવતી તો મનુષ્ય દોષી થાય છે; કેમ કે તે એ સઘળી સામગ્રીના યોગ્ય લાભથી વંચિત થાય છે. વળી એ સામગ્રીનો અવળો ઉપ-યોગ કરવાથી પણ મનુષ્ય દોષી થાય છે. શરીર, બુદ્ધિ, ઇંદ્રિય વગેરે સામગ્રીનો બીજાને દુઃખ દેવામા, પરદ્રોહનું ચિંતવન કરવામા તથા અનુચિત વિષયોનુ સેવન કરવામા ઉપયોગ કરવાથી દોષી જ થવાય છે. તૈત્તરીય ઉપનિષદમા લખ્યુ છે કે, હે પુરુષ ! તુ હમ્મેશાં સાચું બોલ અને ધર્મનું આચરણ આચર. જેવી રીતે રાજાની આજ્ઞા નહિ માનનાર નોકર દોષરહિત નથી તેવી જ રીતે વેદવચનરૂપી ઇશ્વ-રની આ આજ્ઞાનુ ઉલ્લંઘન કરનાર પણ દોષ રહિત નથી. सर्वथा सुखफला क्रिया धर्म. । પોતાને તથા બીજાઓને જેનાથી સર્વ સુખની પ્રાપ્તિ થાય એવી ક્રિયા એ ધર્મ છે. તપ કરવામા અને પાપીઓને રાજદંડ દેવામા પ્રથમ દુઃખ થાય છે; પરંતુ ભવિષ્યમા તેથી સુખની પ્રાપ્તિ થાય છે તેથી તે ધર્મ છે તેમજ ચોરી કરવી, અસત્ય બોલવું, પરસ્ત્રીગમન કરવું વગેરેમા પ્રથમ સુખનો ભાસ થાય છે પરંતુ ભવિષ્યમા એ કાર્યોથી દુઃખ થાય છે માટે એ ધર્મ નથી. ધર્મ અનેક પ્રકારનો છે. સ્વરૂપમા તે જો કે એક જ પ્રકારનો છે; પણ તેનું અનુષ્ઠાન કરવાના માર્ગ ભિન્ન ભિન્ન છે, કેમ કે, અમુક માર્ગે જ ધર્મનું આચરણ કરવું જોઇએ એવો કોઇ નિયમ નથી. આથી જપ, તપ, દાન વગેરે ધર્મના ઘણા માર્ગો ઋષિ-મુનિઓએ શાસ્ત્રોમાં દર્શાવ્યા છે. પુરુષોની સ્થિતિ જેવી રીતે ભિન્ન ભિન્ન છે તેવી જ રીતે તેમના ધર્મના ઉપાય પણ ભિન્ન ભિન્ન છે. એક રાજા અને અનુચરનો ધર્મ સમાન હોતો નથી. પોતાના દેશ, કાળ અને સ્થિ-

ત્તિનો વિચાર કરીને જે ધર્મ સર્વથા અથવા પ્રાયઃ પોતાને અનુકૂળ હોય-એ જ ધર્મનું સદાસર્વદા આચરણ કરવું જોઈએ; કેમ કે અનુકૂળતા સિવાય કોઈ પણ ધર્મનું યથાર્થ આચરણ આચરી શકાતું નથી. ધર્માચરણની ઇચ્છાવાળા પુરુષે ધર્મના ભેદને સમજી લેવો જોઈએ, કયો ધર્મ ઉત્તમ, મધ્યમ અને કનિષ્ઠ છે તેનું જ્ઞાન મેળવી લેવું જોઈએ. ત્યાર પછી જ ધર્મનું અનુષ્ઠાન કરવું જોઈએ. મનુસ્મૃતિમાં પણ લખ્યું છે કે, ઋષિઓએ દર્શાવેલા ધર્મની જે પુરુષ વેદ તથા શાસ્ત્ર અનુસાર પરીક્ષા કરે છે તેજ ધર્મના રહસ્યને બરાબર સમજી શકે છે. ધર્મનું આચરણ કરવામા પુષ્કળ પરિશ્રમ કરવા છતાં તેના ફળમા ઓછાવત્તાપણું જોવામાં આવે છે; કેમ કે, પોતપોતાના ધર્મને શ્રેષ્ઠ સમજીને સકળ લોક શંકા વિના શ્રદ્ધાથી તેમા પ્રવૃત્ત થાય છે. આનું કારણ એ હોય છે કે, કનિષ્ઠ ધર્મવાળાને કનિષ્ઠ ફળની પ્રાપ્તિ થાય છે અને ઉત્તમ ધર્મવાળાને ઉત્તમ ફળની પ્રાપ્તિ થાય છે. પીત્તળના કકડાને સુવર્ણ સમજી તપાવવાથી તે સુવર્ણ બની જતો નથી તેવી જ રીતે કનિષ્ટ ધર્મવાળાને કદાપિ ઉત્તમ ફળની પ્રાપ્તિ થતી નથી.

"ધર્મ સંબંધીના પુષ્કળ ગ્રંથોનું બહુ વાર અવલોકન કરવાથી બુદ્ધિમા વિચારશક્તિ વધે છે તથા પરિણામે ધર્મનું સ્વરૂપ સમજવાની શક્તિ પ્રાપ્ત થાય છે. આમ હોવા છતા કોઈ પણ મતનો આગ્રહ રાખ્યા સિવાય સદ્ગ્રંથોનું અવલોકન કરવું જોઈએ. જે પુરુષ પોતાના મતનો જ પક્ષપાતી હોય છે તે ઘણા ગ્રંથો વિચારવા છતા બુદ્ધિના ભ્રમથી રહિત થતો નથી. ટૂંકમા તાત્પર્ય એજ છે કે, નિષ્પક્ષપાત ભાવથી સર્વ ગ્રંથોનું અવલોકન કરવું જ ઉપયોગી છે.

" જે પુરુષ વિદ્યાના અભાવથી શાસ્ત્રગ્રંથોનું અવલોકન કરવા

અસમર્થ હોય તેણે સકળ શાસ્ત્રોને જાણનાર તથા સદાચારમાં નિષ્ઠા રાખનાર પક્ષપાત વગરના વિદ્વાન્ લોકોને મુખે શાસ્ત્રોનો ઉપદેશ સાભળવો જોઇએ. તેમ કરવાથી ધર્મની પરીક્ષા કરવામા ચતુરતા ઉત્પન્ન થાય છે. જે પુરુષ શાસ્ત્રોનો અભ્યાસ કરવામાં તથા તેનો ઉપદેશ સાભળવામા અસમર્થ હોય તેણે સદાચાર અનુસાર વર્તી જગતમા વ્યાસ, વસિષ્ઠ, યુધિષ્ઠિર વગેરે જે ધર્માત્મા પુરુષો થઇ ગયા છે તથા આ વખતમા દંભ કપટથી રહિત શુદ્ધ ચરિત્રવાળા જે ધર્માત્મા વિદ્વાન્ લોક પૃથિવી ઉપર હયાત છે તેમના ધર્મ સંબંધીનાં આચરણ જ ધર્મ માટે પ્રમાણ સ્વરૂપ ગણવા જોઇએ.

"ઘણાં શાસ્ત્રો વાચવાથી અને શ્રવણ કરવાથી પુરુષને ઘણા ધર્મ ઉપર રુચિ થાય છે, માટે યથાર્થ પરીક્ષા કર્યા પછી એક જ શ્રેષ્ઠ ધર્મનો આશ્રય સ્વીકારવો ઉચિત છે. બીજા ધર્મોમા કોઇ કોઇ ગુણો હોવા છતા બહુ ધર્મનો સ્વીકાર કરવો જોઇએ નહિ. મનુષ્ય શરીર ક્ષણભંગુર હોવાથી એક પુરુષ ઘણા ધર્મોનાં અનુષ્ઠાન યથાર્થ રીતે કરી શકતો નથી. વળી એક જ ધર્મમા સ્થિર રહેવા છતાં વિવેકી પુરુષે બીજા ધર્મોમા પોતાને ઉપયોગી થઇ પડે એવો જે અંશ હોય તેને લક્ષ્ય માત્રથી ગ્રહણ કરવો જોઇએ. બીજા ધર્મના કોઇ અંશની જરૂર ન હોય તો પણ તે અંશનો તિરસ્કાર અને ખંડન કરવા જોઇએ નહિ બીજા ધર્મોની નિંદા કરવાથી એ ધર્મોના અનુયાયી લોકોના ચિત્ત દુઃખાય છે તથા પરસ્પર વિરોધ અને ગ્લાનિ ઉપજવાથી બન્ને પક્ષનું અહિત થાય છે.

"વેદ, સ્મૃતિ, પુરાણ વગેરે સર્વ શાસ્ત્રોમા કેવળ બે ભાગ છે. તેમાનો એક ભાગ ધર્મશાસ્ત્ર અને બીજો અર્થશાસ્ત્ર છે. એમાં લોક-વ્યવહાર દર્શાવનારા જે વચન છે તેને અર્થશાસ્ત્ર કહેવામા આવે

છે અને ધર્મનું પ્રતિપાદન કરનારાં જે વચન છે તેને ધર્મશાસ્ત્ર કહેવામાં આવે છે. જ્ઞાન મેળવવું, સાચું બોલવું, ઇંદ્રિયોને સંયમમાં રાખવી, પરોપકાર કરવો, પવિત્ર અને સંતોષી રહેવું, તપ કરવું, ઇશ્વર ભજન કરવું વગેરે વિષયોનું પ્રતિપાદન કરનાર જે ધર્મશાસ્ત્ર છે તેનો કોઇ પણ દેશમા કોઈ પણ કાળે વિરોધ થતો નથી; પણ ગર્ભાધાન, જન્મ, નામકરણ, મુંડન, યજ્ઞોપવીત, વિવાહ, ભોજન, શયન, લેણદેણ વગેરે વિષયોનું પ્રતિપાદન કરનાર જે અર્થશાસ્ત્ર છે તેનું કોઇ દેશમા ગમે તે વખતે વિપરીતપણું થઇ જાય છે. ધર્મ-શાસ્ત્રની વિરુદ્ધતા કરવામા દોષ છે, પરંતુ દેશકાળની પરિસ્થિતિ અનુસાર અર્થશાસ્ત્રની વિરુદ્ધતા કરવામા કાઇ દોષ નથી. જે સઘળાં ધર્મશાસ્ત્રો છે એ સઘળાં લોકવ્યવહારની અનુકૂળતાને માટે જ પ્રાચીન મહર્ષિઓએ નિર્માણ કર્યા છે.

"વ્યવહારની સિદ્ધિ થાય કિંવા ન થાય તો પણ કદાપિ ધર્મનો ત્યાગ કરવો જોઇએ નહિ; કેમ કે શબ્દ સ્પર્શ આદિ વિષય-સેવન તો સર્વ સ્થળે અન્ય પશુ-પક્ષી યોનિઓમા પણ સુલભ છે; કિન્તુ ધર્મ તો કેવળ મનુષ્ય જાતિ જ સંપાદન કરી શકે છે. ઘણા પરિશ્રમથી મેળવેલી વ્યવહારની સિદ્ધિઓનો અંતે વિનાશ થઇ જાય છે; પરંતુ ધર્મ તો નિત્ય સ્થિર રહે છે. સકળ વ્યવહારને છોડી અંતકાળે પરલોકમાં ગયેલા જીવનો કેવળ ધર્મ જ સહાયક થાય છે. આવું સમજીને જ વ્યવહારની હાનિ થવા છતા ધર્માત્મા ધીર પુરુષ ધર્મથી ચળાયમાન થતા નથી. તેઓ સર્વથા ધર્મનું જ રક્ષણ કરે છે. મહાભારતમાં પણ લખ્યું છે કે, કોઈ કામનાને માટે, કોઇ ભયને લીધે, કોઇ વસ્તુના લોભને લીધે કે જીવવાને માટે કદાપિ ધર્મનો ત્યાગ કરવો જોઇએ નહિ. ધર્મ નિત્ય સ્થિર રહે છે અને

સુખ દુઃખ અનિત્ય એટલે ચળાયમાન છે. જીવાત્મા પણ નિત્ય છે ત્યારે શરીર વગેરે અનિત્ય છે. ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ એ ચારે પુરુષાર્થમા ધર્મની મુખ્યતા હોવાનુ એ કારણ છે કે, ધર્મના આચરણથી ઉત્પન્ન થયેલા પુણ્યના પ્રભાવથી જ પુરુષને અર્થ, કામ અને મોક્ષ મળે છે. પાપી લોકને જગતમા કદાપિ અર્થ, કામ અને મોક્ષની સિદ્ધિ થતી નથી. આમ હોવાથી સર્વ લોકોએ, સદાકાળ ધર્મ સંપાદન કરવામા જ સર્વ પ્રકારે તત્પર રહેવું જોઈએ. મહાભારતમાં વ્યાસજીએ કહ્યું છે કે, 'હે પુરુષો ! નિત્ય ઉઠતા જ તમારી બુદ્ધિને ધર્મમા સ્થિર કરો; કેમ કે કેવળ ધર્મજ પરલોકમા જતા જીવનો બંધુ થાય છે તથા ધર્મ સિવાય અર્થ, કામ, મોક્ષ એ ત્રણેનુ સેવન કરવાથી દૃઢતા અને સ્થિરભાવ પ્રાપ્ત થતો નથી.

"હવે હુ ધ્યાન સંબંધી વિવેચન કરીશ. ધારણાની જે સ્થિર અવસ્થા છે તેને ધ્યાન કહેવામા આવે છે. કોઇ એક સ્થાનનું લક્ષ્ય કરીને એમા ધારણા કરતા ચિત્તની વૃત્તિ વચ્ચે વચ્ચે જ્યાં સુધી તૂટે છે ત્યા સુધી તેને ધારણા કહેવામા આવે છે તથા ચિત્ત સર્વથા સ્થિર થાય છે ત્યારે તેને ધ્યાન કહેવામા આવે છે. ધ્યાનના સગુણ અને નિર્ગુણ એવા બે ભેદ છે, સગુણને સાકાર અને નિર્ગુણને નિરાકાર માનવામા આવે છે. પોતાના હૃદયકમળમા સંકલ્પથી રચેલા સુવર્ણમય સિંહાસન ઉપર વિરાજમાન થયેલા, કોટિ સૂર્ય સમાન તેજોમય ભગવાન્ વિષ્ણુના ચરણથી લઇને મસ્તકપર્યંત જે પોતાના મનમાં ધ્યાન કરે છે તે સગુણ કહેવાય છે તથા જે પોતાના હૃદયકમળમા કિવા ભ્રકુટીમા બ્રહ્મ સ્વરૂપનુ ચિંતન કરે છે તે નિર્ગુણ ધ્યાન કહેવાય છે. એ ધ્યાન કહેવાય છે. એ ધ્યાનથી જ યોગી લોકો અણિમા, મહિમા વગેરે દિવ્ય ગુણો મેળવી શકે છે. એ ધ્યા-

નના બળથી જ ઋષિ મુનિલોક સકળ જગતને પ્રત્યક્ષ જોઇ શકે છે. ધ્યાનથી યોગીલોક જ્યોતિસ્વરૂપ પરબ્રહ્મનુ દર્શન કરે છે. તાત્પર્ય એ છે કે, યોગાભિલાષી પુરુષોએ ધ્યાનનો અભ્યાસ અવશ્ય કરવો જોઇએ.

"દીર્ઘકાળના અભ્યાસથી દૃઢ થયેલુ ધ્યાન પણ સમાધિરૂપ થઇ જાય છે. ધ્યાન કરતી વખતે જો ધ્યાન અને ધ્યેય એ ત્રણેની ભિન્ન ભિન્ન પ્રતીતિ થાય તો તે ધ્યાન કહેવાય છે; પરતુ જો ધ્યાતા અને ધ્યાનને ભૂલી મન કેવળ એક ધ્યેય પદાર્થના સ્વરૂપમા જ સ્થિર થાય છે તો તેને સમાધિ કહેવાય છે. યોગીનું મન શુદ્ધ કાચના વાસણ જેવુ નિર્મળ હોય છે. કાચના વાસણમા જેવા રંગનું પાણી ભરવામા આવે તેવો જ તેનો રગ થાય છે તે પ્રમાણે ધ્યાનના અભ્યાસથી નિર્મળ થયેલુ યોગીનુ મન જે ધ્યેયમા લગાડવામા આવે છે તેના જ સ્વરૂપમય બની જાય છે. એ ધ્યેય પદાર્થમા જે જે ગુણો હોય છે તે યોગીના મનમા આવી જાય છે અને તેને પરિણામે યોગીઓને સર્વશક્તિપણું પ્રાપ્ત થાય છે.

"પ્રાણની સ્થિરતાને પણ સમાધિ કહે છે. સમાધિની સાધના બે પ્રકારની છે. એક પ્રકાર રાજયોગ અને બીજાને હઠયોગ કહે છે. ધારણા, ધ્યાન વગેરેથી જે સમાધિ સિદ્ધ થાય છે તેને રાજયોગ સમાધિ કહેવાય છે તથા પ્રાણાયામના અભ્યાસથી પ્રાણના નિરોધથી જે સમાધિ સિદ્ધ થાય છે તેને હઠયોગ સમાધિ કહેવાય છે. રાજયોગ સમાધિના લક્ષણ હૂં જણાવી ચુક્યો છુ. હવે હૂં હઠયોગ સમાધિના લક્ષણો દર્શાવું છુ. યમ નિયમ કરીને યુક્ત થયેલો પુરુષ આસન જીતી યોગક્રિયા જાણનાર ગુરુ પાસે યુક્તિ શીખી પ્રથમ પ્રાણાયમનો અભ્યાસ કરે છે. પછી કુંભકનો અભ્યાસ બગબર વધી જાય છે એટલે મૂલબંધદ્વારા અપાન વાયુને ઉપર

લાવવાનો પ્રયત્ન કરે છે. પછી કેટલાક દિવસે યથાક્રમે અપાન વાયુ નાભિની કુંડળીમા થઇ ષટ્ચક્રને ભેદી, પ્રાણને મળી ઉંચે ચઢે છે. પછી નાભિ, હૃદય, કંઠ વગેરે સ્થાનોને યથાક્રમે ઓળગીને મસ્તકના બ્રહ્મરંધ્રમા સુષુમ્ના નાડીદ્વારા પ્રવેશ કરે છે. પછી દીર્ઘકાળ સુધી અભ્યાસ કરવાથી તે ત્યા ચિરકાળપર્યંત સ્થિરતા પ્રાપ્ત કરે છે. એ વખતે સઘળા બાહ્ય પ્રપચનુ વિસ્મરણ થાય છે અને યોગી સમાધિમા સ્થિર થાય છે. એને હઠયોગ સમાધિ કહે છે. આ સમાધિનો પ્રથમ શિવજીએ ઉપદેશ કર્યો હતો. પછી એમના શિષ્ય મત્સ્યેન્દ્રનાથ ગોરક્ષનાથ વગેરેએ તેનુ સેવન કર્યું હતું તેમણે શિષ્યપરંપરાથી જગતમા એનો પ્રચાર કર્યો છે. જો કે વર્તમાનકાળમા એનો સપ્રદાય લગભગ લુપ્ત થઇ ગયો છે તો પણ બહુરત્ના વસુધરા એ ન્યાયે હજી પણ એને જાણનાર કેટલાક મહાત્માઓ હયાત છે. એ સમાધિથી પ્રાણને વશ કરી યોગીલોક પોતાના શરીરની બ્હાર નીકળી જાય છે તથા બીજા શરીરમા પ્રવેશ કરે છે તેમજ સ્વેચ્છાપૂર્વક પોતાના શરીરનો ત્યાગ કરી મુક્ત થઇ જાય છે.

"દીર્ઘકાળપર્યંત નિયમપૂર્વક અષ્ટાંગ યોગનો અભ્યાસ કરવાથી યોગીનુ ચિત્ત, ઇંદ્રિય અને શરીરની શુદ્ધિ થાય છે. જેવી રીતે અગ્નિના સંયોગથી સુવર્ણ વગેરે ધાતુઓની શુદ્ધિ થાય છે તેવી જ રીતે યોગરૂપ અગ્નિના સંયોગથી જન્મ જન્માતરોના સંચિત થયેલા પાપોનો નાશ થઇ યોગીનુ ચિત્ત અને ઇન્દ્રિયો નિર્મળ થાય છે.

"ચિત્ત અને ઇન્દ્રિયો સર્વ પ્રકારે શુદ્ધ થાય છે એટલે પાપદોષજન્ય મલિનતારૂપી અવરોધનો અભાવ થાય છે તથા ચિત્ત વગેરેના સ્વાભાવિક દિવ્ય ગુણનો આવિર્ભાવ થાય છે. જેવી રીતે ભસ્મથી ઢકાયલા અગ્નિના સ્વાભાવિક તેજનો તિરોભાવ થાય છે

તથા ભસ્મ દૂર થતા પુનઃ એ તેજ પ્રકાશિત થાય છે તેવી જ રીતે ચિત્ત વગેરેની સ્વાભાવિક દિવ્યશક્તિ જે જીવના પ્રમાદથી અને ઘણા જન્મોના પાપોના દોષથી તિરોભાવને પ્રાપ્ત થયેલી હોય છે તે અષ્ટાગયોગનો અભ્યાસ કરવાથી, સઘળા દોષો દૂર થતા આવિર્ભાવને પ્રાપ્ત થાય છે. યોગશાસ્ત્રમા પતંજલિએ પણ લખ્યું છે કે, 'તપ કરવાથી યોગીના ચિત્ત તથા ઇન્દ્રિયોની શુદ્ધિ થાય છે અને પરિણામે સિદ્ધિ પ્રાપ્ત થાય છે.

"શુદ્ધ થયેલુ ચિત્ત ઇન્દ્રિય તથા શરીરના ગુણોનું યથાક્રમે નિરૂપણ કરે છે. અષ્ટાગ યોગના અભ્યાસથી જ્યારે યોગીના ચિત્તની શુદ્ધિ થાય છે ત્યારે તેના સકલ્પ સત્ય થાય છે અર્થાત્ પોતાના મનથી તે જે જે પદાર્થની ઇચ્છા કરે છે તે તે પદાર્થ સત્વર તેને પ્રાપ્ત થાય છે. તે ઉપરાત પોતાના સેવક વગેરેને માટે તે જે જે પદાર્થોની વાચ્છના કરે છે એ પદાર્થો પણ તત્કાળ મળી આવે છે.

"ઇન્દ્રિયોની શુદ્ધિ થતા યોગીને દૂરદર્શનની શક્તિ પ્રાપ્ત થાય છે; અર્થાત્ ધ્યાનમા સ્થિર થયેલો યોગી અનેક યોજન દૂર હોય એવા પદાર્થોને પણ તદ્દન પોતાની પાસે જોઇ શકે છે. ઘણે દૂર ચાલતી વાતચિતને તે સ્પષ્ટતાથી સાભળી શકે છે, દૂર આવેલા બગીચાના પુષ્પોની સુગધ નજીક જ હોય એવી રીતે અનુભવી શકે છે. સ્વાદિષ્ટ પદાર્થો ખાધા સિવાય પોતાની જીભના અગ્રભાગમા ઇચ્છિત સ્વાદ અનુભવે છે. આવી રીતે શુદ્ધ થયેલી ઇન્દ્રિયોને દૂરથી જ પોતપોતાના વિષયને ગ્રહણ કરવાની શક્તિ પ્રાપ્ત થાય છે. યોગશાસ્ત્રમા પતંજલિએ કહ્યું છે કે, 'યોગીને શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ, ગંધ એ પાચે વિષયોનુ દિવ્યજ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે.'

"શરીરની શુદ્ધિ થતા યોગીની ગતિ તેની ઇચ્છાનુસાર થાય

છે; અર્થાત્ જ્યા જવાને ઇચ્છે છે ત્યા ક્ષણકાળમા શરીર સહિત જઇ શકે છે. આવા પ્રકારની સ્વતંત્ર ગતિ યોગીને શરીરની શુદ્ધિ થતા પ્રાપ્ત થાય છે યોગશાસ્ત્રમાં લખ્યુ છે કે, 'પછી યોગીની ગતિ ઇચ્છાનુસાર થાય છે, સ્થૂળ શરીર વિના ઇન્દ્રિયોના વિષયનુ જ્ઞાન થાય છે અને પ્રકૃતિ ઉપર તે વિજય મેળવી શકે છે.' આવી રીતે ચિત્ત, ઇન્દ્રિય અને શરીરની શુદ્ધિથી યોગીનામા ત્રણ પ્રકારનુ સામર્થ્ય ઉત્પન્ન થાય છે.

"સર્વ સિદ્ધિઓના સ્થાનભૂત પરમેશ્વર છે. તેના ધ્યાનથી તેનો સંબંધ થતા અણિમા, મહિમા વગેરે સર્વ સિદ્ધિઓની પણ પ્રાપ્તિ થાય છે. એ કારણથી જ પુરાણોમાં યોગીઓનું આકાશગમન, અંતર્ધાન, બીજાના શરીરમા પ્રવેશ વગેરે સંબંધી જે હકીકત દર્શાવેલી છે તે સઘળી તદ્દન ખરી સમજવી જોઇએ; કારણ કે ઇશ્વરકૃપાથી સર્વ સિદ્ધિઓ પ્રાપ્ત કરી હોય એવા યોગીઓ માટે ત્રણે લોકમા કાઇ દુર્લભ નથી.

"દીર્ઘ કાળપર્યંત અષ્ટાગ યોગના અનુષ્ઠાનથી પુષ્કળ પુણ્યને સંચય થાય છે અને યોગીઓને ધ્યાન વખતે અંતર્યામી રૂપથી સ્મિત થયેલા જ્યોતિઃ સ્વરૂપ પરમાત્માના દર્શન થાય છે. જો કે ઇશ્વરનુ સ્વરૂપ અવ્યક્ત હોવાથી ચર્મચક્ષુઓના વિષયનો સંભવ નથી તથાપિ યોગજન્ય દિવ્યદૃષ્ટિને વિષય ઇશ્વિર જ છે. એ ઇશ્વરનુ પરમસ્વરૂપ યોગીલોક હમ્મેશા જુએ છે. ત્યાર પછી ધ્યાન કરતા યોગી નિષ્કલ પરમાત્માને જુએ છે. ધ્યાન કરતા કરતા યોગીલોક જે જ્યોતિસ્વરૂપનુ દર્શન કરે છે તે પરમાત્માને હું પ્રણામ કરું છું"

આ વખતે મહાત્માનું અનુકરણ કરી બન્ને શિષ્યો તેમજ કૃપારામે ઉંચી દૃષ્ટિ કરી હાથ જોડયા. મહાત્માજીના મુખમાથી પાછા અમૂલ્ય વચનો નીકળવા માંડયા:—

"આવી રીતે પરમેશ્વરના દર્શન થવાથી યોગીઓના જન્મ મરણ દૂર થઇ તેમના સંસારબંધનની નિવૃત્તિ થાય છે. કેમકે સર્વ જગતના ઇશ્વર પરમાત્માના દર્શનથી પવિત્ર થયેલા અંતઃકરણવાળા તથા સકળ પાપદોષથી રહિત થયેલા યોગીઓને ફરીથી સંસાર-બંધનની પ્રાપ્તિ થતી નથી. શ્વેતાશ્વતર ઉપનિષદ્‌માં કહ્યું છે કે, 'જે સમયે યોગી ધ્યાનસ્થ થઇ દીપકરૂપી ચિત્તવૃત્તિથી અજ, ધ્રુવ સર્વ તત્વથી વિશુદ્ધ બ્રહ્મતત્વનુ દર્શન કરે છે એ સમયે પરમાત્મ દેવનું સ્વરૂપ સમજી તે સંસારના બંધનોથી મુક્ત થઇ જાય છે.' સમાધિમા પરમાત્માના દર્શન થવાથી યોગીના હૃદયની સઘળી ગ્રંથીઓ ખુલી જાય છે, સઘળા સંશયનો નાશ થાય છે અને સકળ કર્મોનો ક્ષય થાય છે.

"હવે હું અર્ચના અને આરાધના સંબંધી વિવેચન કરીશ. પ્રતિમાદ્વારા દેવતાની અર્ચના કરતી વખતે એ પ્રતિમા જ દેવતા છે એવી હઠ રાખવી જોઇએ નહિ, કેમ કે દેવતાનું સ્વરૂપ ચિત્ર, ધાતુ કે પત્થર જેવું નથી. દેવતા તો દિવ્ય શરીરવાળા ચેતનામય હોય છે. પ્રતિમા દેવતાની ભાવના કરવા માટે છે. પ્રતિમામાં દેવતાની ભાવના કરવી જોઇએ એવી ભાવના સહિત આવાહન, પૂજન અને ધ્યાન કરવાથી દેવતાની સમીપતા થાય છે. સર્વદા કાળ પ્રતિમાઓમા દેવતાઓનો નિવાસ હોતો નથી પરંતુ યજ્ઞમા આવાહન કરવાથી જેવી રીતે દેવતાઓનુ આગમન થાય છે તેવી જ રીતે દૃઢ ભાવનાથી આવાહન કરેલા દેવતા સૂક્ષ્મરૂપથી પ્રતિમામા આવી ઉપાસક પુરુષની પૂજા સ્વીકારે છે તથા શાસ્ત્રોક્ત ફળ આપે છે એમ સમજવું જોઇએ.

"વિધિપૂર્વક ઘણા વખત સુધી યજ્ઞ, તપ અને મંત્રાનુષ્ઠાન કરવાથી પોતાના ભક્ત ઉપર દેવતાઓની પ્રસન્નતા થાય છે. તેમની

પ્રસન્નતાથી ભક્તની સઘળી મનોકામનાઓ પૂર્ણ થાય છે. રાજાની પ્રસન્નતાથી દરિદ્ર પુરુષને સર્વ પદાર્થ મળી આવે છે તેવી જ રીતે દેવતાઓના અનુગ્રહથી મનુષ્યના સકળ મનોરથ સિદ્ધ થાય છે. શતપથ બ્રાહ્મણમા પણ લખ્યું છે કે, 'દેવતા યજ્ઞાદિથી પ્રસન્ન થઇ યજમાનને યોગ, ક્ષેમ, બળ, વીર્ય તથા સકળ શુભ સંપદોથી સર્વ પ્રકારે તૃપ્ત કરે છે.'

"દેવતાઓની પ્રસન્નતાથી કેવળ લૌકિક કામનાઓની જ નહિ, પણ તે સાથે મોક્ષની સુદ્ધા પ્રાપ્તિ થાય છે. દેવતાની આરાધનાનું ફળ બે પ્રકારનું હોય છે. એક પ્રકાર સાંસારિક ભોગની પ્રાપ્તિ છે અને બીજો પ્રકાર મોક્ષપદની પ્રાપ્તિ છે. જે ઉપાસક કેવળ વિષય-સુખની ઇચ્છાથી દેવતાઓની આરાધના કરે છે તેને વિષયોની જ પ્રાપ્તિ થાય છે તથા જે ઉપાસક વિષયસુખથી વિરક્ત થઇ કેવળ મોક્ષપદની ઇચ્છા કરે છે તેને મોક્ષની પ્રાપ્તિ થાય છે. જે ઉપાસક ભોગ અને મોક્ષ-બન્ને ઇચ્છે છે તેને એ બન્ને પ્રાપ્ત થાય છે પુરાણ, ઇતિહાસ વગેરેમા એના ઘણા ઉદાહરણો છે. શિવજીની પ્રસન્નતાથી રાવણને રાજ્યની પ્રાપ્તિ થઇ, વિષ્ણુની પ્રસન્નતાથી ધ્રુવને રાજ્ય અને મોક્ષ બન્નેની પ્રાપ્તિ થઇ, દુર્ગાની કૃપાથી સમાધિ નામક વૈશ્યને કેવળ મોક્ષની જ પ્રાપ્તિ થઇ. આવી રીતે ઉપયોગના ભેદથી, દેવતાઓની આરાધનાથી સર્વ પદાર્થોની પ્રાપ્તિ થાય છે. દેવતાઓ સત્ય સંકલ્પવાળા હોય છે. તેઓ જેવુ વરદાન આપે છે તેવુ જ ફળ પ્રાપ્ત થાય છે.

"હવે આપણે ઇશ્વરના સ્વરૂપનો વિચાર કરીશું. ત્રિગુણાત્મક જગતમા માયા શક્તિરૂપ જે બ્રહ્મનું ચૈતન્ય છે તે ઇશ્વર છે અને માયા પ્રકૃતિ છે. ઇશ્વર સદા મુક્ત સ્વરૂપ છે. જીવોની માફક તેમને

સંસારનાં બંધન નથી. કારણ બ્રહ્મ વિષયમા આસક્તિ હોય તો જ બંધન થાય છે. એવી આસક્તિ ઇશ્વરમા નથી. સસાર રચના વગેરે કાર્યોમા અસંગ હોવાથી ઇશ્વરનુ નિત્ય મુક્તપણુ સમજવું જોઇએ. પોતાના સ્વરૂપનું જ્ઞાન ઇશ્વરને હમ્મેશા હોય છે એથી પણ તેમનું નિત્ય‧મુક્તપણુ જાણવુ જોઇએ.બાહ્ય વિષયોમા આસક્તિ થવાથી અન્ય જીવોનુ આત્મસ્વરૂપનુ જ્ઞાન લુપ્ત થઇ જાય છે; પરંતુ પરમેશ્વર તૃપ્ત હોવાથી બાહ્ય વિષયોમા તેમને પ્રવૃત્તિ થતી નથી તેથી તેમને સ્વરૂપનું જ્ઞાન રહે છે અને તેથી ઇશ્વર નિત્યમુક્ત સ્વરૂપ છે. નિત્યમુક્તની માફક ઇશ્વરનુ સર્વજ્ઞપણું પણ સમજવું જોઇએ. ભૂત, ભવિષ્ય, વર્તમાન સર્વ કાળની સર્વ વાતોનું ઇશ્વિરને સંપૂર્ણ જ્ઞાન હોય છે. જગતની તેણે રચના કરી છે એ ઉપરથી પણ તે સર્વજ્ઞ છે એમ સ્પષ્ટ સમજી શકાય છે. દેવતા, દૈત્ય, મનુષ્ય, પશુ, પક્ષી વગેરે અનંત જીવોથી ભરેલુ, સાગર, નદી, વન, પર્વત વગેરેથી શોભાયમાન બનાવેલુ, સૂર્ય, ચદ્ર, ગ્રહ, નક્ષત્ર વગેરે જયોતિઓથી વિભૂષિત કરેલુ, સ્વર્ગ, પૃથ્વી, પાતાળ વગેરે લોક ઉત્પન્ન કરી સુદર વ્યવસ્થાવાળું આ જગત ઇશ્વર જ બનાવી શકયા છે. એ કાર્ય કોઇ અલ્પ શક્તિવાળા પુરુષથી બને એવુ નથી. આ ઉપરથી ઇશ્વરને સર્વજ્ઞની સાથે સાથે સર્વશક્તિમાન્ સમજવા જોઇએ.

" ઇશ્વરના સ્વરૂપ અને સ્વભાવનું વર્ણન થઇ ગયુ છે. હવે તેમનુ આરાધન કેવી રીતે કરવુ એ સબધી હુ બોલીશ ઇશ્વરનું નામ ઓંકાર સમજવુ જોઇએ. યોગશાસ્ત્રમા લખ્યુ છે કે, ' ઇશ્વરનુ વાચક નામ ઓંકાર છે.' યાજ્ઞવલ્ક્યસ્મૃતિમા પણ લખ્યુ છે કે, 'ઇશ્વરનુ નામ ઓંકાર હોઇ તેનો જપ કરી બોલાવવાથી તેઓ પ્રસન્ન થાય છે; મનુષ્યે ઓંકારનો જપ, તપ તથા તેના અર્થનું ચિતન

કરવું જોઇએ.' ચિત્તનો સ્વભાવ ચંચળ હોવાથી જપ કરતી વખતે તે બીજે સ્થળે ભ્રમણ ન કરે એટલા માટે તેને ઓંકારના અર્થનું ચિંતન કરવામા લગાડવું જોઇએ. હવે હું ઓંકારનો અર્થ સમજાવુ છું ઓકારમા અકાર ઉકાર અને મકાર એ ત્રણ માત્રા છે. અર્થાત્ એ ત્રણ માત્રાથી ઓકાર શબ્દ બનેલો છે. એમાં' ઋગ્વેદ, ભૂલોક, જાગ્રત્ અવસ્થા, બ્રહ્મા એ ચારે અકારનો અર્થ છે, યજુર્વેદ, અંતરિક્ષલોક, સ્વપ્ન અવસ્થા તથા વિષ્ણુ એ ચારે ઉકારનો અર્થ છે, સામવેદ, સ્વર્ગ લોક, સુષુપ્તિઅવસ્થા અને શિવ એ ચારે મકારનો અર્થ છે. વળી ધ્વનિરૂપ ઓકારની ચતુર્થ માત્રા છે. તેનો અર્થ અવ્યક્ત સર્વવ્યાપક પરમેશ્વર છે. આવી રીતે સંપૂર્ણ જગત્ ઇશ્વરમા ઓતપ્રોત છે. સર્વત્ર ચરાચર જગતમા ઇશ્વર છે એમ સમજવુ જોઇએ અર્થાત્ સકળ જગતને ઇશ્વરસ્વરૂપ જાણવું જોઇએ.

" ઓકારનો જપ કર્યા પછી પોતાના હૃદયકમળમા ભ્રુની અંદર અથવા શિરમાં બ્રહ્મરંધ્રની અંદર ઇશ્વરનું જ્યોતિસ્વરૂપથી ધ્યાન ધરવું જોઇએ. વેદવચન પણ એમ જણાવે છે કે, ઇશ્વરનું સ્વરૂપ જ્યોતિર્મય જ છે. ઇશ્વિરની સ્વરૂપમય જ્યોતિ અગ્નિ, સૂર્ય વગેરેની જ્યોતિ જેવી ભૌતિક નથી; એ જ્યોતિ જ્ઞાનસ્વરૂપ અને શુદ્ધ પ્રકાશમય છે આમ હોવાથી ચર્મચક્ષુથી એ જ્યોતિ જોઇ શકાતી નથી. સમાધિ વખતે યોગીલોક એ જ્યોતિને દિવ્યદૃષ્ટિથી જોઇ શકે છે. ઇશ્વિરની એ પ્રકાશમય જ્યોતિથી ઉત્તેજિત થઇને જ સૂર્યચન્દ્રાદિ સર્વ જગતને પ્રકાશિત કરે છે. કઠ ઉપનિષદમા પણ લખ્યુ છે કે, સુર્ય, ચંદ્ર, તારા, વિજળીઓ એ કાઇ પરમાત્માના સ્વરૂપમા પ્રકાશતાં નથી પરંતુ પરમાત્માના પ્રકાશની પાછળ એ સહુ પ્રકાશે છે."

" આવી રીતે જપ, તપ અને ધ્યાન કર્યા પછી નમ્ર ચિત્તથી

ઇશ્વરની પ્રાર્થના પણ કરવી જોઇએ. એ પ્રાર્થના વ્યાવહારિક સુખની પ્રાપ્તિ તથા જન્મમરણ રૂપ સંસારબંધનની મુક્તિ, એ બન્ને માટે કરવી જોઇએ. 'હે સર્વજ્ઞ, હે સર્વશક્તિમાન્, હે સર્વાંતર્યામિ, સર્વવ્યાપક, સર્વ જગતની ઉત્પત્તિ, પાલન અને નાશ કરવાવાળા, સર્વ જીવોના અધિપતિ પરમેશ્વર ! મ્હને સર્વદા શરીરની આરોગ્યતા આપો. તમારી કૃપાથી મ્હારા ઘરમા ધન અને ધાન્ય પુષ્કળ થાઓ, સ્ત્રી પુત્ર, નોકર વગેરે સહુ મ્હને અનુકૂલ થાઓ, મ્હારી જાતિમા હુ કદાપિ દીન ન થાઉં, મ્હારા સહુ શત્રુઓને દૂર કરો, મ્હારૂં આયુષ્ય લાબું થાઓ, સર્વ પરિવાર સહિત મ્હને શાન્તિમા રાખો.' આવી રીતે વ્યાવહારિક પ્રાર્થના કરીને પછી પારમાર્થિક વિષયની પ્રાર્થના કરવી જોઇએ કે, 'સર્વ જગતના ઇશ્વર પરમેશ્વર ! મ્હારા ઉપર કૃપા કટાક્ષ કરો, મ્હારા સર્વ જન્મોના અસખ્ય પાપોની મ્હને ક્ષમા આપો, હમ્મેશા ધર્મમા મ્હારી રૂચિ થાઓ, સાધુ સમાગમનો મ્હને લાભ થાઓ, વિષય-રૂપ મૃગતૃષ્ણાથી મ્હારું ચિત્ત દૂર રાખો, તમારા ધ્યાનમા સદૈવ મ્હારી તત્પરતા રાખો, મ્હારા હૃદયમાં વિવેકજ્ઞાનનો આવિર્ભાવ થાઓ તથા તમારી કૃપાથી મ્હને નિર્વિઘ્ન કૈવલ્ય મોક્ષની પ્રાપ્તિ થાઓ. હું તમારે શરણે છુ.' આવી રીતે ભોગ અને મોક્ષ બન્નેને માટે ઇશ્વરની પ્રાર્થના કરવી જોઇએ.

"જીવ શુભ કિંવા અશુભ જેવું કાર્ય કરે છે તેવુ તેને ફળ મળે છે; છતા પ્રાર્થના કરવાની શી જરૂર છે એવી શકા ઉપજવાનો સંભવ હોવાથી હુ તેનું સમાધાન કરુ છુ. વેદોમા સર્વે સ્થળે પ્રાર્થના સાભળવામા આવે છે. જો પ્રાર્થના કરવાથી કાઇ લાભ થતો ન હોત તો પછી વેદોમાં તેનુ નિરૂપણ શા માટે કરવામા આવત ? વેદોમા

પણ એવી પ્રાર્થના છે કે, 'હે જગતની ઉત્પત્તિ કરનાર પરમેશ્વર ! તમે અમારા સર્વ પાપ દૂર કરો તથા જે જે વસ્તુઓ અમારું કલ્યાણ કરે તેમ હોય તે વસ્તુઓ અમને આપો. "હે દેવતાઓ ! અમે કાને સારુ સાંભળીએ, નેત્રોથી સારુ જોઇએ, નિરોગી રહીને અમે સંતોષ સાથે આયુષ્ય ભોગવીએ એવુ કરો.' આવા પ્રકારની પ્રાર્થનાઓ વેદોમા અનેક સ્થળે લખેલી છે. આમ હોવાથી પ્રાર્થના કરવાનું ફળ અવસ્ય મળે છે. પ્રાર્થના પણ એક પ્રકારનુ કર્મ છે. માનસ વાચક અને કાયિક એવા ત્રણ પ્રકારના જે કર્મ છે તેમા મનની સાથે વાણીનું કર્મ એ પ્રાર્થના છે. તાત્પર્ય એ છે કે, કર્મરૂપ હોવાથી પ્રાર્થનાની સફળતા નિશ્ચિત છે.

"જો કે સાધારણ રીતે સર્વત્ર જીવોને તેમના કર્મ પ્રમાણે ઇશ્વર ફળ આપે છે તથાપિ એ સર્વથા જીવના કર્મોને આધીન નથી. ઇશ્વર સમર્થ અને સ્વતંત્ર છે. જેવી રીતે જગતમા રાજા લોક સામાન્ય રીતે પ્રજામા ન્યાયથી વર્તવા હોવા છતાં પોતાની પાસે રહેનાર નોકર-ચાકરોની સેવાથી પ્રસન્ન થઇ તેમને પુષ્કળ દ્રવ્ય આપી દે છે તેવી જ રીતે ઇશ્વર પણ નમ્ર ચિત્તથી પ્રાર્થના કરનાર પોતાના ભક્તો ઉપર પ્રસન્ન થઇ, તેના સઘળા પાપ માફ કરી મનોકામનાઓ પૂર્ણ કરે છે. ભગવદ્ગીતામાં શ્રી કૃષ્ણે કહ્યું છે કે, 'જો-કે હુ સર્વ પ્રાણીઓ સાથે સમાન ભાવથી વર્તુ છું તો પણ જે જીવ પ્રીતિપૂર્વક મ્હારું ભજન કરે છે તે મ્હારામા રહે છે અને હુ એનામા રહુ છુ. હે અર્જુન ! મ્હારી ભક્તિથી રહિત હોય એવા સઘળા અન્ય ધર્મ છોડી તુ કેવળ મ્હારે શરણે આવીશ તો હુ તને સઘળા પાપોથી મુક્ત કરીશ.'

"જગતમા જીવોના કર્મો સિવાય પણ ઇશ્વરનું દયાળુપણું પ્રત્યક્ષ

જોવામાં આવે છે. પૃથિવી, જળ, વાયુ, અગ્નિ, આકાશ, સૂર્ય, ચંદ્રમા, સમુદ્ર, નદી, વન, પર્વત, અન્ન, ઔષધિઓ, રસ વગેરે સામગ્રી ઇશ્વરે જીવજાતિના સુખ માટે પોતાની મેળે જ બનાવી છે. કોઇ એક જીવ અથવા અનેક જીવોનાં કર્મોથી તેમાનું કાંઇ બન્યું નથી. ઘણા જીવોના વિવિધ પ્રકારનાં વિલક્ષણ કાર્યોથી એક પ્રકારની વસ્તુ બની શકે નહિ. રંગબેરંગી તંતુઓથી એક જ રૂપનું કપડું બની શકતું નથી. પૃથિવી, સૂર્ય વગેરેની રચના થઇ તે પૂર્વે જીવો કર્મ કરે એ સર્વાંગે અસંભવ છે; કેમ કે નિરાધાર અંધકારમા કર્મ કેવી રીતે થઇ શકે? જગતને અનાદિ માનવામાં આવતું હોવા છતા જીવોનાં શરીર પહેલા જ પૃથિવી સૂર્ય વગેરેની ઉત્પત્તિ થયેલી છે. તાત્પર્ય એ છે કે, ઇશ્વરે પોતાના તરફથી જ આ પૃથિવી, સૂર્ય વગેરેની રચના કરી છે, જીવોનાં કર્મ અનુસાર કરી નથી અને તેથી તેનું દયાળુપણું પ્રત્યક્ષ થાય છે.

"બૃહદારણ્યક અને અને શતપથ બ્રાહ્મણના વચન અનુસાર હવે ઇશ્વરના વ્યક્ત સ્વરૂપના આરાધનનું પણ નિરૂપણ કરવામા કરવામા આવે છે. સ્થૂળ બુદ્ધિવાળા સંસારી લોકથી અવ્યક્ત નિરાકાર ઇશ્વરનું ધ્યાન અને ચિંતવન ઘણી મુશ્કેલીથી થાય છે, એટલા માટે પ્રથમ વિષ્ણુ, શિવ વગેરે દેવતારૂપથી જ ઇશ્વરનું આરાધન કરવું જોઇએ. સાકાર સ્વરૂપનું ધ્યાન, ચિંતન અને પૂજન સહેલાઇથી થઇ શકે છે. જો કે સર્વવ્યાપક પરમેશ્વરનું સ્વરૂપ નિરાકાર જ છે; પરંતુ તેની શક્તિનો વિષ્ણુ, શિવ વગેરે દેવતા વ્યક્તિઓમાં વિશેષે કરીને સંબંધ છે. એ પરમેશ્વરની શક્તિના સંબંધથી વિષ્ણુ આદિ દેવતાઓને પણ ઇશ્વર સ્વરૂપ જાણવાં જોઇએ. સર્વ શાસ્ત્રોમા તેમની પરમેશ્વર સ્વરૂપથી જ સ્તુતિ કરી

છે. જો કે પિપીલીકાપર્યંત સર્વ જીવોમા પણ પરંપરાથી ઇશ્વરની શક્તિનો સબંધ છે પરંતુ વિષ્ણુ આદિ દેવતાઓમા એ શક્તિનો સાક્ષાત સંબંધ હોવાથી તેમનું ઇશ્વર સ્વરૂપપણુ નિશ્ચિત છે.

"ઇશ્વરની વિષ્ણુ, શિવ, શક્તિ, સૂર્ય, ગણેશ એ પાંચ વ્યક્તિઓ મુખ્ય શાસ્ત્રોમા સાભળવામાં આવે છે. એ સર્વમાંથી વિષ્ણુને જ મુખ્ય સમજવા જોઇએ, કેમ કે સર્વ શાસ્ત્રોમાં વિષ્ણુની વ્યક્તિ સત્વગુણપ્રધાન પ્રસિદ્ધ છે. સત્વ, રજ, તમ એ ત્રણ ગુણોમાં જેવી રીતે સત્વગુણની પ્રધાનતા છે તેવી રીતે રજ તમની વિશેષતાવાળી બ્રહ્મા, શિવ વગેરે વ્યક્તિઓમા સત્વની વિશેષતાવાળી વિષ્ણુ વ્યક્તિની મુખ્યતા છે. વળી સત્વગુણની વિશેષતા હોવાથી વિષ્ણુ વ્યક્તિમાં ઇશ્વરની શક્તિનો સર્વથી અધિક સંબંધ જાણવો જોઇએ. તાત્પર્ય એ કે, એ સર્વ વ્યક્તિઓમાથી વિષ્ણુ સ્વરૂપનુ જ મુખ્યત્વે આરાધન કરવું જોઈએ."

મહાત્માએ પોતાની અમૃતરૂપિણી, કષ્ટહારિણી અને શાંતિદાયિની ઉપદેશવાણી હવે બંધ કરી. કૃપારામના વિવર્ણ મુખ તરફ જોઇ તેમણે કહ્યુ-"વત્સ! ત્હારો અંતકાળ ઉપસ્થિત થયો છે. કર્મના પ્રભાવથી ત્હે ત્હારા જીવનમા સુખદુઃખના ઘણા પ્રસગો અનુભવ્યા છે. એ પ્રસગોના સ્મરણને સ્મૃતિપટપરથી દૂર કરી તું જીવ માત્રના કલ્યાણકર્ત્તા પરબ્રહ્મ પરમાત્માનું સ્મરણ કર. મરતી વખતે અંતરમા ઐહિક વાસનાનુ પોષણ કરવાથી જીવની દુર્ગતિ થાય છે; માટે વાસનાને દૂર કરી તું કેવળ બ્રહ્મસ્વરૂપનું ધ્યાન ધરી તેમા લીન થઇ જા." આમ કહી મહાત્માએ પોતાના બન્ને હાથ કૃપારામના મસ્તક ઉપર ધર્યા. કૃપારામની આંખો સ્થિર થઇ ગઇ હતી. તેના દેહનું હલન-ચલન અટકી ગયું હતું. તેના શરીરે પાણ્ડુવર્ણ ધારણ કરવા માંડયો હતો.

પ્રસંગ વિચારી મહાત્માજી એક ભજન ગાવા લાગ્યા. શિષ્ય પણ તેમની સાથે ભજન લલકારવા લાગ્યાઃ—

(ગઝલ–તાલ ધમાલ.)

"દિલા દે નાથ અબ દર્શન ખડા હું દ્વાર પે આ કર;
સુના જગ બીચમે તેરા જબી સે નામ ભવતારણ;
ફિરા મૈં પૂછતા તેરી ખબર કો જાબજા જા કર. ૧
નહીં લાયક હું મૈં ગરચે તેરે દીદાર પાનેકા;
ક્ષમા કર દોષ કો મેરે દયા દિલ બીચમેં લા કર. ૨
ન માગું ભોગ દુનિયા કે ન પદવી મોક્ષકી કેવલ;
તેરે દરબારમેં મુઝકો બના લે ચરણકા ચાકર. ૩
ન જાવુ દ્વારકા નગરી ન મથુરા ઢૂંઢને તુઝકો;
વો બ્રહ્માનંદ ઘટઘટમે દિખા દે રૂપ કરૂણા કર." ૪

ભજનનો સુર વાયુને વિકંપિત કરી દિગતમાં ભળી જવા લાગ્યો અને એ સુરની માફક જ વૃદ્ધ કૃપારામનો જીવ દેહપિંજરનો ત્યાગ કરી કોઇ અગમ્ય સ્થળે અદૃશ્ય રીતે ઉડી જવા લાગ્યો. દેહપિંજરમાથી પ્રાણપખી ઉડી જવા લાગ્યુ."

પ્રકરણ ૬ ઠું.

ભીષણ ઉન્માદ.

મધ્યરાત્રિ વીતિ ગઇ હતી. ક્વચિત્ ક્વચિત્ રેલ્વે લાઇનપરથી જતા એન્જીનનો સ્વર રાત્રિની ગંભીર નિસ્તબ્ધતાનો ભંગ કરતો હતો. આવા સમયે વઢવાણના ડાકબંગલા પાસે ભાડાની એક ગાડી આવી ઉભી રહી ગાડીમાથી એક યુવક

ઝડપથી નીચે ઉતરી પડયો. ડાકબંગલાના કમ્પાઉન્ડના ગેટ પાસે ક્ષીણ તેજવાળુ એક ફાનસ સળગતું હતુ. રાત્રિના અંધકારનો નાશ કરી જ્યોતિ વિસ્તારવાનો તે યથાશક્તિ પ્રયત્ન કરતું હતું. આવનાર યુવકે ખાદીના વસ્ત્રો અને ખાદીની ટોપી પહેરી હતી, આંખો ઉપર ચસમાં હતા. શરીર હૃષ્ટપુષ્ટ હતું.

યુવકે ગાડીમાંથી નીચે ઉતરી પડી ગાડીવાનને પોતાનો સર સામાન ઉંચકી પોતાની સાથે આવવા કહ્યુ. પછી બન્ને જણાએ કમ્પાઉન્ડ ઉઘાડી અંદર પ્રવેશ કર્યો. યુવકે ડાકબંગલાના ઓટલા ઉપર ચઢી જે બ્લૉકમા બત્તી સળગતી હતી તે બ્લૉકમા જઇ અમુક વિષયની તપાસ કરી, ગાડીવાનને ભાડું આપી વિદાય કરી દીધો. ગાડીવાનના વિદાય થયા પછી પુનઃ બ્લૉકની અંદર જઈ યુવકે ખિન્ન હૃદયે કહ્યુઃ—" ભાઇ ! ઓ ભાઇ ! "

બ્લૉકની અંદર પલંગ ઉપર કાન્તિપ્રસાદ સૂઈ રહેલો હતો. તે બૂમ સાભળી હાવરો બાવરો જાગી ઉઠયો. તરતજ આવેલો યુવક એના કંઠમાં વળગી પડયો અને છૂટે મ્હોડે રડવા લાગ્યો. એ યુવક બીજો કોઇ નહિ પરંતુ કાન્તિપ્રસાદનો કનિષ્ટ ભ્રાતા વિહારીપ્રસાદ હતો. બંધુનો રજીસ્ટર્ડ પત્ર મળ્યા પછી કવર ઉપરની છાપ જોઇ તે વઢવાણ આવ્યો હતો સ્ટેશન ઉપર તપાસ કરી કાન્તિપ્રસાદ ડાકબંગલામા ઉતરેલો છે એવી માહિતી તેણે મેળવી હતી. કાન્તિપ્રસાદનો પત્ર વાંચી પોતાનો ભય કેવા ભયંકર સંકટમા સપડાયલો હોવો જોઇએ એની કાંઇક અંશે તે કલ્પના કરી શક્યો હતો. વળી વર્ત્તમાનપત્રદ્વારા પણ તે બની ગયેલા બનાવનો આભાસ જાણી શક્યો હતો.

વિહારીપ્રસાદને આવી રાત્રે પોતાની પાસે એકાએક ઉપસ્થિત થયેલો જોઇ કાન્તિપ્રસાદ દિગ્મૂઢ બની ગયો હતો. શું બોલવું એ

તે સમજી શકતો નહોતો. અશ્રુજળની વૃષ્ટિ વર્ષાવનાર કનિષ્ઠ ભ્રાતાનું સાંત્વન કરવા જેટલું મનોબળ હમણા તેનામા નહોતું. તે પણ વિહારીપ્રસાદની માફક એક બાળક પ્રમાણે રુદન કરવા લાગ્યો. આ વખતનો દેખાવ એવો કરુણાજનક અને હૃદયવિદારક હતો કે, તે એક કુશળ ચિત્રશિલ્પીને માટે ઘણો ઉપયોગી થઇ પડે. એક ભયંકર શયતાન પોતાના અમાપ પાપોનો પસ્તાવો શુરુ કરે તથા એ વખતે જાણે કે સ્વર્ગનો પવિત્ર દેવતા આવી એ પસ્તાવાનું દર્શન કરી દ્રવીભૂત થાય એવો જ એ દેખાવ હતો.

ઘણો વખત રુદનમા પસાર થઇ ગયો. વિશ્વસસારના માનવો માટે એક સર્વમાન્ય સિદ્ધાત એવો છે કે, રુદનથી માનવના હૃદયનો દુ:ખભાર કાઇક અંશે ઓછો થાય છે અને આકસ્મિક શોકનો આઘાત પણ રુદનથી જ કાઇક નમ્ર થાય છે. ગમે એવા ભીષણ સંકટ પ્રસંગે જે મનુષ્ય રુદન નહિ કરી શકવાથી મનમા ને મનમા વિચલિત થાય છે તે મનુષ્યનું દુ:ખ ઘૃત સાથે અગ્નિના સયોગની માફક ભડકી ઉઠે છે. વિશ્વના આરભકાળથી અર્થાત્ દેવલોકની ઉત્પત્તિથી આરંભીને આ અબાધિત સિદ્ધાત ચાલતો આવ્યો છે. પ્રેમિક કવિ કલાપીએ પણ યથાર્થ લખ્યુ છે કે:—

'રોનારાને રોવા દેજો:
હસવાનું તેને ના કહેજો:
શીદ દયા ખાલી ખોવાની?
રોતી આખો રોવાની'
રોનારાએ રોવુ લીધુ,
આસુડાને હૈડુ દીધુ,
આખે ઘેલુ અમૃત પીધુ,
પી પી રોવાની!'

પા કલાક પછી બન્ને ભાઇના હૃદયનો ભાર કાંઇક અંશે ઓછો થયો. પછી અંતરની ઉત્તેજનાથી કાન્તિપ્રસાદ બોલી ઉઠયો:-"ભાઇ! ત્હેં અહીં સુધી આવવાની તકલીફ શા માટે લીધી? મ્હારા શિર ઉપર કેવા ભીષણ સંકટનું વાદળ છવાયલું છે એ તું જાણી શક્યો હોઇશ. હવે મ્હારા કોઇ પણ કાર્યમા મ્હને સહાયતા કરનાર વ્યક્તિને સુદ્ધા અપાર દુઃખ અને અસહ્ય યાતના વેઠવા પડે તેમ છે. ભાઇ! મ્હારા કર્મોનું ફળ મ્હારે જ ભોગવવું જોઇએ. હવે આ સમસ્ત જગત્મા મ્હારે માટે કોઇ આશ્રયસ્થાન નથી. કારાગૃહની બેડીઓ, કેદીના કપડા, ફાસીનો માચડો અને એ સર્વનાથી વિશેષ દુઃખદાયક માનસિક યાતના મ્હારે માટે વિધાતાએ નિર્માણ કર્યા છે."

આ વાક્યો સાભળવામા આવતા વિહારીપ્રસાદનું હૃદય પુનઃ ભરાઇ આવ્યુ. તેણે નીરવતાથી પુનઃ અશ્રુજળની વૃષ્ટિ વર્ષાવવા માંડી. ત્યાર પછી અવરુદ્ધ કંઠે લમણે હાથ મૂકીને તેણે પૂછ્યુ:-"બચાવ થઇ શકે એવો કોઇ પણ માર્ગ નથી કે?"

કાન્તિપ્રસાદે શૂન્ય દૃષ્ટિથી વિહારીપ્રસાદના મુખ તરફ જોઇ રહી કહ્યું:-"ભાઇ! મ્હારું ચિત્ત આવી સ્થિતિમા શાન્ત ન જ હોઇ શકે એ તુ સારી રીતે સમજી શકે છે; છતા હુ આજ બની શકે એટલુ શાન્ત ચિત્ત કરી ત્હારી સાથે આ વિષયની વાતચિત કરું છું; પરંતુ તે પહેલા તું ઓટલા ઉપરની જાળીનું બારણું અંદરથી બંધ કરી દે. મ્હારી હકીકત જો કોઇ તૃતીય વ્યક્તિના સાભળવામા આવે તો આ ક્ષણે જ આપણા ઉભયના ઉપર સંકટપરંપરા આવી પડે તેમ છે."

આટલુ બોલી કાન્તિપ્રસાદ ચુપ રહ્યો. વિહારીપ્રસાદ ઉઠયો. ડાકબંગલાની બ્હાર નીકળી આસપાસમા કોઇ નથી એવી ખાત્રી કરી આવી તેણે ડાકબંગલાની ઓટલાની જાળીનુ બારણું બંધ

ફરી દીધું પછી જ્યારે તેણે બ્લૉકની અંદર પ્રવેશ કર્યો ત્યારે કાન્તિપ્રસાદ હાથ મ્હો ધોઇ શયનગૃહમા એક હાથાવાળી નેતરની ખુરસી ઉપર બેઠો હતો. વિહારીપ્રસાદ પણ અંદર જઇ તેની સ્હામે પડેલી એક બીજી ખુરસી ઉપર બેઠો. પછી કાન્તિપ્રસાદ કહેવા લાગ્યોઃ—"ભાઇ ! વડિલ બન્ધુએ કનિષ્ટ બંધુ આગળ પોતાના દોષોની હકિકત ખરી રીતે ન કહેવી જોઇએ; પરંતુ મ્હારી અને ત્હારી ઉમ્મરમા જે ફેર્ફ છે તે ઘણો સામાન્ય અર્થાત્ થોડો છે. 'प्राप्तेषु षोडषे वर्षे पुत्र मित्र समाचरेत' એ સૂત્રની દૃષ્ટિથી જોતા જતા પણ ઉમ્મરના ફેરનો આ સ્થળે વિચાર કરવાની કાંઇ જરૂર નથી, છતા ભાઇ ! મ્હને લજ્જા એટલી જ થયા છે કે, મ્હારાં પાપોની, મ્હારા એક શયતાનના જેવા કુટિલ કુકર્મોની કથા સંભળાવી હું ત્હારા હૃદયમા તિરસ્કાર અને ખેદ સિવાય બીજું કંઇ પરિણામ ઉપજાવી શકું એવો સંભવ નથી '

આ વખતે વિહારીપ્રસાદ કાંઇ બોલવા જતો હતો પરંતુ તે પહેલા જ કાન્તિપ્રસાદે મસ્તક હલાવી કહ્યુંઃ—"ના—ના, ભાઇ ! એક વખત હું જે કાંઇ કહું તે સાંભળી લે; વચ્ચે કાંઇ બોલીશ તો પાછું મ્હારું ચિત્ત અસ્વસ્થ થઇ જશે અને જે હકીકત હું તને કહેવા ઇચ્છુ છું તે શૃંખલારૂપે કહી શકીશ નહિ. જો સાંભળ ! જે કેળવણી તને મળી છે તે કેળવણી મ્હેં થોડી વિશેષ લીધેલી હોવા છતાં ત્હારા અને મ્હારા જીવનક્રમમા આસમાન જમીનનું, દેવના અને શયતાન જેટલું, ધર્મ અને કળી જેટલું રૂપાતર કેમ છે ? અર્થાત્ પૂર્વજીવનનુ કર્મફળ. પૂર્વજીવનના કર્મફળથી મન બંધાયુ ને મનના ઉપર વર્તમાનકાળની નીતિજ્ઞાનશૂન્ય, ધર્મજ્ઞાનવિહીન કેળવણીની પ્રબળ અસર થઇ. એ કેળવણીની અસરથી વિભ્રમિત

અને ઉછૃંખલ બનેલા મન સાથે યુવાવસ્થા, સંપત્તિ અને સ્વતંત્રતાનો એક સાથે યોગ થયો. એ યોગથી મન તદ્દન મૂઢ બન્યુ અર્થાત્ સારાસારનો, અધર્માધર્મનો વિચાર કરવાની શક્તિ લુપ્ત થઇ અને મન ક્ષણિક ઐહિક સુખો ભોગવવા તરફ લલચાયુ અર્થાત્ આ દેહ દિનપ્રતિદિન અધઃપતનની ઊંડી ગર્ત્તામા ઉતરવા લાગ્યો. આટલાં બધા વર્ષોમા એક પણ દિવસે મ્હે સ્વચ્છ અને નિષ્પાપ હૃદયથી ઇશ્વરનુ સ્મરણ કર્યું નથી. ત્હારી ભાભી જેવું રત્ન મળવા છતાં મ્હારા જેવો મૂર્ખમતિ તેની કિમ્મત કરી શકયો નહિ. એ સતી સાધ્વી આદર્શ આર્ય કન્યકાના ખીલતા હૃદયને મ્હે પાપાત્માએ ચરણો નીચે છુદી કચરી નાખ્યુ. સ્વાભાવિક, આતરિક, ઇશ્વરદત્ત સૌંદર્ય અને સ્નેહનો તિરસ્કાર કરી હુ મરૂભૂમિમા જળબિંદુ માટે ભટકતા ભ્રાન્ત મુસાફરની માફક કેવળ બાહ્ય સૌંદર્ય, આડબર, ટાપટીપ અને મોહમાયામા લોભાયો. જો એટલાથી જ હું અટકયો હોત તો ભાવિ જીવન માટે કાંઇક માર્ગ રહેત, પરંતુ વ્યસની, વિષયલપટ, સ્વેચ્છાચારી, નીતિજ્ઞાનશૂન્ય મનુષ્ય માટે અકાળ મૃત્યુની યોજના ઇશ્વર તરફથી નિશ્ચિત થયેલી હોય છે. એ અકાળ મૃત્યુ સેકડો વીંછીઓના દશની વેદના કરતા પણ અધિક વેદના મોહમાયાલુબ્ધ જીવને કરે છે. ભાઇ! અંતરના આવેગથી હુ વાતચિતની બીજી દિશા તરફ જતો રહ્યો છુ; પણ શું કરું ? ઉચ્છ્વસિત થયેલુ હૃદય મ્હને સ્થિર રાખી શકવા અશક્ત છે. પછી જે બન્યુ તે હુ કહું છું. તું કદાચ ઘણી ખરી હકીકત સાભળી શકયો હોઇશ; પરતુ આજે જે ખરી હકીકત હુ તને જણાવુ છુ તે ત્હારા હૃદયપટ ઉપર લખાઇ રહેશે એવી મ્હારી ખાત્રી છે. ભાઇ! માયાવિનીની માયાજાળમા ભૂલી, કહેવાતા સુધારકોના સ્વેચ્છાચારી

મંડળમા ફરી જ્ઞાનબુદ્ધિ ગૂમાવી મ્હે એક સ્વધર્મશીલા, પતિ-પ્રાણાનુરક્તા સહધર્મિણીનો સ્નેહ ભૂલી વિષયલંપટ વ્યભિચા-રિણી સુધારક નવયુવતી સાથે સુધારક લગ્ન કર્યું હું જ્ઞાતિ-બહિષ્કૃત થયો. અરેરે ! સુધા સમજી મ્હે ગરલનુ કિંવા ઝેરનુ પાન કર્યું, સ્નેહ મેળવવા જતા હું શયતાન સુદરીની માયાજાળનો શિકાર થઇ પડયો. અસ્થિર ચિત્ત સારાસારને સમજી શકયુ નહિ; પરંતુ થોડા દિવસમા જ એ સુખસ્વપ્ન ઉડી ગયુ અને ભવસાગરમા ભટકતા મુસાફરની માફક હું ગમે એવા અધમ કાર્યો કરી મ્હારી અધમાધમ બનેલી માનસિક વૃત્તિઓને પરિતૃપ્ત કરવાનો પ્રયત્ન કરવા લાગ્યો. મ્હને મળેલા કડવા, તીક્ષ્ણ હૃદયવિદારક અનુભવોથી જો મ્હે એટલેથી જ સમજી સ્થિર થઇ મ્હારી ભૂલો સુધારી હોત તો આજે મ્હારે આવી રીતે એક કગાલ, દીનહીન, ચોર-ખૂનીની માફક છુપાતા ભટકવુ પડત નહિ; પરતુ મ્હારા જેવા સાક્ષાત નર-પિશાચના નસીબમા વિધાતાએ સુખની એક પણ ક્ષણ નિર્માણ કરી નહોતી. ખરચ જેમ જેમ વધતુ ગયુ તેમ તેમ પૈસા મેળવ-વાની વિશેષ ઉપાધિમા પડયો. રેસકોર્સ, શેરસટ્ટા વગેરેમા મ્હેં શકિત ઉપરાત ખરચ કરવા માંડયો, પરતુ અધર્મી ઉપાયોથી કિંવા અન્યાયી માર્ગોના અવલંબનથી કોઇ શ્રીમંત થઇ શકતુ નથી. એ નિયમ પ્રમાણે હુ પણ એવા જુગારી ધધાઓમા પૈસા કમાવાને બદલે ઉલટું પૈસાનું પાણી કરવા લાગ્યો. હાર્યો જુગારી બમણું રમે એ કહેવત પ્રમાણે મ્હે જુગારમા ઘણા પૈસા બરબાદ કર્યા એ બર-બાદીથી થતા ચિત્તક્લેશથી શાન્તિ મેળવવા માટે હુ દિવસે દિવસે વિશેષ સુરાપાન કરવા લાગ્યો. પરિણામે મ્હારી શરીરસ્થિતિ પણ ઘણી બગડવા લાગી ભાઇ ! મ્હારી આ પાપકથા હવે હું ટૂંકમાં

જ કહીશ. એક દિવસે સુરાપાનથી હું ઘણો અસ્વસ્થ બની ગયો હતો. મ્હારું ચિત્ત ઠેકાણે નહોતું. મ્હારી નવીન પત્ની કિંવા કાળ-સર્પિણી રમાસુદરી તેના પિતાને ઘેર હોવાથી એ દિવસે રાત્રે અંતરની ઉત્તેજનાથી હું એને ઘેર ગયો. ઘરમાં કોઇ જોવામા નહિ આવવાથી હું સીધ્ધો રમાસુદરીના દિવાનખાનામા ગયો. ત્યા એક એવો પાપાભિનય મ્હારી નજરે પડયો કે જેથી મ્હારા રોમેરોમમાં ક્રોધ વ્યાપી રહ્યો. ઉત્તેજનાને આધીન થઇ, પરિણામનો વિચાર કર્યા સિવાય એ રાત્રે મ્હેં જે નૃશસ કામ કર્યું તેનુ દુઃખદાયક પરિણામ હુ ભોગવુ છુ. અરેરે! આવા જીવન કરતા મૃત્યુ વિશેષ ઉત્તમ અને સુખદાયક હોય એમજ મ્હને લાગે છે. એક દિવાના–પાગલ માણસની માફક હુ છુપાતો છુપાતો ભટકું છુ. મ્હારા મન અને આત્માને સહજ પણ આરામ નથી. રાત્રે જો બે ઘડી તદ્રા આવે છે તો તે પણ એવા ભયકર સ્વપ્નોથી પરિપૂર્ણ હોય છે કે, એ તંદ્રા જાગૃત સ્થિતિ કરતા પણ વિશેષ દુઃખદાયક થઇ પડે છે. હવે તો હું કેવળ મૃત્યુ જ ઇચ્છુ છુ ' આટલુ બોલી કાન્તિપ્રસાદ પાછો અશ્રુજળની વૃષ્ટિ વર્ષાવવા લાગ્યો.

વિહારીપ્રસાદે ચિતાતુર ચિત્તે આ સઘળી હકીકત સાભળી. ઘણા સમય સૂધી ચુપકીદી ધારણ કરી તે બેસી રહ્યો તેની મૌનાવસ્થાનુ દર્શન કરી કાન્તિપ્રસાદે આખોમાના આસુ લુછી કહ્યું:—"ભાઇ! મ્હારે માટે ત્હારે કે બીજા કોઇને દુઃખી થવાની જરૂર નથી. પોતપોતાનુ કર્મફળ દરેક વ્યક્તિને ભોગવવુ પડે છે; પરંતુ કુસુમકળી અકાળે ચગદાઇ ગઈ છે. માગ જેવા દાવાનળમાં એ પખિણી બળી ગઇ છે. મધુ–ગરીબ બીચારી ત્હારી ભાભીના ભવિષ્યનો વિચાર ઉપજતાં અંતર કંપી ઉઠે છે. મ્હારા જેવા પત્થરના ભાર નીચે એ

બીચારી દબાઇ છુદાઇ ગઇ છે. ભાઇ ! મ્હારા અમાપ પાપની ક્ષમા આ જીવનમા તો શુ પરતુ પરજીવનમા પણ મ્હને મળી શકનાર નથી આહ ! મ્હને ઘણી ભયંકર વેદના થાય છે—મ્હારું મસ્તક, આ જમીન અને આસમાન–મહુ મ્હને ફરતું દેખાય છે. આહ ! આ કોણ આવ્યુ? એજ–એજ પાપની જીવતી પુતળી, નરકની દેવી ! જા–જા, દૂર થા.' આટલુ બોલી કાન્તિપ્રસાદ એકાએક મુર્છાવશ થઇ ગયો.

વિહારીપ્રસાદ વિચારશીલ અને સમયસૂચક હતો તે ઉપરોક્ત હકીકત સાભળી સઘળું સમજી શક્યો હતો. કાન્તિપ્રસાદને મુર્છાવશ બની ગયેલો જોઇ ક્ષણ કાળ માટે તે ગભરાઇ ગયો; પરતુ અલ્પ કાળમા જ આત્મસંવરણ કરી તેણે વડિલનું બંધુનુ મસ્તક નીચે બેસી પોતાના ખોળામા લીધુ. આવા પ્રસગે કોઇની મદદ લેવાનુ તેને સમયોચિત લાગ્યુ નહિ. તે વડિલ ભાઇના મસ્તક અને કપાળ ઉપર પાણી છાટવા લાગ્યો.

પ્રભાતકાળ થવાને હજી થોડો વિલંબ હતો ચોતરફ રાત્રિની ગંભીર નિસ્તબ્ધતાનુ સામ્રાજ્ય સ્થાપિત થયુ હતું. સર્વત્ર ગભીર શૂન્યતા હતી. આ શૂન્યતાના અંદર ડાકબંગલાના બ્લૉકમા એક ફાનસના પ્રકાશમા બે ભાઇ જે સ્થિતિમા હમણા હતા એ સ્થિતિનું વર્ણન કરવા આ લેખકની લેખિની અશક્ત છે. ભાવનાના રાજ્યમા રમતા ચિત્રકારની પિંછીની માટે એ એક આલેખવા યોગ્ય ચિત્ર હતું.

ધીમે ધીમે વખત વીતતો ગયો. પ્રભાતકાળ થયો છતા કાન્તિપ્રસાદ શુદ્ધિમા આવ્યો નહિ તેથી વિહારીપ્રસાદની ચિંતા વધી પડી. સ્હવારે પણ જ્યારે કાન્તિપ્રસાદની અશુદ્ધિ દૂર થઇ નહિ ત્યારે લાચારીથી તેણે ખાનસામાને બોલાવી સ્થાનીય ડૉક્ટરને બોલાવી

મંગાવવાની ગોઠવણ કરી તથા બીજા નોકરોની મદદથી તેણે કાન્તિપ્રસાદને બિછાનામા સુવાડ્યો.

થોડા સમયમાં ડૉક્ટર આવી પહોચ્યો. એ વડવાણ કૅમ્પના સરકારી દવાખાનાનો ડૉક્ટર હતો. મૅડિકલ કૉલેજમા ચાર વર્ષ અભ્યાસ કરી તેણે નોકરી સ્વીકારી હતી.

ડૉક્ટરે આવી દર્દીની તબિયત તપાસી. પચ દશ મિનીટ સુધી તપાસ કર્યા પછી તેણે વિહારીપ્રસાદને કહ્યુઃ—"મુર્ચ્છા ઘણા વખતથી આવી હોય એમ લાગે છે મન ઉપર ઘણો ભયંકર આઘાત થયો છે. મુર્ચ્છા જો ઘણા વખત સુધી કાયમ રહેશે તો ઘણુ માઠું પરિણામ આવવાનો સભવ છે. હુ દવા મોકલાવી આપું છું; પરંતુ અમદાવાદથી કોઇ સારા ડૉક્ટરને બોલાવી મંગાવવાની જરૂર છે. અમે બન્ને મળી સલાહ કરી યોગ્ય ઉપચાર કરી શકીશું "

વિહારીપ્રસાદે વખત વિચારી ડૉક્ટરને ઉદ્દેશી કહ્યુઃ–"ડૉક્ટર સાહેબ ! દર્દીને જલ્દી આરામ થાય તેમ કરવાની હુ આપને વિનતિ કરુ છુ. ખરચનો કોઇ પણ પ્રકારનો સવાલ નથી. આપ આપને યોગ્ય લાગે તે ડૉક્ટરને અમદાવાદથી તાર કરી વિના વિલબે તેડાવો તથા તેમને અત્રે આવવાના ખરચ પેટે રૂપિયા પચાસ તારના મનીઑર્ડરથી જ મોકલી આપો.' આમ કહી વિહારીપ્રસાદે એક પચાસની અને બે દશ દશ રૂપિયાની નોટો ડૉક્ટરના હાથમા મૂકી

મહિને દિવસે અનેક દર્દીઓને તપાસી દવા આપી એંશી રૂપિયા પગાર મેળવતા ડૉક્ટરને આટલી બધી રકમ મળવાથી તે ઘણો ખુશી થયો. તેણે કહ્યુઃ–"આપ ચિંતા કરશોનહિ. દવાખાનાનું કામ આટોપી હું અગીઆર વાગ્યે પાછો અત્રે આવીશ. વચ્ચે મ્હારી જરૂર જેવું જણાય તો બેલાશક ખબર આપજો. વળી હુ

હમણા જ અમદાવાદ અરજન્ટ તાર કરી દઇ ડૉક્ટરને તેડાવીશ. તેઓ કાઠિયાવાડ એક્સપ્રેસમા અત્રે આવી શકશે. હુ જે દવા મોકલી આપુ છુ તેથી બનતા સુધી અડધા કલાકમા મુર્છા દૂર થશે; છતા તેમ ન થાય તો તરત મ્હને ખબર આપજો."

આમ કહી ડૉક્ટર ચાલ્યો ગયો. ડાકબંગલાનો એક નોકર દવા લઇ આવવા માટે તેની સાથે ગયો. પા કલાકમા દવા આવી પહોચી. દવાના ત્રણ ડોઝ હતા. વિહારીપ્રસાદે મહામહેનને કાન્તિ-પ્રસાદને એક ડોઝ પાયો; પણ અડધી દવા બ્હાર નીકળી ગઇ.

લગભગ પોણા કલાક પછી કાન્તિપ્રસાદે પોતાની આખો સહજ ઉઘાડી. એ આખોમા એક પ્રકારની વિલક્ષણ શૂન્યતા જોવામા આવતી હતી. તેણે આખો ઉઘાડતાની સાથે કહ્યુઃ-"કોણ છે? રમા! આવ-આવ પ્રિયા! મ્હારી દયા લાવ! નહિ નહિ-નિષ્ઠુર નારી, દૂર થા-મ્હારી નજર આગળથી તુ દૂર થઇ જા. હુ ત્હારુ ખૂન કરીશ."

હવે વિહારીપ્રસાદ ગભરાયો. તેણે વડિલ ભાઇના ભ્રમિતાવસ્થાનો વિચાર કરી તેના મ્હો ઉપર હાથ દાબ્યો અને કહ્યુઃ-"ચુપ-ચુપ! ભાઇ! આ શું કરો છો?"

કાન્તિપ્રસાદે એકદમ વિકાળ આખો કરી વિહારીપ્રસાદના હાથને પોતાના મ્હો ઉપરથી ખસેડી નાખી કહ્યુઃ—"જા-જા! તુ મરી ગયેલો જીવતો ક્યાથી થયો? મ્હારા આ હાથોએ ત્હારું લોહી રેડેલુ હોવા છતા તુ ભૂત પિશાચ થઇ પાછો મ્હારી પાસે કેમ આવ્યો? જા, તું અને રમાસુદરી જહન્નમમા જાઓ-નરકના કીડાઓ તમે મ્હને ન સતાવો."

ઉત્તેજનાથી આટલુ બોલી ક્ષણ કાળ માટે આંખો મીંચી વળી પાછી આંખો ઉઘાડી તે કહેવા લાગ્યોઃ—"કોણ છો ? તમે કોણ છો ? દુ:ખના દરિયામા ડુબેલા આ જીવને બચાવવા આવનાર દયાળુ દેવ ! તમે કોણ છો ? હું તમારા પગે પડુ છું. હું તમારો દાસાનુદાસ છુ હા ! મ્હને બચાવો. જુઓ ! આ સિપાહીઓ મ્હને બાધીને લઇ જાય છે. અરેરે ! તેઓ મ્હારા ગળામા ફાસીનુ દોરડું નાખે છે. મ્હને બચાવો—મ્હને બચાવો મ્હારા પ્રભુ !"

કાન્તિપ્રસાદના નેત્રો તથા મુખ ઉપર ઉન્માદનો ભાવ સ્પષ્ટતાથી દેખાતો હતો. એ નેત્રોમાની સ્વાભાવિક જ્યોતિ અદૃશ્ય થઇ જઇ ત્યા એક પ્રકારની શૂન્યતાએ સ્થાન લીધુ હતુ વિહારીપ્રસાદ વડિલ બંધુની પ્રકૃતિમા આવું ભયકર પરિવર્તન થયેલુ જોઇ ઘણો ગભરાયો શું કરવું એ તેને સુઝતું નહોતુ. આવી સ્થિતિમા જો ડૉકટ-રની કિવા બીજા કોઇની હાજરીમા પોતાનો ભાઇ ગમે એમ બકશે તો કાલે આવી પડનાર સકટ ક્ષણ કાળમા જ આવી પડશે એવી ચિંતાથી તે કિંકર્તવ્યવિમૂઢ બની ગયો અલ્પકાળમા આત્મસંવરણ કરી તેણે કહ્યુંઃ–"ભાઇ ! આમ દિવાના ન બની જાઓ વખતનો વિચાર કરી જુઓ. તમે મરજીમા આવે તેમ બોલશો તો તેનું પરિણામ કેવુ આવશે એ કલ્પી શકાતું નથી. ભવિષ્યનો વિચાર કરી સ્વસ્થ થાઓ."

આ વાકયોની કાન્તિપ્રસાદ ઉપર કાઇ અસર થઇ નહિ. ધીમે ધીમે તેની સ્થિતિ વિશેપ વિકૃત થતી હતી. તે પોતાના મનનું સમતોલપણું સર્વાશે ગૂમાવી બેઠો હતો–તે પાગલ બની ગયો હતો !

એકાએક વિકટ ઉચ્ચ હાસ્ય કરી તે કહેવા લાગ્યોઃ–"હાય ! બળું છું. મ્હારી ચારે તરફ ભયકર દાવાનળ સળગી ઉઠયો છે.

અરેરે! વેદનાનો પાર નથી. આહ! આ એજ રાક્ષસી–રમણીકુળ-કલંકિની, પ્રમદાના વેશમા પિશાચિની રમાસુંદરી મ્હારી વિરુદ્ધ સાક્ષી આપે છે! ભલે આપે, મ્હને કોઇની પરવાહ નથી–કોઇનો લેશ માત્ર ડર નથી. જલ્લાદોની તલવાર નીચે હું મ્હારી ગરદન ઝુકાવા તૈયાર છું. ફાસીની રસીથી હું મ્હારો દેહ ત્યાગવા તત્પર છુ. પણ પાપીઓનો–મ્હારા શત્રુઓનો હું વિનાશ કરીશ હું હજી પણ તેમનુ લોહી રેડી મ્હારી વૈર લેવાની વાસનાને ચરિતાર્થ કરીશ.”

આટલુ બોલી અલ્પકાળ સુધી શૂન્યદૃષ્ટિથી ઉંચુ જોઇ રહ્યા પછી પાછો તે કહેવા લાગ્યોઃ–“બળી જાઓ–વીસમીસદીના વિલાયતી વિલાસ અને મોહપાશમાં સપડાયલા સંસારો સદાને માટે બળી જાઓ–ભસ્મીભૂત થઇ જાઓ. જે સંસારમા સુખ અને આરામ નથી, શાન્તિ અને સ્નેહનું ધામ નથી એ સસારોનું સત્યાનાશ વળી જાઓ. બેકદરની મોહજાળમા હવે હું ફસાનાર નથી.

બેકદરની બેકદર હું કૈ કદર ન કરી શક્યો;
બેકદરના વસલમા હું બેકદર માર્યો ગયો!
કદરદાનીની કદર જે તે કદરદાની ખરી,
બેકદરદાની નથી છે બેકદરથી ઇશ્ક તો!
જુઠી લ્યાકતને નમી કુરનિશ હજારો મ્હેં કરી,
તાઝીમ ન માશૂકે લીધી! મોહતાજ હુ તે ક્યા બન્યો!
સુખન મહોબતના કહ્યા તે ઝિદ મઝબુએ ગણી,
તકદીર! રે બરબાદ કીધી યાગીની એ શુહ્‌તગો!
નઝર દિલ મ્હેં આ કર્યું તેનેય બસ રિશ્વત ગણી,
ફરમાન રૂખ્સતનું મળ્યુ હું તોય ક્યા ઉભો રહ્યો!
મુનાસિબ આ દિલ ઉપર તેને હતું થાવું ફિદા,

બરદાશી કે એવી થશે ઈતબારમા હુ એ રહ્યો !
આ મુલાયમની દિલ અરે કાતર મૂકીને કાતર્યું,
તેનેય ન્યામત માનીને આજીજી હુ કરતો રહ્યો !
અફ્સોસ ! છે ઝુલ્મી તણા ઇકબાલમા કે રોશની,
નહિ તો અહો ! નાહક ફિસાદે હું ફસાઇ કયા પડયો !
શયતાન લેવા ઇશ્કની ગેબી બલાનું કયા ચડયુ ?
કે ખાતરી કીધા વિના એ આતશે હું કયા પડયો !
મોજૂદ છે ગુલ લાખ આ ગુલઝારમા જયા ખારનાં,
મોજૂદ આ દરગુલ ઉપર ચોટી રહી તે માખીઓ !
મ્હારી તલાશે તો મ્હને આ ખાર કયા લાધ્યો ખુદા ?
વળી શી રહી ખૂબસૂરતી તેવી અણી ઉપર અહો !
મેં કૈ જ શકા ના કરી યા કંઇ તસલ્લી ના થઇ,
મળી માહિતી મુજને હવે "બાતલ જહાથી હુ થયો !"
મ્હારી સિફારશ ખુદ જિગર મહબૂબનુ કરતુ હતું,
આહ ! તેની એ તરફ થઇ સખ્ત એ દિલદાર તો !
મ્હારા જિગર ખૂનનો કરીને હોજ તેમા નાહી તે,
ને તે હમામે હું વળી જાદૂથી ખેચાઇ પડયો !
ત્યા શુ કર્યુ ? ત્યા શુ થયુ ? તેનું ન ભાન કશું રહ્યુ !
ત્યાથી શિતાબી નિકળી ગાફિલ હું ગાડો થયો !
કૌવત ગયુ ને મર્ઝ ચોટયો ! ગઇ સનમ તો દૂર દૂર !
આ નેક દિલ ફટકી ગયુ તેનો હિમાયતી કોણુ કહો !
દે શુક્ર ઓ વાલી ખુદા ગમખાર બેગાના પરે,
તેને સમાલી લે, બન્યો દરવેશ તે તો ઇશ્કનો !
એકદરના યારને ના છે સનમ ના છે ખુદા,

વા ના ઇબારત દર્દનું કૈં તાન ગાવાને અહો !
તો ઠીક છે, તુ ઠીક છે, તુ પાખડી ઘેલાઇની,
ઓઢી તને મૂગો રહી રોતો રહું હું એકલો !
રોવુ થયુ હાસિલ છે આ ખૂનને ટીપે ટીપે,
હસતી ભલે એ બેકદર ! હું બેકદર રોતો ભલો ! *

હસો-હસો, મ્હે હવે રડવામાજ મઝા માની છે આ બેકદર દુનિયામા રડીને મરણને શરણ થવાનું જ સરજાયલુ છે."

કાન્તિપ્રસાદ આવી રીતે અવિરામ ગતિથી જેમ ફાવે તેમ બકયા કરતો હતો અને વિહારીપ્રસાદ દિગ્મૂઢ બની જઇ ભાવી ભયના વિચારથી અસ્થિર બની જતો હતો. કાન્તિપ્રસાદની ચિત્તવૃત્તિમા થયેલુ પરિવર્તન તે સારી રીતે જોઇ શકયો. તેના બન્ને નયનમા અશ્રુજળ ભરાઇ આવ્યુ. તેણે ગદ્‌ગદકંઠે કહ્યુ:–" ભાઇ ! દયા લાવી શાન્ત થાઓ થોડો વખત આરામ લ્યો જેથી તમારુ ઉત્તેજિત બની ગયેલુ ચિત્ત કાંઇક અંશે શાન્ત થશે. " આમ કહી વિહારીપ્રસાદે તેને બોલતો અટકાવવાનો ઘણો પ્રયત્ન કર્યો પરતુ તેનો સકળ પ્રયત્ન વૃથા થઇ પડયો. અંતે વખત વિચારી બ્લૉકના દ્વાર બંધ કરી કાન્તિપ્રસાદને અંદર રહેવા દઇ તે બહાર ઓટલા ઉપર આવી એક આરામખુરસી ઉપર બેઠો. આખી રાતના ઉજાગરા અને ચિતાની વિશેષતાથી તેનુ મુખ નિસ્તેજ બની ગયુ હતુ. નેત્રો લાલ થઇ ગયા હતા.

કાન્તિપ્રસાદ એકલો પડયો એટલે ધીમે ધીમે તેનો બકવાદ બંધ થઇ ગયો અને છેવટે તે પલંગમા સુઇ ગયો.

અગીઆર વાગ્યે સ્થાનીય ડૉકટર આવી પહોચ્યો. વિહારીપ્-

* કલાપી.

સાદે તેને મ્હાર ઓટલા ઉપર પડેલી બીજી એક આરમખુરસી ઉપર બેસવાનો સંકેત કર્યો. ડૉક્ટરે આસન ઉપર બેસી દર્દીની તબિયતના સમાચાર પૂછ્યા એટલે ઉત્તરમા વિહારીપ્રસાદે કહ્યુઃ—"મહાશય ! દર્દીની તબિયત વિશેષ બગડી છે. આપે મોકલાવેલી દવાથી કોઇ પણ પ્રકારનો લાભ થયો નથી. મ્હારો વિચાર એમને ઘેર લઇ જઇ દવા કરાવવાનો છે; પરંતુ હું એમને ઘેર લઇ જઉ ત્યાં સૂધી તેઓ કાઇ બકવાદ ન કરે એવી દવા આપો તો સારું. આપે તાર કરેલો હોવાથી અમદાવાદથી જે ડૉક્ટર અત્રે આવતા હોય તેમને બીજો તાર વિરમગામમા મળે એવી રીતે કરી દો જેથી તેઓ ત્યાથી જ પાછા ફરે."

ડૉક્ટરે વિહારીપ્રસાદને બે ચાર દિવસ રોકાવા માટે કહ્યુ; પરંતુ ભવિષ્યના ભયનો વિચાર કરી તેણે એ વાત કબૂલ કરી નહિ. ડૉક્ટર દવા મોકલી આપવાનુ કહી વિદાય થયો.

પ્રકરણ ૭ મું.

ન્યાયમંદિરમાં !

વાંચકબંધુઓ જાણે છે કે, મિ૦ કર્ઝનનું ખૂન કરવાના આરોપ બદલ પોલિસે અભાગિની લિલિયનને પકડી કારાગૃહવાસિની કરી હતી. યથાક્રમે લિલિયનના વિચારનો દિવસ ઉપસ્થિત થયો. એ દિવસે ન્યાયમંદિરમા પુષ્કળ મનુષ્યોનો સમાવેશ થયો હતો. યથા સમયે વિચાર પતિ પ્રસન્ન મનથી આવી વિચારાસન ઉપર બેઠા. વાયુના વેગથી કંપતી

લતાની માફક લિલિયન અપરાધીઓના પિંજરામાં ઉભી રહી તેના બન્ને નેત્રો ચિંતાની વિશેષતાથી સહજ ઉંડા ઉતરી ગયા હતા. તેનું ઉતરી ગયેલું મુખ જોતાં સ્વાભાવિક રીતે જ દર્શકવૃંદના મનમાં તેને માટે સહાનુભૂતિ ઉપજતી હતી.

વિચારનો આરંભ થયો. લિલિયને કંપતા કંઠે ધીમે ધીમે વિચારપતિ પાસે સઘળી બનેલી હકીકત નિવેદન કરી. એ રાત્રે રૉયલ ગ્રાન્ડ સેલૂનમાં મળેલો બનાવટી પત્ર, ત્યાંથી કાઉન્ટ-ફ્રેડરિકની જાળમાં સપડાવું, દસ્યુઓના અડ્ડામાં ભોગવવું પડેલું કષ્ટ વગેરે સઘળી હકીકત ક્રમાન્વયે લિલિયને વિચારપતિને કહી સંભળાવી.

લિલિયનની અત્યંત કરૂણાજનક કથા સાંભળવામાં આવતાં વિચારપતિના પ્રાણમાં દયાનો સંચાર થયો; પરંતુ કોર્ટમાં જ્યારે લિલિયનનું પેલું ગાત્રવસ્ત્ર ઉપસ્થિત થયું ત્યારે લિલિયનની નિર્દોષતા સાબિત કરવાનો ઘણો પ્રયત્ન થવા છતાં વિચારપતિનો સંદેહ કોઇ રીતે દૂર થયો નહિ.

વિચારપતિ જ્યૂરીના સભ્યો સાથે મસલત કરવા ચાલ્યા ગયા. વિચારનું પરિણામ સાંભળવા માટે સઘળા દર્શકો અધીર બની ગયા. ઘણો વખત વીતિ જવા છતાં જ્યૂરીના ગૃહસ્થો પાછા ફર્યાં નહિ.

એ વખતની મિ૦ સ્મિથના માનસિક સ્થિતિનું વર્ણન અમે કરી શકીએ તેમ નથી તેના મનમાં કેવળ અમંગળના વિચારો ઉપજતા હતા.

બીજી તરફથી લિલિયન અકાળ મૃત્યુને પોતાની દૃષ્ટિ સમક્ષ ઉપસ્થિત થયેલું જોઇ શકતી હતી. જીવનની સઘળી આશા અને વિશ્વાસનો ત્યાગ કરી કરૂણામય જગદીશ્વર ઉપર જ હવે તેણે

આધાર રાખ્યો ! લગભગ અડધા કલાક પછી જ્યૂરીના ગૃહસ્થો-સહ વિચારપતિ પુનઃ આસન ઉપર આવી બેઠા. તેમણે ફેંસલો સંભળાવતાં કહ્યુ:-" મિ૦ કર્ઝનનું ખૂન કરવાના અપરાધ બદલ લિલિયનને ફાસીની સજા કરવામા આવે છે ! " આ સજા સાભળી અભાગિની લિલિયન જ્યા ઉભી હતી ત્યા જ બેહોશ બની ઢળી પડી. જેલના રક્ષકો ઝડપથી તેના બેશુદ્ધ દેહને લઇ અન્ય સ્થળે ચાલ્યા ગયા ! આ મર્મભેદક હૃદયવિદારક દેખાવથી દર્શકમંડળીના નેત્રોમાથી પ્રબળ વેગથી અશ્રુધારા પ્રવાહિત થવા લાગી.

પ્રિયતમાને થયેલી ફાસીની સજા સાંભળી મિ૦ સ્મિથના મસ્તક ઉપર જાણે કે વજ્રાઘાત થયો ! દુઃખાવેગથી તે પણ જ્ઞાન-શૂન્ય બની જઇ ત્યા ઢળી પડયો.

* * *

મિ૦ કર્ઝનનુ ખૂન થયાની વાત આખા દેશમા ફેલાઇ ગઇ હતી. સમાચારપત્રોમા ધારાવાહિક રૂપે ઘણા દિવસ સુધી સાલંકારિક ભાષામા એ વાત પ્રસિદ્ધ થઇ હતી;

ડિટેક્ટિવ મિ૦ જીલબર્ટ ખરા ખૂનીને શોધી કાઢવાના કામમા ગુંથાયો હતો. પોતે હાથમા લીધેલા કાર્યની જો તે બરાબર તપાસ ન કરી શકે અને એક નિર્દોષ યુવતી વિનાપરાધે ફાસી ઉપર લટકે તો એ માટે ઇશ્વરના દરબારમા પોતે જ ગુન્હેગાર ઠરે એમ જીલ-બર્ટને લાગતુ હતું

ઘણી તપાસ કર્યા પછી જીલબર્ટ સમજી શકયો હતો કે, એ ખૂનની સાથે લૂટનો સબધ હોવો જોઇએ ! એક પ્રમાણ મળી આવતા જીલબર્ટના મનમા ઘણી આશા ઉપજી; તે પેલા જીર્ણ મકાનના બાગના દરવાજા પાસે ભારથી લદાયલી ગાડીના પૈડાના

ડાઘ જોઇ શક્યો. તેણે એ ડાઘ જોઇને શોધ કરવા માંડી. શોધ કરતા કરતા તે એક હૉટેલ સમક્ષ ઉપસ્થિત થયો. એ સમયે સંધ્યાકાળ થવાને વિશેષ વિલંબ નહોતો. હૉટેલવાળો હૉટેલના બારી બારણાં બંધ કરી નાખતો હતો. મિ૦ ગીલબર્ટે અંદર પ્રવેશ કર્યો એટલે કેટલાક વિકટમૂર્ત્તિ પુરુષોને તેણે ત્યાં બેસી ચ્હા પીતા જોયા. ગીલબર્ટે તેમને કહ્યું, "હું ધારું છું કે, તમે સહુ મ્હને ઓળખી શક્યા છો! ઠીક છે, હવે કહો જોઇએ કે, તમારામાંથી કયા મહાત્માઓ લૂંટફાટ કરી મિ૦ કર્ઝનનું ખૂન કર્યું છે?"

ડિટેક્ટિવ ગીલબર્ટને પોતાની સમક્ષ ઉપસ્થિત થયેલો જોઇ ચ્હા પીનાર પુરુષો વિસ્મિત બની ગયા. તેઓમાંથી કોઇએ કાંઇ ઉત્તર આપ્યો નહિ.

મિ૦ ગીલબર્ટે પુનઃ કહ્યું:—"તમારે સાચી હકીકત મ્હને કહેવી જ પડશે, સમજ્યા? જો તમે સાચી વાત નહિ કહો તો તમને સહુને મ્હારે કારાગારવાસી કરવા પડશે. કોણે લૂંટફાટ કરી મિ૦ કર્ઝનનું ખૂન કર્યું છે?"

આ વખતે એ પુરુષોના એક સરદારે સાહસ એકઠું કરી કહ્યું:—"સાહેબ! અમે કોઇએ એ કાર્ય કર્યું નથી! રલ્કનું મંડળ એ દિવસે ઉદ્યાનગૃહમાં લૂંટફાટ કરવા ગયું હતું એ હું જાણું છું; પરંતુ ખૂન કોણે કર્યું છે એ હું કહી શકતો નથી."

તત્કાળ ગલ્કનું નામ લખી લઇ ગીલબર્ટે પૂછ્યું:—"એ માણસ હમણાં મ્હને ક્યાં મળી શકશે?"

"લંડનની પાર્ક સ્ટ્રીટમાં આવેલા પેલા ખંડેર જેવા મકાનમાં!"

"તું ખરી વાત કહે છે કે મ્હને હાથતાળી આપવાનો પ્રયત્ન કરે છે? જો મ્હને છેતરવામાં આવ્યો હશે તો વિના વિલંબે તમારે

સહુને જેલમા જવુ પડશે એ ધ્યાનમા રાખજો."

"સાહેબ! આપની સાથે રમત કરીએ એવા અમે મૂર્ખ નથી. લૂટફાટ કરી રાલ્ફ સીધો પાઇ સ્ટ્રીટ ઉપર ગયો છે એ હુ જાણુ છુ. વળી કાલે તે અમેરિકા ચાલ્યો જવાનો છે એવી વાત પણ સાભળવામા આવી છે."

મિ૦ જીલબર્ટે વિચાર્યું, "અત્રે આવી મ્હેં ધાર્યા કરતા વિશેષ બાતમી મેળવી છે! એ બદમાશ લૂટારાને હવે હુ વિના વિલબે ગિરફદાર કરીશ."

વિલંબ નહિ કરતા જીલબર્ટ પાઇ સ્ટ્રીટમા આવેલા ખડેર જેવા મકાનમા જઇ પહોચ્યો. ત્યા તેણે દસ્યુસરદાર રાલ્ફને એકલો સુઇ રહેલો જોયો. તે ઉંઘતો હતો. જીલબર્ટ તેને લોખંડી બેડી પહેરાવવા માટે શય્યા તરફ અગ્રેસર થયો. જીલબર્ટના હસ્તનો સ્પર્શ થતાની સાથે જ રાલ્ફ ચમકીને જાગી ઉઠયો. રાલ્ફનું શરીર ઘણું હષ્ટપુષ્ટ તેમજ મજબૂત હતુ. તે સિહની માફક જીલબર્ટ ઉપર તુટી પડયો. જીલબર્ટ પણ તેનાથી ઉતરે એવો નહોતો. બન્ને વચ્ચે જીવસટોસટનુ યુદ્ધ ચાલવા લાગ્યુ. છેવટે સુયોગ મળતા જીલબર્ટે પોતાના ખીસ્સામાથી પિસ્તોલ બ્હાર કાઢી રાલ્ફના લલાટનુ લક્ષ્ય કરી કહ્યુઃ—"એકદમ તાબે થા; નહિ તો જીવથી જઇશ."

રાલ્ફ લાચાર બની ગયો. જીલબર્ટે તેના હાથમા બેડી પહેરાવવા માડી એટલે તેણે પોતાની પાસે છુપાવી રાખેલુ એક મ્હોટું,ચપ્પુ બ્હાર કાઢી પોતાના હૃદયમા ખોસી દીધુ. આવી રીતે આત્મહત્યાનો પ્રયત્ન કરી રાલ્ફ ધરાશાયી થયો. આમ છતા જીલબર્ટ તેના ઉપર વિશ્વાસ મૂકી સ્થિર રહી શકયો નહિ. તેણે રાલ્ફના હાથમા બેડી પહેરાવીને કહ્યુઃ—"રાલ્ફ! જીવનના અંતકાળે તું જો ખરી હકીકત

કહીશ તો એક સૂકુમાર નવયુવતી ફાસીની સજાથી બચી જશે. તું જો સાચી હકીકત કહેવા ઇચ્છતો હોય તો હુ પચના માણુસોને બોલાવી લાવું."

રાલ્ફ હજી બેહોશ બની ગયો નહોતો; છતા થયેલા ઘાની વેદનાથી તે અવશ થઇ ગયો હતો. તેણે કહ્યુ:–"તમે કયા વિપચની વાત મ્હને પૂછો છો ?"

"હુ કર્ઝનના ખૂનની હકીકત જાણવાને ઇચ્છુ છુ" જીલબર્ટે કહ્યુ.

"હવે મ્હારે અસત્ય બોલવાની જરૂર નથી કર્ઝનનુ ખૂન મ્હેં જ કર્યું છે. ગુન્હાનો એકરાર કરવા હું તૈયાર છુ તમારે જેને બોલાવવું હોય તેને બોલાવી લાવો."

જીલબર્ટ બ્હાર નીકળી દશ મિનીટમા જ બે માણસોને બોલાવી લાવ્યો તથા તેણે એ માણસોની હાજરીમાં રાલ્ફનો એકરાર નોધી લેવા માડયો. રાલ્ફે નીચે પ્રમાણે એકરાર કરવા માડયો:–

"એ રાત્રે હું, કર્ઝન તથા બીજા ચાર માણસો એક મકાનમા ચોરી કરવા માટે ગયા હતા. ચોરી કરવાનુ કામ ચાલૂ હતુ એવામા કર્ઝનના પગ સાથે એક નવયુવતીનુ શરીર અથડાયુ. નવયુવતી જાગી ઉઠી તથા પોતાની નજર આગળ ચાર અજાણ્યા માણસોને જોઇ ભયથી વિહ્વળ બની જઇ તેણે એક બૂમ પાડી. કર્ઝનની આજ્ઞાથી મ્હે એ નવયુવતીને કમરમાથી ઉંચકી લીધી. બીજા એક જણે તેનુ મ્હો દબાવી દીધુ પછી તે બેહોશ બની ગઇ. પછી અમે સહુ તેને ઉચકીને આ સ્થળે લઇ આવ્યા. અમે સહુએ પુષ્કળ દારુ પીધેલો હોવાથી એ નવયુવતી માટે મ્હારી અને કર્ઝનની વચ્ચે ઘણી તકરાર થઇ. ઉન્મત્ત સ્થિતિમા કર્ઝને મ્હારા

ઉપર હુમલો કર્યો તેથી બીજો કોઇ ઉપાય નહિ હોવાથી આત્મ-રક્ષણ કરવા માટે મ્હારે તેનુ ખૂન કરવું પડયું. જે સ્થળે એ નવ-યુવતીને કેદ કરી રાખવામા આવી ત્યાથી તે કેવી રીતે છટકવા પામી એ સંબંધી હુ કાઇ જાણતો નથી. ”

લિલિયનને બચાવવા માટે આટલી જ હકીકત બસ થઇ પડે તેમ હોવાથી આ એકરાર નીચે પચ સમક્ષ જીલબર્ટે બદમાશ રાલ્ફની સહી કરાવી લીધી. પંચ તરીકે આવેલા માણસોએ પણ એ એકરારના ખરાપણા બદલ સહી કરી આપી.

રાલ્ફને શ્વાસ ચઢી આવ્યો હતો. ધીમે ધીમે તેની વાચા-શક્તિ દૂર થઇ ગઇ. તે થોડા સમયમા જ પોતાની આલોકની યાત્રા પૂર્ણ કરી જાય તેમ હોવાથી જીલબર્ટ ત્યા થોડો વખત રોકાયો. લગભગ દોઢેક કલાક પછી રાલ્ફના જીવનનો અંત આવ્યો. પછી વખત વૃથા નહિ ગૂમાવતા જીલબર્ટ ન્યાયાધીશ પાસે ગયો. ત્યા જઇ તેણે રાલ્ફનો અંતકાળ વખતનો એકરાર રજૂ કર્યો. ટૂંકમાં એટલુ જ કે, બહાદુર ડિટેક્ટિવ જીલબર્ટના પરિશ્રમથી અભાગિની લિલિયન ફાસીની સજામાથી મુક્ત થઇ પુનઃ તેના પ્રિયતમ મિ૦ સ્મિથને મળી શકી. અંતે ધર્મનો જ જય થયો.

પ્રકરણ ૮ મું.

સ્ત્રીશિક્ષણપદ્ધતિ કેવી હોવી જોઇએ?

યથા સમયે વૃદ્ધ કૃપાગમનો સ્વર્ગવાસ થયાના સમાચાર ઉર્મિલાને મળ્યા એ સમાચારથી તેના મન ઉપર વિશેષ કાંઇ આઘાત થયો નહિ. તે પિતાને ત્યાં રહી પોતાના દિવસ પસાર કરવા લાગી. જે ઉર્મિલા એ વર્ષ ઉપર સુધારક સ્ત્રી-સમાજમાં વ્યાખ્યાનો આપતી હતી, જે ઉર્મિલાનાં વિદ્યા–બુદ્ધિ જોઇ સ્ત્રીવર્ગના અંતઃકરણમા ઇર્ષ્યા ઉપજતી હતી તેજ ઉર્મિલા હવે કોઇને પોતાનુ મ્હો બતાવતા શર્માતી હતી. તેનું ભુવનમોહન રૂપસૌંદર્ય ચિંતા અને પશ્ચાત્તાપની વિશેષતાને લીધે અસ્ત થઇ જતા ચંદ્રના જેવું નિસ્તેજ લાગતું હતું. તે સમજી ચુકી હતી કે તેના જેવી સ્વચ્છંદા-ચારિણી સુંદરી માટે વિધાતાએ સુખ નિર્માણ કર્યુ હોતું નથી.

યથા સમયે ઉર્મિલાએ એક પુત્રને જન્મ આપ્યો. પુત્રનો પ્રસવ થયા પછી જનનિંદાએ વિશેષ ઉગ્રભાવ ધારણ કર્યો. ઉર્મિલાએ એ તરફ બિલકુલ લક્ષ્ય આપ્યુ નહિ.

માન્ટાકૂઝમા ઉર્મિલાની જ્યોત્સ્ના નામની એક બ્હેનપણી રહેતી હતી. જ્યોત્સ્નાની અને ઉર્મિલાની ઉમ્મરમા કેવળ એક બે વર્ષનો જ ફેર હતો. બન્ને સખીઓ સુધારક કુટુંબમા ઉછરેલી હતી. જ્યોત્સ્નાનો પતિ હસ્મુખરાય મુંબાઇની એક પ્રસિદ્ધ ફર્મમા માસિક ત્રણસો રૂપિયાનો પગાર મેળવતો હતો. હસ્મુખરાયની ઉમ્મર આ કથાનક પ્રસંગે પાત્રીસેક વર્ષની હોઇ, તે દેખાવડો તરુણ હતો. સહ ભોજનો અને પ્રીતિભોજનોમા ન્યાત જાતનો ભેદ ગણ્યા સિવાય

ભાગ લેતો હોવાથી તે જ્ઞાતિબહિષ્કૃત થયેલો હતો. ઉર્મિલા જ્યારે અબળોન્નતિ-મંદિરમા હતી ત્યારે હરસુખરાય ત્યા જતો અને ઉભય વચ્ચે વાર્તા-વિનોદ ચાલતો. ખરી રીતે જોવા જતા તેઓ બન્ને પ્રથમથીજ એક બીજાને ચ્હાતા હતા; પરંતુ એ વાત જ્યોત્સ્ના જાણતી નહોતી. જ્યોત્સ્ના જો કે વર્તમાનકાળની કેળવણી પામેલી હોવા છતા પોતાના સચ્ચરિત્રથી તે સહુની શ્રદ્ધા પ્રાપ્ત કરી શકી હતી. પોતાના વિનમ્ર સુંદર સ્વભાવથી પરિચયમા આવનાર હરેક વ્યક્તિનો વિશુદ્ધ ભક્તિપૂર્ણ સ્નેહ મેળવી શકતી હતી. વર્ત્તમાનકાળની સ્ત્રી કેળવણી કેવા પ્રકારની હોવી જોઇએ એ સંબંધી એક બે સ્ત્રીયોપયોગી પત્રોમા લેખાદિ લખી તે યોગ્ય માર્ગ દર્શાવવાનો પ્રયત્ન કરતી હતી.

સાયંકાળ થવાને થોડો વિલંબ હતો. હજી હરસુખરાય મુબાઇથી ઘેર આવ્યો નહોતો. જ્યોત્સ્ના છજાની અંદર એક ખુરસી નાખી હમણા જ તૈયાર કરેલા એક લેખને ફરીથી તપાસી જતી હતી. એ લેખ પાઠિકાઓને અત્યંત ઉપયોગી થઇ પડે તેમ હોવાથી અત્રે અમે શબ્દશઃ ઉદ્ધૃત કરીએ છીએઃ-

" ભૂતકાળમા કયા યુગમા આપણા દેશની અંદર સ્ત્રીશિક્ષણ સબંધી શી વ્યવસ્થા હતી તેની આલોચના કરવાની જરૂર નથી. આપણે હરેક વિષયમા ભૂતકાળ તરફ દૃષ્ટિ દોડાવી વર્ત્તમાનકાળ માટે ઉદાસીન અને ભવિષ્યકાળ માટે અંધ રહીએ છીએ. આમ હોવાથી વર્ત્તમાનકાળમા શું છે અને શું નથી તથા આપણને શાની જરૂર છે, એ સબંધી જ વિચાર કરવો આવશ્યક છે સામાન્યતઃ ' શિક્ષિત ' અને ' ગૃહસ્થ ' ઘરની સ્ત્રીઓના શિક્ષણની આ લેખમા આલોચના કરવામા આવશે. વળી સ્ત્રીશિક્ષણ માટે જે આયોજન થાય

તે બધળી સ્ત્રીઓ માટે જ હોવુ જોઇએ. કોઇ પણ સમાજમા એક પક્ષને અંધકારમા રાખવો એ ઉન્નતિનુ લક્ષણ નથી.

હિંદુ સંસારમા બે જાતની સ્ત્રીઓ જોવામા આવે છે એક જાત સધવા અને બીજી વિધવાના નામથી ઓળખાય છે. ધર્મપરાયણતા કિંવા ધર્મના નામથી દેશાચારપરાયણતા તથા સગા–સબંધીઓની સેવા એ બન્ને જાતનું મુખ્ય વ્રત છે. પોતાના દેહનો આરામ, યત્ન તથા આહાર સબધીની ચેષ્ટા બન્ને જાતમા ભાગ્યેજ જોવામા આવે છે.' શહેરની અંદર સાજ–સજ્જાનો અભાવ નથી હોતો. સધવાઓ બહુ સંતાનની જનની થઇ વિવિધ પ્રકારનાં સુખ–દુઃખમા રહી સ્વલ્પાયુ થાય છે અને વિધવાઓ અન્યના સંસારમા દુઃખની અંદર ઉછરતી હોવા છતા બ્રહ્મચર્યના પ્રભાવથી કાંઇક અંશે દીર્ઘાયુ થાય છે. સધવાઓ પતિ–પુત્રની કમાઇથી સંસારનો નિર્વાહ કરે છે ત્યારે વિધવાઓ અનેક સ્થળે અન્યના આશ્રયમા અસહાયરૂપે રહે છે.

હવે વર્ત્તમાનકાળમા એ બન્ને જાતિ માટે કેવા શિક્ષણનુ આપણા સમાજમા અસ્તિત્વ છે એ જોઇએ. મ્હારા નમ્ર મત પ્રમાણે સધવાઓ અને વિધવાઓનું શિક્ષણ એકજ પ્રકારનું હોવાની જરૂર છે. સધવા અને વિધવાના શિક્ષણમા ફર્ક હોવાનો કાઇ હેતુ દેખાતો નથી. આમ છતા વિધવાઓને દ્રવ્યોપાર્જન કરી શકવા જેવું કાઇ શિક્ષણ આપવામા આવે તો વધારે સારુ

આપણા દેશની રીત જ એવી છે કે, સ્ત્રી તરીકે જન્મ થાય એટલે વિવાહ થવો જ જોઇએ તથા એ વિવાહ પણ બાર ચૌદ વર્ષની ઉમ્મરે જ થવો જોઇએ. વંશનુ રક્ષણ કરવું એ વિવાહનો ઉદ્દેશ છે. દૈહિક, માનસિક અને નૈતિક વિષયોમા વંશજો ગૌરવાન્વિત થાય એવું પૃથ્વીની હરેક જાતિ ઇચ્છે છે. આપણા દેશમા

પણ એવી આતરિક ઇચ્છા હોવા છતા પરિણામ ઉલટું આવે છે અર્થાત્ બાળકોને ઉછેરી મનુષ્ય બનાવવા માટે જોઇતું જ્ઞાન વર્ત્તમાનકાળની હિંદુ રમણીઓમા નથી. ઇચ્છા એક વસ્તુ છે અને પ્રયત્ન બીજી વસ્તુ છે. ઇચ્છા અને પ્રયત્નના સુવર્ણસમિલન સાથે જ્ઞાનનો યોગાયોગ નથી થતો તો કાર્ય સફળ તેમજ સર્વાંગસુંદર થતું નથી. આપણા દેશની માતાઓમા ઇચ્છા છે, સામાન્ય પ્રયત્ન છે, પરંતુ તેમનામા ઉત્કટ અજ્ઞાન હોઇ પ્રેરણાનો અભાવ છે.

- સંતાનોને જન્મ આપી તેમને યથાર્થ રીતે ઉછેરવાનું આપણા દેશની દરેક નારીનું કર્ત્તવ્ય છે તો પછી આપણા દેશની સ્ત્રીઓને પ્રથમ દેહતત્ત્વ, માતૃતત્વ અને બાળઉછેરનુ શિક્ષણ પ્રથમ મળવું જોઇએ, પણ તે સાથે એ લક્ષ્યમા રાખવાની જરૂર છે કે, કેવળ સંતાનોથી કોઇ સંસાર અને વિશ્વ નથી. જેવી રીતે સસાર કરવો એ શીખવાની જરૂર છે તેવી જ રીતે વર્ત્તમાન જગતની સ્થિતિ સહિત પોતપોતાની સ્થિતિ સમાન કરી લેવાનુ શિક્ષણ મેળવવાની પણ જરૂર છે. આ વિરાટ જગતમા ક્યા શુ થાય છે, જગત્ ક્યા માર્ગે આગળ વધે છે, જગતમા શું કરવા જેવુ છે, આપણે કર્ત્તવ્ય-ક્ષેત્રમા કેટલા પછાત છીએ એ સઘળા તથ્યનુ પુરાગના હોવા છતા રમણીને જ્ઞાન હોવુ જોઇએ. પુરુષો વર્ત્તમાનપત્રો વાચી સકળ વિષયોથી માહિતગાર થાય અને રમણીઓ અંતઃપુરવાસિની હોવાથી અંતઃપુરની બ્હારના સમસ્ત જગતમાં અમાવસ્યાની અધકારમય છાયા જુએ એ વ્યવસ્થા એકદેશદર્શી હોઇ જાતીય ઉન્નતિમા બાધારૂપ છે. કાળધર્મ અને યુગધર્મ તરફ દુર્લક્ષ્ય કરવુ એ એક પ્રકારનો અન્યાય છે.

એ ઉપરાત કાળધર્મને લીધે વર્ત્તમાનકાળમા ચારે તરફ ભીષણ

આર્થિક અભાવ જોવામા આવે છે. અર્થથી ગમે એટલા અનર્થો થતા હોવા છતા તેના સિવાય સંસારમા એક પગલું પણ આગળ વધી શકાતું નથી એ સહુ સમજે છે. પુરુષો જે કાઇ કમાય છે તેથી સહુનો સંસાર ચાલી શકતો નથી. આવી સ્થિતિમા સ્ત્રીઓ જો ઘેર બેસી દ્રવ્ય કમાઇ શકાય એવુ ઉપયોગી શિક્ષણ મેળવે તો તે પૌરુષભાવવ્યંજક નહિ પરંતુ સંસારને માટે ઉત્તમ વાત છે.

અન્યાય તથા અવિચારને વશ થઇ ઘણો ખરો પુરુષવર્ગ રમણીઓને પરાધીન વિલાસિની તથા પગાવલંબિની બનાવી દે છે. તેને પરિણામેજ રમણીઓની જીવનગતિ બદલાઇ જાય છે. જે વડિલ કિંવા સમાજના નેતા આ સઘળું જોવા જાણવા છતા ચુપકીદી ધારણ કરી નિશ્ચિંતતાથી સ્થિર બેસી રહે છે તેઓ સમાજના હિતાકાક્ષી નથી એમ હુ મુક્ત કંઠે કહી શકુ છુ. એવા પુરુષો અત્યંત અદૂરદર્શી છે. આત્મરક્ષા કરવાનો સહુને અધિકાર છે; અન્યને એ અધિકારથી વંચિત કરવાનો કોઇને કાઇ હક્ક નથી. મ્હારી આ વાત સાભળી અનેક ઉપહાસના રૂપમા કદાચ એમ કહેશે કે, 'ત્યારે રમણીઓને મલ્લયુદ્ધનું શિક્ષણ આપવુ કે?' એના ઉત્તરમા કહેવુ જોઇએ કે એથી હરકત જેવું શુ છે? મલ્લયુદ્ધનું શિક્ષણ રમણીઓને મળે એવુ મ્હારુ કહેવુ નથી. દેહને મજબૂત તથા નિરોગી કરી શકવા સાથે આત્મરક્ષા કરી શકવાનું શિક્ષણ પણ મળવુ જોઇએ. મલ્લયુદ્ધનું શિક્ષણ, વ્યાયામકૌશલનું શિક્ષણ, કસરત વગેરે માતૃત્વની વિરુદ્ધ નથી. એથી તો દેહનુ લાવણ્ય અને સૌષ્ઠવ વધે છે. જો કોઇ એમ ધારે કે વ્યાયામથી સ્ત્રીજાતિનુ લાવ-ણ્ય ઘટે છે તો તે મૂર્ખ છે.

પચાસ સાઠ વર્ષ પૂર્વે આપણા દેશની સ્ત્રીઓ કુંઘમાથી વિવિધ

પ્રકારના ખાદ્ય પદાર્થો બનાવવાનુ જાણુતી હતી, રેટીઓ કાતવાનું જાણુતી હતી, ચિત્રશિલ્પનું કાર્ય તેમનાથી અજ્ઞાત નહોતુ, વૈદક સંબંધીનુ તેણુને આવશ્યકીય જ્ઞાન હતું. રાધવામા, રોગીની સારવાર કરવામા તથા અનાથ આતુરને સહાય કરવામા આર્યનારીઓએ નામના મેળવી હતી. આ વાતનો ઉલ્લેખ કરવાનું કારણુ એ છે કે, વર્ત્તમાનકાળમા કિંવા પ્રાચીનકાળમા રમણીઓને દ્રવ્યોપાર્જનનુ શિક્ષણુ આપવા સબંધી કોઇ વાધો લેતું નહિ. ભગવાનના આશીર્વાદથી કેટલાક વર્ષ પૂર્વે હિંદુઓના દેહમા પ્રાણુ હતો, મનમા સ્ફુર્તિ હતી તથા વિલાસિતાનુ નામ પણુ નહોતું. તેથી સામાન્ય આહારથી પણુ હિદુઓને સંતોષ થતો. વર્ત્તમાનકાળની પાશ્ચાત્ય પ્રથાનુસાર નર્સ કિંવા દાયા રાખવાની એ વખતે જરૂર પડતી નહોતી, ઘરના સામાન્ય કામકાજ માટે ઘાટી કે નોકર રાખવો પડતો નહોતો, દાન ધ્યાન અને પરોપકાર માટે 'હિતવર્દ્ધક સભા'ની સ્થાપના કરી સામાજિક કર્ત્તવ્યનું પાલન કરવાની જરૂર પડતી નહોતી. એ વખતની સાથે અત્યારના વખતનો વિચાર કરી જોતા એક રીતે ખેદ થયા સિવાય રહેતો નથી. આપણામાં પ્રથમના જેવી સમપ્રાણુતા અર્થાત્ બંધુભાવ નથી, મનમા સ્ફુર્તિ નથી, શાન્તિને બદલે આપણે અશાન્તિ અનુભવીએ છીએ તથા એ સઘળી વિષમતા અને અશાન્તિ દૂર કરવા માટે દિવસે દિવસે દ્રવ્યનું માહાત્મ્ય વૃદ્ધિંગત થતું જાય છે.

જુના જમાનાના પ્રાચીન અશિક્ષિત મનુષ્યો સર્વ પ્રકારની નવીનતાનો વિરોધ કરે એમા વિચિત્રતા જેવું કાંઇ નથી; પરંતુ કયા કારણોથી શિક્ષિતો હરેક વિષયના સારાસારનો વિચાર કરી તેનો સ્વીકાર કરે કિંવા ત્યાગ કરે એવી આશા સ્વાભાવિક રીતે રખાય

છે; પરંતુ અત્યંત પરિતાપનો વિષય છે કે, આપણા દેશના પુરુષો ઘણા સ્વાર્થી અને વિલાસી બની ગયા છે. આપણા દેશના શિક્ષિત પુરુષો પણ સ્વાધીનભાવથી વિચાર કરી શકતા નથી. દૃઢતાસહિત પોતાનો મત સ્થાપન કરતા તેઓ સંકોચાય છે. પોતાની ધારણા કિંવા માન્યતા અનુસાર વર્તવાનું સાહસ તેઓ કરી શકતા નથી. તાત્પર્ય એ છે કે, પુરુષો આવી રીતે ભીરુ રહેશે, તેઓ કેવળ પોતાના જ સ્વાર્થને જોયા કરશે તો દેશમા અનુકૂળ વાયુ કેવી રીતે વિહરશે એ સમજી શકાતું નથી. સર્વ પ્રકારના બળમા ચરિત્રબળ શ્રેષ્ઠ છે. એ ચરિત્રબળનો હિંદુ પુરુષોમા અભાવ છે. સંયમ તથા માનસિક બળથી જ ચરિત્રબળ મેળવી શકાય છે. પંખી કદાપિ એક પાંખથી ઉડી શકતુ નથી. કોઇ પણ દેશમા, કોઈ પણ કાળમાં રમણીઓને અજ્ઞાની તથા નિર્વીર્ય જડભગત રાખી કોઇ પણ જાતિ જીવનસંગ્રામમાં અગ્રેસર થઇ શકતી નથી. ધર્મની ઉન્માદનાથી જે રમણીઓ સ્વેચ્છાથી મૃત્યુને આલિંગન કરી શકે છે તેમનામા માનસિક બળ કેટલુ બધું હોવું જોઇએ એ સહુ સહેલાઇથી સમજી શકે તેમ છે. જેમનામા એટલુ બધુ બળ છે તેમને શિક્ષિતા કરવામા આવે તો કેટલો બધો લાભ થઇ શકે એ સ્પષ્ટ સમજી શકાય એવુ છે.

રમણીઓને શિક્ષણ આપવાના કાર્યમા હરેક પુરુષે પ્રયત્નશીલ રહેવુ જોઇએ. એ શિક્ષણ કેવી રીતે આપવું એ સંબધી વિશેષ કાઇ કહેવાનો મ્હને અધિકાર નથી જ્ઞાનીજનો સપૂર્ણ વિચાર કરી એ વિષયનો નિર્ણય કરી શકે તેમ છે; છતા મ્હારો પોતાનો અભિપ્રાય અત્રે દર્શાવવો હુ પ્રસગોચિત ધારુ છુ.

વર્ત્તમાનકાળમા સ્કૂલ કિંવા કૉલેજમા જે શિક્ષણ અપાય છે તેને જ શિક્ષણ સમજવામા આવે છે. વિશ્વવિદ્યાલયના શિક્ષણથી આપણે આપણી સ્વાભાવિક વિચારશક્તિ ગૂમાવી બેસીએ છીએ.

કુશળ ઇંગ્રેજો સમજી ચુક્યા છે કે, કેવળ પુસ્તકીઆ વિદ્યા વિદ્યાર્થી તથા શિક્ષકની માનસિક શક્તિને સંકુચિત કરે છે. આપણે આટલા કાળના અનુભવને અંતે સમજી જવુ જોઇએ કે, સ્કૂલ અને કૉલેજનું શિક્ષણ એ કોઇ આદર્શ શિક્ષણ નથી. જે શિક્ષણના પરિણામે માનસિક શક્તિ ખીલે, દૈહિક શક્તિની ઉન્નતિ થાય, સાંસારિક અને સામાજિક ગુંચવણો ઉકેલી શકાય એજ ખરું શિક્ષણ છે. એ શિક્ષણ કેવળ પુસ્તકોના વાચનથી મેળવી શકાતું નથી. એ શિક્ષણ માટે ઘરમા તથા વિદ્યાલયમા અભ્યાસ કરવો જોઇએ, ઉપયુક્ત ગુરુ પાસે ઉપદેશ લેવો જોઇએ તથા કઠોર એકાંતમા તપસ્યાથી આત્મશક્તિનો વિકાસ કરી સાધનાને માર્ગે અગ્રેસર થવુ જોઇએ. એમ કરવાથી દેહ, મન અને ચિત્તવૃત્તિનો વિકાસ થાય છે. આવું શિક્ષણ ઇંગ્રેજો આપણા દેશમા આપતા નથી. સમાજની સ્થિતિ શબ જેવી હોઇ તે પણ આવુ શિક્ષણ આપી શકતો નથી. પહેલા જે શિક્ષણ આપણા દેશની પાઠશાળાઓમા મળી શકતું હતું એ જાતીય શિક્ષણ હતું. જાતિના પ્રયત્ન સિવાય, સમષ્ટિની એકપ્રાણતા સિવાય દેશના સંતાનોને યથાર્થ શિક્ષણ મળી શકે એવો સંભવ નથી. જગતની અંદર આજ સુધીમા જે શિક્ષાકેન્દ્રો શ્રેષ્ઠ થયા છે એ સઘળા જાતીય પ્રયત્નોના પરિણામે જ થયા છે—ગવર્નમેન્ટની અનુકૂળતાથી થયા નથી.

ઇંગ્લેન્ડ અને અમેરિકામા એક યુગ પૂર્વેથી શિક્ષણના વિષયમા જે યુગાંતર થયો છે તેની ગંધ સુદ્ધા આપણા દેશમા નથી. કારણ કે આપણો દેશ (ભારતવર્ષ) કુંભકર્ણના દેશ (લંકા)નો પાડોશી છે. પાશ્ચાત્ય જગતમા સર્વ સ્થળે શિક્ષણને સંસાર તથા સમાજની સગવડ સાચવી શકાય એવી રીતે ઉપયોગી કરી લેવામા

આવે છે. એ શિક્ષણથી ચિત્તને કદાચ બાજૂએ મૂકીએ તો પણ દેહનો અને મનનો વિકાસ અવશ્ય થાય છે-તેઓ ઘણા અંશે મનુષ્યત્વ મેળવી શકે છે. આ દેશના શિક્ષણના ફળથી દેહ પંગુ થાય છે, સ્વાભાવિક માનસિક વૃત્તિનો લોપ થઇ યન્ત્રની માફક ચિત્ત ગ્રસે છે એ સબંધી બધો દોષ કેવળ શિક્ષણનો જ છે એમ કહી શકાતુ નથી. શિક્ષણ પદ્ધતિમા દોષ હોવા ઉપરાત ઘરમા વડિલો તરફથી જે શિક્ષણ મળવુ જોઇએ તે ભાગ્યે જ મળે છે. પ્રત્યેક સમાજ અને ગૃહસ્થ શિક્ષણ આપી ચરિત્રની ઉન્નતિ સાધવા બંધાયલો છે. સમાજ અને ગૃહસ્થ આજકાલ પોતાનુ એ કર્ત્તવ્ય પાળવા વિમુખ છે. આમ હોવાથી જ શિક્ષણ ચમત્કારિક ફળ આપે છે' આપણે શિક્ષણ માટે ટેક્ષ આપીએ છીએ તથા શિક્ષક માટે પગાર આપીએ છીએ; પરંતુ વ્યષ્ટિ તથા સમષ્ટિભાવથી શિક્ષણ આપવાની આપણી ગંભીર જવાબદારી આપણે ભૂલી જવી જોઇએ નહિ.

વર્ત્તમાનકાળમા પુરુષોને જે આદર્શથી શિક્ષણ આપવામા આવે છે એ જ આદર્શ સ્રી શિક્ષણનો છે. એ શિક્ષણ સર્વાંશે પુસ્તકીઆ હોઇ વિદેશી રીત-રીવાજ અનુસાર, સમાજની સાથે કાઇક અંશે વિદ્રોહાચરણ આચરીને આપવામા આવે છે. વિદ્યાશિક્ષણની સાથે પોતાના તરફ, સ્વદેશ તરફ, પોતાના સમાજ તરફ, પોતાની ભાષા તરફ તથા શિક્ષણ તરફ શ્રદ્ધાનો ઘણો વિશેષ સંભવ છે શિક્ષણ સમાજ તથા કાળને અનુકૂળ થવુ જોઇએ સમાજનો સંસ્કાર એક વસ્તુ છે અને સમાજદ્રોહ વિરુદ્ધ વસ્તુ છે. આપણા સમાજમા આચારની આવર્જના અને વિટંબના ઘણી વધારે છે. એ આવર્જનાનો તિરસ્કાર કરી દૂર ઉભા રહી વ્યંગ તેમજ વિદ્રુપબાણો ફેકીએ એ ઇષ્ટ નથી. પોતાના ચરિત્રબળ સાથે વિદ્યાનુ

બળ મળતા-સહાનુભૂતિથી ઉભયનો પ્રયોગ કરતા એ આવર્જના ધીમે ધીમે દૂર થઇ જશે. જે સ્ત્રી વર્તમાનકાળનુ શિક્ષણ મેળવે છે તે તેના સમાજ તરફ, અશિક્ષિતા બ્હેનો તરફ, સ્વદેશી ભાષા અને રીત-રીવાજો તરફ તિરસ્કાર ભાવથી જોતા શીખે છે. ધર્મ અને આત્મમર્યાદાનો ચાલૂ શિક્ષણમા અભાવ હોવાથી જ એવું પરિણામ આવતુ હશે કે ?

ગમે તે કારણો અને દોષથી વર્તમાન શિક્ષણપદ્ધતિ વિડંબિત હોય; પણ એટલુ તો ચોક્કસ છે કે, હમણાની પદ્ધતિ પ્રમાણે શિક્ષણ મળવાથી રમણીઓને લાભ થવાનો સંભવ ઘણો થોડો છે.

હવે આપણા દેશની સ્થિતિ તથા અભાવનો વિચાર કરી જોઇએ. આપણા દેશમા અવરોધપ્રથા પ્રચલિત છે. સુધારક પક્ષ બાદ કરતા આપણા દેશની ઉચ્ચ ગણાતી જાતિઓમા વિધવાઓનો પુનર્વિવાહ થતો નથી. આપણા દેશમા લોકાચાર અને સામાજિક સંસ્કાર ઘણા પ્રબળ છે.

સકળ દેશમા અને સકળ સભ્ય સમાજમા સ્ત્રીઓનુ સ્થાન ઉચ્ચ છે. સકળ સમાજોમા સ્ત્રીજાતિ પુરુષનુ બળ, બુદ્ધિ અને ભરોસો છે; આપણા દેશમા સ્ત્રીઓ પુરુષોની સપત્તિ છે. ગમે તે દેશમા ગમે તેમ હો; પરંતુ સ્ત્રીઓ તે સ્ત્રીઓ જ છે. પુરુષના નકળ કાર્યોમા સ્ત્રીને નિયુક્ત કરી શકાય તેમ નથી મ્હારુ એવુ કહેવુ નથી કે, સ્ત્રીને પુરુષના કાર્ય સોપવામા આવતા તે એ કાર્યો કરવા અશક્ત નિવડશે. કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે, બહુ જન્મના જે સંસ્કારોથી સ્ત્રીઓ ઘડાઇ છે એ સંસ્કારોનો નાશ કરવાથી શો લાભ છે ? રમણી તથા પુરુષના દેહની અંદર કેટલાક એવા યંત્રો (enbocrine

glands) કે જેને લીધે પરસ્પરમા ધાતુગત પાર્થક્ય સ્વાભાવિક રીતે જ હોય છે. પ્રકૃતિની વિરુદ્ધ કોઇ પણ કાર્ય કરવામા આવે છે તો પ્રકૃતિ તેનો બદલો જરૂર લે છે. તેના તરફથી કોઇને પણ ક્ષમા મળતી નથી.

હવે સ્ત્રીશિક્ષણ કેવી રીતે આપવુ એવો પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થાય છે. ઉત્તરમા કહેવાનુ કે (૧) સ્ત્રીજાતિની શારીરિક ઉન્નતિ, (૨) માતૃત્વનો વિકાસ, (૩) ગૃહિણીપણાની દક્ષતા તથા (૪) સાધારણ જ્ઞાનોન્નતિ–આટલી દિશાઓમા સ્ત્રીશિક્ષણની વ્યવસ્થા કરવી જોઇએ.

સ્વાસ્થ્યશિક્ષણ–રમણી હોય યા પુરુષ હોય–દરેકને માટે સ્વાસ્થ્યની અત્યંત અગત્ય છે. નીચામા નીચા વર્ગથી શરુ કરી ઉચામા ઉંચા વર્ગ સુધી દેહતત્વનું શિક્ષણ યથાક્રમે આપવાની આવશ્યકતા છે. આરમ્ભમા તો આ વિષયનુ શિક્ષણ આપવા માટે ચિકિત્સકોને બોલાવવા પડશે તથા એ સંબંધીનુ ખરચ પણ ઉપાડી લેવુ પડશે.

સ્વાસ્થ્યશિક્ષણની સાથે સાથે વ્યાયામ ચર્ચાની પણ વ્યવસ્થા કરવી જોઇએ. પાણી ભરવું, રસોઇ બનાવી પીરસવું, ભરતગુથણનું જ્ઞાન મેળવવુ, તરતા શીખવુ વગેરેથી શરીરની સારી ઉન્નતિ થઇ શકે છે. જેઓ એમ માને છે કે, વ્યાયામ કરવાથી રમણીના દેહની કમનીયતા ચાલી જાય છે તેઓ ભ્રાન્ત છે. નિયમિત વ્યાયામથી અંગસૌદર્ય વૃદ્ધિગત થાય છે, શરીરની ચામડી સુવાળી થાય છે, ખોટી મેદવૃદ્ધિ થતી નથી તથા સર્વ પ્રકારનુ લાવણ્ય ખીલી નીકળે છે ઇશ્વરે કાંઈ કેવળ પુરુષોના જ ઉપયોગ માટે આકાશ અને વાયુ બનાવ્યા નથી, ઇશ્વરે કાઇ એકલા પુરુષના જ શરીરમા માંસપેશીઓ ઉત્પન્ન કરી નથી. તેણે તો પુરુષ અને સ્ત્રી—ઉભયને માટે સમાન

નિયમની યોજના કરી છે. આજકાલ જોવામા આવે છે કે, નિરુદ્યમી વિલાસિની સ્ત્રીઓને જ પ્રસવ વખતે કષ્ટ વેઠવું પડે છે ત્યારે કૂલી રમણીઓ ઘણી સહેલાઈથી સંતાનને જન્મ આપે છે એનુ કારણ નિત્યના પરિશ્રમ સિવાય બીજુ કાઇ જ નથી. શિક્ષણની શરુઆતમા જ દેહનુ રક્ષણ કરવાનુ શિક્ષણ મેળવવુ જોઇએ–એ સિવાય બીજું સઘળુ શિક્ષણ નિરર્થક છે. હિંદુ રમણીઓને વ્યાયામનુ શિક્ષણ આપતા લજ્જા અનુભવવી એ જાણી જોઇને આત્મઘાત કરવા જેવુ છે

સ્ત્રીશિક્ષણનો દ્વિતીય વિષય—માતૃત્વ છે પોતાના દેહના બંધારણનુ તથા તેના વિશેષત્વનુ જ્ઞાન હરેક સ્ત્રીને હોવુ જોઇએ જનની થયા પછી પોતાનુ શુ કર્તવ્ય છે એ પ્રત્યેક સ્ત્રીએ જાણવુ જોઈએ. કેવળ સતાનને ગર્ભમા ધારણ કરી, તેને જન્મ આપી ગમે તે રીતે મ્હોટુ કરવાથી સ્ત્રીના કર્તવ્યની સમાપ્તિ થતી નથી. શું ખાવાથી, શુ પહેરવાથી તથા કેવી રીતે વર્તવાથી ગર્ભમાના સતાનનુ કલ્યાણ થાય તેમ છે, ગર્ભાવસ્થામા શુ કરવું જોઇએ તથા કેવા લક્ષણો જોવામા આવતા અમગળથી સાવધાન થવુ જોઇએ એ સઘળું સ્ત્રીજાતિએ સમજવું જોઇએ શિશુના દૈહિક બંધારણનુ વિશેષત્વ શુ છે તથા તેના દેહના કાર્યનું પાર્થક્ય શ્યા છે, તેને કયી ઉમ્મરે કેટલા પ્રમાણમા કયો ખોરાક આપવો, તેને કપડાલત્તા કેવી રીતે પહેરાવવા, તેની નિદ્રા અને મળત્યાગ કેવી રીતે થવા જોઇએ, શિશુના રુદનનો અર્થ કયારે શુ સૂચવે છે, તેને દાત આવે ત્યારે કેવી સાવધાનતા રાખવી જોઇએ એ સર્વ વાતનું સ્ત્રીજાતિને સંપૂર્ણ જ્ઞાન હોવુ જોઇએ, આપણા દેશમા કેટલીક ખોટી માન્યતાઓ તથા આચાર છે તે લક્ષ્યમા રાખી તેનાથી થતુ અહિત સમજવું જોઇએ.

સુવાવડ માટેનું સ્થાન કેવું હોવુ જોઇએ, પ્રસવ થયા પછી બ્રૅન્ડી, પોર્ટવાઇન કે વાઇઓનાનુ સેવન કરવાથી શુ નુકસાન થાય છે, ગર્ભાવસ્થામા જ્વર લાગુ પડતા શુ કરવુ જોઇએ વગેરે સર્વ વિષયોનું શિક્ષણ પ્રત્યેક સ્ત્રીએ મેળવવુ જોઇએ.

રમણીજાતિના શિક્ષણનો તૃતીય વિષય—ઉત્તમ ગૃહિણીપણું છે. એ શિક્ષણ પુસ્તકોના વાચનથી મળી શકતુ નથી. એ શિક્ષણ એવા ઉદ્દેશથી સ્થપાયલા વિદ્યાલયમા અથવા ગૃહસ્થના સસારમાથી મળી શકે છે. કુશળ ગૃહિણીની દેખરેખ નીચે ગૃહસ્થના સસારમા એ શિક્ષણ ઉત્તમ પ્રકારે મળી શકે છે. સુગૃહિણીએ એક તરફથી વ્યાપકતા, સહાનુભૂતિ તથા સ્થિર લક્ષ્ય રાખવુ જોઇએ તથા બીજી તરફથી તેણે ચૈતન્યમયી, જ્ઞાનમયી અને પ્રાણમયી રહેવું જોઇએ. સસારના સરસામાનની સુયોગ્ય વ્યવસ્થા રાખવી જોઇએ. એક તરફથી સંસારમા દ્રવ્ય એકઠું કરવુ જોઇએ તેવી જ રીતે બીજી તરફથી અતિથિ આશ્રિત માટે યોગ્ય ખરચ કરવુ જોઇએ, કલહ કંકાસનો નાશ કરવો જોઇએ, સહુને સ્નેહના શાસનથી વશ રાખવા જોઇએ. રોગમા સેવા, વિપદમા સહાય દુઃખમા સાન્ત્વના આપવા તત્પર રહેવુ જોઇએ. સહુના તરફ સમદૃષ્ટિ રાખવી જોઇએ. ન્હાની ઉમ્મરના બાળકોના ખોરાક પોષાક, સ્વાસ્થ્ય, શિક્ષણ અને ચારિત્ર્ય ઉપર સૂક્ષ્મ દેખરેખ રાખવી જોઇએ, દાસ દાસીઓનુ આત્મીય માણસોની માફક જ પાલન કરવુ જોઇએ, પાડોશીઓ સાથે સદ્ભાવ રાખવો જોઇએ, ગૃહપાલિત જીવજંતુની સેવા પોતાને હાથે કરવી જોઇએ, સંસારની આવકજાવકનો હિસાબ રાખવો જોઇએ, ઘર તથા આંગણું સ્વચ્છ રાખવા જોઇએ; તે સાથે ગૃહિણીએ વ્યવહારકુશળ રહેવુ જોઇએ. આ સઘળા કર્ત્તવ્યોને સારી રીતે સંપન્ન કરનાર સ્ત્રી આદર્શ ગૃહિણી તરીકે ઓળખાય છે.

સ્ત્રીજાતિના શિક્ષણનો ચતુર્થ વિષય—પુસ્તકજ્ઞાન છે. ભૂગોળનું, દેશના ઇતિહાસનું, સાહિત્ય તથા ગણિતનુ, પદાર્થવિજ્ઞાનનું તથા સમાજતત્વનુ સામાન્ય જ્ઞાન હરેક સ્ત્રીએ મેળવવુ જોઇએ. પરતુ તે સાથે ભરતગુથણનું, સંગીતવિદ્યાનુ અને રસોઇ બનાવવાનુ જ્ઞાન પ્રથમ હોવાની જરૂર છે. એ જ્ઞાન સિવાય બીજુ બધું જ્ઞાન નિરર્થક છે.

આપણા દેશમા વિદ્યાશિક્ષણનો પ્રચાર જેમ જેમ વધતો જશે તેમ તેમ હરેક વિષયની ઉન્નતિ જોવામા આવશે; છતા એટલુ અવશ્ય સ્મરણમા રાખવાનુ છે કે, ધર્મજ્ઞાન સિવાયનું શિક્ષણ સર્વથા નિરુપયોગી છે. શિક્ષણક્રમમા ધર્મનું સ્થાન અવશ્ય હોવું જોઇએ. સઘળી જુની પુરાણી વસ્તુઓને વિદાય કરી દઇ આપણે હરેક વિષયમા પાશ્ચાત્યપ્રથાનુ અનુકરણ કરીએ એ ઇષ્ટ કિંવા ઉચિત નથી."

ઉપરોક્ત લેખ તપાસી રહ્યા પછી વખત થઇ ગયેલો હોવાથી જ્યોત્સ્ના રસોઇ કરવા માટે રંધનગૃહમા ગઇ.

પ્રકરણ ૯ મું.

નવીન યુક્તિ.

ઉન્માદગ્રસ્ત બની ગયેલા કાન્તિપ્રસાદને સાણંદ લઇ જવાનું સલામતી ભર્યુ નહોતું એ વાત વિહારીપ્રસાદ સારી રીતે જાણતો હતો સી૦ આઇ૦ ડી૦ ના અમલદારો સાણંદમા પણ કાન્તિપ્રસાદની તપાસ કર્યા સિવાય રહેશે નહિ એમ તેને ખાત્રી હતી. બીજી તરફથી કાન્તિપ્રસાદની સ્થિતિ એવી હતી

કે, તેને બીજા કોઇ અજાણ્યા જોખમ ભરેલા સ્થળે લઈ જવો એ વિશેષ જોખમ ભરેલું હતું. સઘળી પરિસ્થિતિનો પ્રથમથી વિચાર કરી લઈ વિહારીપ્રસાદ કાન્તિપ્રસાદને બારોબાર અમદાવાદ લઇ ગયો તથા તેણે પોતાના એક અંગત વિશ્વાસપાત્ર સ્નેહીને ત્યા કનિષ્ટ બંધુને એકાતમા રાખવાની ગોઠવણ કરી

વિહારીપ્રસાદનો એ સ્નેહી વકીલ હોઈ મુખ્યત્વે કરીને તે ફોજદારી ગુન્હાઓના કેસ જ પોતાના હાથમા લેતો હતો તે વકીલ હોવા છતા તેનું હૃદય ઘણું દયાળુ હતું. પોતાના મિત્ર વિહારીપ્રસાદને મુખે કાન્તિપ્રસાદ ઉપર આવી પડેલી સઘળી આફતની વાત સાભળી થોડા સમય સુધી સ્વગત કાંઇ વિચાર કરી તેણે કહ્યું—"મ્હારી માન્યતા એવી છે કે, કેસની સંપૂર્ણ તપાસ ન થઇ જાય ત્યા સુધી કાન્તિપ્રસાદ ઉન્માદ હાલતમા રહે એ જ આપણે માટે હિતકર્ત્તા છે. તે સાથે જો સાક્ષીઓના પૂરાવા અને પ્રમાણોથી એમ સાબિત કરી શકાય કે, ખૂન થયુ તે દિવસે કાન્તિપ્રસાદ મુબાઇમા હાજર નહોતા તો તેમના ઉપર આરોપ આવે નહિ. એવુ સાબિત કરવાથી રમાસુદરી કદાચ ગુન્હેગાર તરીકે સપડાય એ બનવા જેવું છે; પરંતુ તેથી આપણે આપણા બચાવનો પ્રયત્ન કરવામા શિથિલતા રાખવી જોઇએ નહિ વળી આ કાર્ય જો એક ડૉક્ટરને આપણા હાથમાં લેવામા આવે તો જ બની શકે એવુ છે. ડૉક્ટરનુ સર્ટિફિકેટ પ્રથમ રજૂ કરવાની જરૂર પડશે તથા કાન્તિપ્રસાદ ખૂન થયુ તે પહેલાં આઠ દિવસથી એ ડૉક્ટરની સારવારમા હતા તથા તેમને ચિત્તભ્રમનો વ્યાધિ લાગૂ પડયો હતો એમ ડૉક્ટરની જુબાનીથી સાબિત કરવુ પડશે. આ કાર્ય કરવા માટે બેએક હજાર જેટલી રકમ ડૉક્ટરને આપવી પડશે."

વિહારીપ્રસાદે કહ્યું:—"ભાઇ! તમે સલાહ આપો તે પ્રમાણે વર્તવાને હું તૈયાર છુ. મ્હારી પાસેની સઘળી મિલકત ખરચતા પણ જો કાન્તિપ્રસાદનું રક્ષણ થતુ હોય તો તેમ કરવા હું રાજી છું."

વિહારીપ્રસાદના મિત્ર કેશવલાલે કહ્યુ—"ડૉકટર સંબંધીની વ્યવસ્થા નક્કી કર્યા પછી તરત જ આપણે કાન્તિપ્રસાદ નિર્દોષ હોઈ તેઓ અમુક વખતથી અમુક સ્થળે અમુક ડૉકટરની સારવારમા છે તથા તેમના ઉપરનો પોલિસનો સંદેહ અમૂલક છે એમ આપણે પોલિસખાતાને લખી જણાવવુ પડશે. તેઓ એ ખબર મળતા અત્રે ઉપસ્થિત થશે તથા કાન્તિપ્રસાદને કદાચ જામીન ઉપર નહિ છોડતા પોતાની સાથે લઇ જઈ સરકારી ડૉકટરની સારવારમા રાખશે, પરંતુ હમણાની કાન્તિપ્રસાદની સ્થિતિ એવી છે કે, તેમની જબા-નીને પોલિસખાતાથી ઉપયોગમા લઇ શકાશે નહિ."

બીજી કેટલીક વાતચિત થયા પછી ડૉકટર સંબંધીની આવશ્ય-કીય વ્યવસ્થા કરવાનુ કામ કેશવલાલને સોપી સ્હાન્જે પરત આવવાનુ કહી વિહારીપ્રસાદ સાણંદ ચાલ્યો ગયો.

તે ઘેર જઈ દિવાનખાનામા બેઠો ત્યારે બીજું કોઇ ત્યા હાજર નહોતુ. એ એકાન્તમા મધુ તેની પાસે ઉપસ્થિત થઇ. તે બીચારી એક પણ અક્ષર ઉચ્ચારી શકી નહિ. તેની આખોમાથી ચોધાર આસુઓનો પ્રવાહ વહેવા લાગ્યો વખત વિચારી વિહારી-પ્રસાદે કહ્યું:—"ભાભી, આમ આક્રંદ ન કરો. આવા અણીને વખતે તમે સમયસૂચકતા વાપરી અત્રે આવ્યા છો એ એક રીતે બહુ સારુ કામ કર્યું છે. મ્હારા ભાઇની ફિકર ચિંતા કરશો નહિ. તેઓ ચોક્કસ સ્થળે સહિસલામત છે. તેમના ઉપર આવેલો આરોપ કેવી રીતે દૂર કરવો એ સબંધીની ખટપટ કરવામા જ હું રોકાયલો

છુ. આવી પડેલા દુખથી ગભરાઇ નહિ જતા વિચારશીલ વ્યક્તિએ સાવધાનતા અને સમયસૂચકતાથી દુ:ખને દૂર કરવાનો યત્ન આદરવો જોઇએ."

મહામુશિબતે આત્મસંવરણ કરી પહેરેલા વસ્ત્રના પાલવથી અશ્રુમાર્જન કરતા કરતા મધુએ કહ્યુ—"ન્હાનાભાઇ! એક વખત તમે મ્હને તેમની પાસે લઈ જાઓ. તેમને જોયા સિવાય મ્હારો અંતરાત્મા શાન્તિ ધારણ કરી શકે તેમ નથી."

વિહારીપ્રસાદે ગંભીરભાવથી કહ્યુ—"આમ અધીરા બની જશો તો પાછળથી કદાચ સહુને પશ્ચાત્તાપ કરવો પડશે. મ્હારા ભાઇ નિર્વિઘ્ને સંકટમુક્ત થાય એવી યોજના કરવામા આવે છે વડિલભાઇ એ પિતાતુલ્ય છે. હું મ્હારા પ્રાણનો પણ ભોગ આપી તેમને બચાવવામા પાછી પાની નહિ કરું.'

આવી રીતે અનેક પ્રકારે વિહારીપ્રસાદે મધુનુ સાંત્વન કર્યું. તેણે એ પ્રકાર સબંધી કોઇની સાથે કાંઇ વાતચિત નહિ કરવાની સહુને ગુપ્ત રીતે સૂચના આપી દીધી. આમ છતા કાન્તિપ્રસાદના ઉન્માદગ્રસ્ત થયાની વાત તેણે કોઇને કહી નહિ.

મધ્યાહ્નકાળે પાછો વિહારીપ્રસાદ અમદાવાદ આવ્યો કેશવલાલે એક ડૉક્ટરની સાથે મળી સઘળો બંદોબસ્ત કરી નાખ્યો હતો એ ડૉક્ટરે કાન્તિપ્રસાદની સ્થિતિ તપાસી એમ કહ્યું હતુ કે, "મન ઉપર સખ્ત આઘાત થવાથી આ ઉન્માદરોગ લાગુ પડયો છે આવી સ્થિતિમા આપણે જામીન આપી મહેલાઇથી એમને આપણી દેખરેખમા રાખી શકીશુ "

સર્વ પ્રકારનો પ્રાથમિક બંદોબસ્ત થઇ ગયા પછી મુબાઇ પોલિસ કમીશનરને ખબર મોકલવામા આવી. એ અરજીમા નિમ્નલિખિત હકીકત લખવામા આવી —

"મહેરબાન સાહેબ!

× × × દિવસે મુંબાઇ શહેરમા મિ૦ મનમોહન બૅરિસ્ટરના બંગલામા એક યુવકનું ખૂન થવાની હકીકત વર્તમાનપત્રોમા વાચી અમે ઘણા દિલગીર થયા છીએ તથા બૅરિસ્ટર સાહેબના જમાઇ મિ૦ કાન્તિપ્રસાદ ખૂની હોવાનો જે સંદેહ પોલિસના અંતરમા ઉપજ્યો છે તે તદ્દન ખોટો છે એમ જણાવવાની અમને ફર્જ પડે છે. ખૂન થયુ તેના પંદર દિવસ અગાઉથી કાન્તિપ્રસાદની તબિયત બીમાર રહેતી હતી તેથી ખૂન થતા અગાઉ આઠ દિવસથી અમદાવાદ આવેલા હોઈ તેઓ ત્યારથી અમદાવાદમા × × ડૉક્ટરની સારવારમા છે તથા એ સબંધીનુ ડૉક્ટર સાહેબનુ સર્ટિફિકેટ આ સાથે આપના તરફ મોકલવામા આવે છે. કાન્તિપ્રસાદને વીસ દિવસથી–ખૂન થયુ તે પહેલાથી ઉન્માદ રોગ લાગુ પડયો છે તથા ખૂન થયુ તે અરસામા તેઓ મુબાઇમા હાજર નહોતા. આ સઘળી વસ્તુસ્થિતિનો વિચાર કરી જોતા ખૂનના વિષયમા તેઓ સર્વાંશે નિર્દોષ છે એમ આપ સહેલાઇથી સમજી શકશો. એક ગૃહસ્થ માણસને અન્યાય ન મળે તથા તેના ઉપર ખોટો આરોપ ન આવે એ હેતુથી આ સ્પષ્ટ ખુલાસો કરવો પડયો છે.

લિ.

આપનો નમ્ર સેવક,

વિહારીપ્રસાદ જગદીશપ્રસાદ દેસાઇ

C/o કેશવલાલ ચુનીલાલ મ્હેતા

વકીલ, હાઇકોર્ટ–અમદાવાદ."

પત્ર મળતાની સાથે જ મુંબાઇથી પોલિસખાતાનો અમલદાર અમુક માણસો સાથે અમદાવાદ આવ્યો તથા કાન્તિપ્રસાદની જુબાની

લઇ શકાય તેમ નથી એવી સ્થિતિ જોવામા આવતા વિહારીપ્રસાદની, ડૉક્ટરની અને વકીલ કેશવલાલની જુબાની તેણે નોંધી લીધી. પચીસહજારના જામીન ઉપર કાન્તિપ્રસાદને છૂટો રાખવામા આવ્યો.

પોલિસને એટલી તો ખાત્રી હતી, કે નલિનીકાન્તનુ ખૂન કાન્તિપ્રસાદ અગર તો રમાસુદરી એ બેમાથી એક જણે કરેલુ હોવુ જોઈએ તેથી એ સંદેહને વશ થઇ હવે જો રમાસુંદરીને સ્વતત્ર રાખવામાં આવશે તો કેસ લુલો થઇ જશે એમ ધારી પોલિસે રમાસુદરીને ગિરફતાર કરી. મનમોહન બૅરિસ્ટરે પુત્રીને જામીન ઉપર છોડાવવાનો ઘણો પ્રયત્ન કર્યો; પરંતુ તેમા તેમને સફળતા મળી નહિ.

પ્રકરણ ૧૦ મું.

પતિપત્નીનું પુનર્મિલન.

બીજુ એક અઠવાડીઉ વીતી ગયુ. જે ડૉક્ટરે કાન્તિપ્રસાદ પોતાની સારવારમા છે એવું સર્ટિફિકેટ આપ્યુ હતુ તેઓ કાન્તિપ્રસાદને ઔષધાદિ આપી હમ્મેશા બે વખત તેની ખબર જોઇ જતા હતા. ધીમે ધીમે રોગીનો બકવાદ ઓછો થતો હતો તથા તે ગંભીર ચિંતામા પડી ગયો હોય એવી રીતે શૂન્યદૃષ્ટિથી ઘણોખરો વખત બિછાનામા પડી રહેતો હતો. ભૂતકાળના જીવનના સઘળા પ્રસંગો જાણે કે તે ભૂલી ગયો હોય એવો તેના મુખદર્શન ઉપરથી ભાસ થતો હતો. ડૉક્ટરે કરેલી સૂચના

પ્રમાણે કોઇ પણ પરિચિત માણસ વિશેષ સમય સૂધી કાન્તિપ્રસાદ પાસે બેસતું નહોતું. વળી વિચાર કરી જોતા પાછળથી વકીલ કેશવલાલનો વિચાર પણ બદલાયો હતો તથા કાન્તિપ્રસાદ તેની તપાસ ચાલૂ થતા પહેલા જો શુદ્ધિમા આવી જાય-તેનો ઉન્માદ દૂર થઇ જાય તો જુબાની કેવી રીતે આપવી એ સમજાવવાનુ કામ સરળ થઇ જાય એમ વિચારી ડૉક્ટરને એ સબધી યથોચિત સૂચના આપતા હતા. વિહારીપ્રસાદ કેશવલાલને ત્યા જ રહેતો હોવા છતા અત્યંત અગત્યના કાર્ય સિવાય અગર તો ડૉક્ટરની રજા લીધા સિવાય કાન્તિપ્રસાદ પાસે હાજર થતો નહોતો. મુબાઇમા પોલિસે રમાસુદરીને ગિરફતાર કરેલી હતી એ હકીકત પણ સહુના જાણવામા આવી ગઇ હતી.

કાન્તિપ્રસાદ બીમાર હાલતમા ઘણોખરો વખત પોતાના મુખમાથી મધુના નામનો ઉચ્ચાર કરતો હોવાથી તથા એ સાધ્વી રમણી તેની સહધર્મિણી થાય છે એવુ જાણી ડૉક્ટરે કેશવલાલ તથા વિહારીપ્રસાદને આજે સ્હવારે એમ કહ્યું હતુ કે, "જેવી રીતે આવો ઉન્માદનો રોગ એકાએક લાગૂ પડે છે તેવી જ રીતે જો રોગીને તેનુ ઇચ્છિત પાત્ર મળી આવે છે તો તેનો રોગ એકાએક દૂર પણ થઇ જાય છે. આ રોગ ઉપર દવા કરતા માનસિક શાન્તિ અને આરામની ઘણી સારી અસર થાય છે. મધુબ્હેન જો અત્રે આવી રોગીના આત્મા તથા મનને આઘાત પહોચે એવો શોકભાવ નહિ દર્શાવતા શાન્તિ ધારણ કરી તેના સહવાસમા રહેશે તો તેથી કદાચ રોગ દૂર થઇ જશે. આ સૂચના અનુસાર વર્તવુ આપને યોગ્ય લાગે તો વર્તજો."

ડૉક્ટરની આવી સુચના મળતા પોતાના સ્નેહી કેશવલાલની

સંમતિ લઇ વિહારીપ્રસાદ મધુને અમદાવાદ તેડી લાવવા માટે માણુંદ ગયો. ઘેર જઇ તેણે એકાન્તમાં મધુની મુલાકાત લઇ કહ્યું:- “ભાભી, આજે હું તમને મ્હારા ભાઇ પાસે લઇ જવાને આવ્યો છું!”

આ વાક્ય સાંભળવામાં આવતા મધુની સઘળી ચિંતા ક્ષણ કાળ માટે દૂર થઇ ગઇ. તેણે કહ્યું:-“ તેમનું શરીર સારું છે ને ?”

અંતરના ઊંડાણમાંથી એક ગાઢ નિશ્વાસ મૂકી વિહારીપ્રસાદે કહ્યું:-“ ભાભી, તમે સમજુ છો. હવે કોઇ પણ વાત તમારાથી છુપાવી રાખવી એ મ્હને વ્યાજબી લાગતું નથી.”

અમંગળની આશંકાની હૃદયવિદારક વેદના મધુએ અનુભવી. તેણે સદેહને વશ થઇ કહ્યું:-“ ભાઇ! સંકટપરપગથી મ્હારું હૃદય પત્થર જેવું બની ગયું છે. કહો-કહો, કોઇ પણ વાત નહિ છુપાવતા બધી સાચી વાત મ્હને કહો.”

ઉત્તરમાં વિહારીપ્રસાદે વઢવાણના ડાકબંગલાથી આરંભીને આજ સુધીની કાન્તિપ્રસાદ સબંધીની સઘળી હકીકત મધુને કહી સંભળાવી. પતિને ઉન્માદનો રોગ લાગુ પડ્યો છે એવું જાણવામાં આવતા એ સાધ્વી પતિપ્રાણા પ્રેમદાના શોકનો પાર રહ્યો નહિ. તેણે મૌન રુદન કરતા કરતા કહ્યું:-“ ન્હાના ભાઇ! આ અભાગિનીના ભાગ્યમાં ઇશ્વરે લેશ માત્ર સુખ નિર્માણ કર્યું હોય એમ લાગતું નથી. તમને થયેલા રોગ માટે ડૉક્ટર શું કહે છે?”

“ડૉક્ટરની સલાહ તથા સૂચના મળ્યા પછી જ હું તમને તેડી જવા માટે અત્રે આવ્યો છું ‘હજી રોગે અસાધ્ય રૂપ ધારણ કર્યું નથી’ આમ કહી વિહારીપ્રસાદે ડૉક્ટરનો અભિપ્રાય મધુને જણાવ્યો.

થોડા સમય સુધી ચુપ રહ્યા પછી મધુએ કહ્યું:-"રોગમાથી આરામ થશે તો પણ માથા ઉપર બીજું જે સંકટ લટકે છે તેનું શુ? ન્હાનાભાઇ! તેમના દોષ જોવા એ મ્હારો ધર્મ નથી: પરંતુ તેમના કહેવાતા સંબધીઓમાથી આવા અણીના વખતે કોણ તેમને મદદ કરતા આવ્યુ છે?। તેમને આરામ થાય, તેઓ ગુન્હામાથી બચી જાય અને પછી સન્માર્ગે ચાલી નવજીવન ગુજારે એવી જ મ્હારી ઇચ્છા છે. મ્હને તેમની સેવા સિવાય બીજુ કાઇ જોઇતું નથી. ચાલો, તમારી સલાહ પ્રમાણે જ હું વર્તીશ. મ્હારા વર્તનથી તેમના ચિત્તને વિશેષ દુઃખી થવાનુ કારણ હુ નહિ જ આપુ. વળી મ્હારા દેરાણી વગેરે અત્રે એટલા રહે એ મ્હને ઇષ્ટ લાગતુ નથી. બધા સાથે હોઇશુ તો સારવાર કરવાની અનુકૂળતા થશે; એટલુજ નહિ પણ પારકે ઘેર એ વિશેષ દિવસ સૂધી રહે તે પણ ઇચ્છનીય નથી કેશવલાલભાઇ સાથે તમારો ગાઢ સ્નેહ સબંધ છે એ હુ જાણુ છુ; પરતુ તેમને આપણે કેટલા દિવસ સૂધી ભારરૂપ થવું? એ કરતા તો આપણી સહુની રહેવાની વ્યવસ્થા મ્હારે ઘેર (પિયર) કરીએ એજ ઉત્તમ છે."

યથાક્રમે એ ઓરડાના દ્વાર પાસે બેસી રહી કાન્તિપ્રસાદની હિલચાલ ઉપર દેખરેખ રાખતા હતા. ઓરડાના મધ્ય ભાગમા એક કેરોસિન્ લૅમ્પ સળગતો હતો.

બરાબર આ વખતે વિહારીપ્રસાદ મધુને એ ઓરડાના પ્રવેશ દ્વાર પાસે લઇ આવ્યો તથા અત્યંત મૃદુસ્વરે તેણે કહ્યુ:- " ભાભી, હુ અહીં બેસુ છુ તમે અંદર જાઓ. જો જો, સહજ પણ ભુલ કરતા નહિ."

પત્થર કરતા પણ વિશેષ કઠિન હૃદય કરી હાથમા દૂધનુ પાત્ર લઇ મધુ કાન્તિપ્રસાદના બિછાના પાસે ગઇ એ વખતે કાન્તિપ્રસાદ આડે પડખે સૂતેલો હોવાથી મધુના આગમનની તેને ખબર પડી નહિ.

લગભગ દશેક મિનીટ સુધી મધુ સ્થિર ઉભી રહી પતિનુ લેવાઇ ગયેલુ શરીર જોઇ તેનુ હૃદય ભરાઇ આવ્યુ; છતા મહા મુશ્કેલીએ તેણે આત્મસંવરણ કર્યું. દશ મિનીટ પછી દૂધના પાત્રને નીચે મૂકી મધુ કાન્તિપ્રસાદના બિછાના પાસે બેઠી તથા તેણે પતિના મસ્તક ઉપર ધીમેથી હાથ ફેરવ્યો.

સ્પર્શ થતાની સાથે જ કાન્તિપ્રસાદે પાસું ફેરવ્યુ. મધુ નજરે પડતા તેના નયનોએ એક પ્રકારનો અભૂતપૂર્વ ભાવ ધારણ કર્યો; છતા એ ભાવ વિશેષ સમય સુધી કાયમ રહી શક્યો નહિ. તે સ્થિર દૃષ્ટિથી મધુના મુખ તરફ જોઇ રહ્યો. પછી તેના નેત્રોમા બે અશ્રુબિંદુ તરી આવ્યા. મધુએ પહેરેલા વસ્ત્રના પાલવથી એ અશ્રુબિંદુ સ્વચ્છ કરી નાખ્યા. પછી તેણે પોતાના હાથનો ટેકો આપી પતિને બિછાનામા બેઠો કર્યો અને ચમચાથી પોતાને હાથે દૂધ પાતા પાતા મૃદુસ્વરે તેણે પૂછ્યુ:-" મ્હને ઓળખો છો કે ? "

કાન્તિપ્રસાદ આ પ્રશ્ન સાભળી થોડો સમય ચિંતામગ્ન રહ્યો. પછી તેના મુખ ઉપર હર્ષનો ભાવ પ્રકાશી નીકળ્યો. અલ્પ કાળ માટે તેનો ઉન્માદ દૂર થઇ ગયો. તેણે જડિત કઠે કહ્યુઃ–" હા, આટલા દિવસ સૂધી તું ક્યાં હતી ? '

મધુએ કહ્યુ –" એ બધી વાત પછીથી થશે તમે સાજા થઇ જાઓ મનમા કોઇ પણ પ્રકારની ચિતા કરશો નહિ "

કાન્તિપ્રસાદે કહ્યુઃ–" મધુ ! હું મહાપાપી છુ—મ્હેં તને બહુ દુઃખ દીધુ છે. " આટલુ બોલતામા તો તેની આખોમા આસુ ભરાઇ આવ્યા.

મધુએ એ અશ્રુજળ સ્વચ્છ કરતા કરતા કહ્યુઃ–" જે કાઇ થવાનુ હતુ તે થયુ છે. હવે એ સંબંધીની ચિતા કરી મનને વ્યાકુળ બનાવી દેશો નહિ. "

પુનઃ કાન્તિપ્રસાદના મુખ તથા દૃષ્ટિના ભાવમા પરિવર્ત્તન થવા લાગ્યુ. તેનુ મન પાછુ ઉન્માદગ્રસ્ત બની ગયુ. તેણે મધુના હાથમાના દૂધના પાત્રને હાથથી હડસેલી મૂક્યુ. પાત્રમાનુ દૂધ ઢોળાઇ ગયુ. ઉન્માદને વશ થઇ તે કહેવા લાગ્યો –" રાક્ષસી રમાસુરિ ! હુ તને બરાબર ઓળખું છુ. તું મ્હને ઝેર પાવા આવી છે, કેમ ?!" આમ કહી ફાટેલી આખોથી કાન્તિપ્રસાદ મધુના મુખ તરફ જોઇ રહ્યો.

આ વખતે બ્હારથી વિહારીપ્રસાદે સંકેત કર્યો એટલે મધુ પણ ધીમેથી ઉઠી બ્હાર ચાલી ગઇ. પતિની વિચિત્ર હાલત જોઇ તેના શોકનો પાર રહ્યો નહોતો. એ અભાગિની પતિના કલ્યાણની કામનાથી ઇશ્વરનુ સ્મરણ કરવા લાગી.

પ્રકરણ ૧૧ મું.

કારાગૃહમાં આત્મહત્યા.

વાંચકબંધુઓ જાણી ચુક્યા છે કે, પોલિસખાતાએ સંદેહને વશ થઇ રમાસુંદરીને કારાગૃહવાસિની કરી હતી તેને જામીન ઉપર છોડાવવાના મનમોહન બેરિસ્ટરના સઘળા પ્રયત્ન વૃથા થયા હતા આમ છતા રમાસુન્દરીને ખોરાક તથા બીજી આવશ્યકીય વસ્તુઓ ઘેરથી મગાવવાની રજા આપવામા આવેલી હતી.

વિલાસ અને સ્વચ્છંદતામા ઉછરેલી રમાસુન્દરીનુ ચચળ ચિત્ત કારાગૃહવાસિની થયા પછી વિભ્રમિત બની ગયુ હતું. પોતાનું શું થશે તથા ઉપસ્થિત થયેલા પ્રસગનુ કેવુ પરિણામ આવશે તેની કલ્પના કરતા તે કપી ઉઠતી હતી

રમાસુદરીને કારાગૃહના જે વૉર્ડમા રાખવામા આવી હતી તે વૉર્ડમા પુરુષ કેદીઓની સખ્યા બિલ્કુલ નહોતી એ સ્ત્રીવિભાગમા સ્ત્રી ગુન્હેગારોને જ રાખવામા આવેલી હતી. કેટલીક સ્ત્રીઓ કાચી કેદમા હતી તો કેટલીકના ગુન્હાઓની કોર્ટમા તપાસ ચાલતી હતી એ ગુન્હેગાર સ્ત્રીઓમાની કોઇએ ધણીને ઝેર આપ્યુ હતુ, કોઇ કુવે પડી આત્મહત્યા કરવાના પ્રયત્ન માટે પકડાઇ હતી કોઇ નીચ વર્ગની સ્ત્રી ચોરીના ગુન્હા માટે પકડાઇ હતી તથા કોઇ ઉચ્ચ જાતિની વિધવા નવપ્રસૂત સતાનને મારી નાખવાના ગુન્હા માટે ગુન્હેગાર તરીકે સપડાઇ હતી

રમાસુદરીએ બ્હારના સ્વતંત્ર વાતાવરણમા અને કારાગૃહના

વાતાવરણમા આસમાન જમીન જેટલુ અતર જોયુ. ઉપર દર્શાવેલી ગુન્હેગાર સ્ત્રીઓની પાસે રહેતા તેના ગર્વિત મનને ઘણો આઘાત થયો. સુધારક સમાજમા તેને જે માન મળતું હતુ તે આ કારાગૃહ નિવાસથી દૂર થઇ ગયેલુ તેને જણાયુ. પોતે કદાચ નિરપરાધી તરીકે છૂટીને પુન સમાજમા પાછી જશે તો પણ સર્વ જનો તેના તરફ તિરસ્કાર યુક્ત દૃષ્ટિથીજ જોશે, એવી પોતાના મનની ખાત્રી થતા તેને જીવન ઉપર ઘણો કટાળો ઉપજ્યો.

અમે એવી નિષ્ઠુર સ્ત્રીના હૃદયમા પણ સ્વાભાવિક રીતેજ પોતાના સંતાન તરફ પ્રેમભાવ હોય છે રમાસુદરીને પણ પોતાના પુત્રનુ આ વખતે સ્મરણ થઇ આવ્યુ તે સ્વગત વિચારવા લાગી:— "હવે હુ મુક્ત થઇશ તોપણ જે કલંક મ્હારા શિરે ચોટયુ છે તે ભુંસાય તેમ નથીજ. એવા તિરસ્કૃત અને નિંદાયુક્ત જીવન કરતા મૃત્યુ જ સહસ્ત્રધા કલ્યાણજનક છે."

મનુષ્યજીવનમા પશ્ચાત્તાપના પ્રસંગો વારવાર ઉપસ્થિત થાય છે; પરંતુ એ પશ્ચાત્તાપનું પ્રમાણ જ્યારે પોતાની ભૂલો સમજવામા આવે છે ત્યારે ઘણુ વધી જાય છે તથા મનુષ્ય એવા પ્રસંગે જીવનથી કટાળી જાય છે.

રમાસુદરીને પોતાના ભૂતકાળના સમસ્ત જીવનનુ સ્મરણ થઇ આવ્યુ. તે સ્વગત કહેવા લાગી:—"હવે હુ મ્હારી ભૂલો સ્પષ્ટતાથી જોઇ શકું છુ. કાન્તિપ્રસાદ મ્હારા કરતા વિશેષ સ્વેચ્છાચારી છે, એમ હુ કેવી રીતે કહી શકુ? મ્હારા ઉપરના અનુરાગને લીધે તેમણે પોતાની ધર્મપત્નીનો ત્યાગ કરી મ્હારી સાથે સુધારક લગ્ન કર્યું. ન્યાતજાતના સામાજિક બંધનો તોડી નાખ્યા, હુ સગર્ભા હાલતમા છુ એમ જાણવા છતાં તે તરફ દુર્લક્ષ્ય કરી તેમણે મ્હને

આશ્રય આપી મ્હારું કલંક છુપાવ્યું. મ્હારે માટે તેમણે આટલો બધો ત્યાગ કરેલો હોવા છતાં મ્હે તેમના તરફ અનુરાગ દર્શાવ્યો નહિ—આતરિક સ્નેહભાવ તથા સેવાથી તેમને સુખી કરવાનો પ્રયત્ન આદર્યો નહિ તથા હુ હરેક રીતે ગુન્હેગાર હોવા છતા તેમના છિદ્રો શોધવા લાગી. આવી પરિસ્થિતિમા તેઓ મ્હારા ઉપર વિરક્ત થાય તો તેમા તેમનો શો વાક? અફસોસ, જો મ્હે તેમના તરફ સ્નેહભાવ રાખી મ્હારું સહચારિણી તરીકેનું કર્તવ્ય બજાવ્યુ હોત તો સુખ મેળવવાની લાલસાથી તેઓ સ્વચ્છદી ન જ બની જાત; તેમને અવળે માર્ગે જવાના કારણો મ્હેં જ આપ્યા છે.”

હાય! અંધ માનવ! આગ લાગ્યા પછી કૂવો ખોદવા જવાથી શુ ફળ? જે પશ્ચાત્તાપ જીવનક્રમના આરભથી થવાની જરૂર હતી તે પશ્ચાત્તાપ સમસ્ત જીવનની પાયમાલી થયા પછી થાય તેથી શો લાભ? અનેક ઠોકરો ખાવા છતા અંધ બની અવળે માર્ગે આગળ વધી અધોગતિની ઉંડી ગર્તામા પડયા પછી ડહાપણ આવે તો તેથી શુ સાર્થક?

અભાગિની રમાસુદરીની સ્થિતિ પણ એવી જ હતી. તેણે જાણી જોઇ સચ્ચરિત્રા, પતિધર્મપરાયણા મધુના સાસારિક જીવનમાં દુઃખનો પ્રચડ જ્વાળામુખી સળગાવ્યો હતો. પારકી મિલ્કત ઉપર નજર બગાડવાનો તેને ધર્મત. શો અધિકાર હતો?

રમાના નેત્રોમા અશ્રુજળ ભરાઇ આવ્યુ. તે કહેવા લાગી—“હવે મૃત્યુ જ મ્હારે માટે ઉત્તમ છે. મ્હારા ગુન્હાઓનું ફળ ભોગવી હું મ્હારું કાળુ મુખ આ સંસારમાથી ચિરકાળ માટે છુપાવી દેવા ઇચ્છુ છું; પરતુ જે બનાવ બન્યો છે તેથી કાન્તિપ્રસાદના શિર ઉપર ન્યાયની તલ્વાર લટકી રહી છે. મરતા મરતાં

પણ હુ જો તેમના ઉપર સામાન્ય ઉપકાર કરતી જઇશ તો ઇશ્વરના દરબારમા મ્હારા તરફ થોડી દયા દર્શાવવામા આવશે. એ ઉપકારના બદલામા હું મ્હારા પુત્રને ઉછેરી સચ્ચરિત્રશાળી બનાવવાનુ કામ તેમને સોપી જઇશ. મ્હારા મૃત્યુથી દેવસ્વરૂપિણી મધુમાળા પણ સ્વામીના સંગસુખને મેળવી સુખી થઇ શકશે તથા મ્હારી એકલીના મૃત્યુથી અનેક જીવ સુખી બની શકશે."

રમા મજળનયને આવી ચિંતા કર્યા કરતી હતી, એવામા વૉર્ડર તરીકેનું કામ કરનાર એક સ્ત્રીએ આવી સર્વેને પોતપોતાની ઓરડીમા જવાની આજ્ઞા કરી. બધી બંદિની સ્ત્રીઓ પોત પોતાના નિયત સ્થળે ઉપસ્થિત થઇ એટલે તેમની હાજરી લેવામા આવી અને સાત વાગેલા હોવાથી તેમને સુઇ જવાની સૂચના આપી તેમની ઓરડીઓ બંધ કરી દેવામા આવી. કોઇ પણ ઓરડીમા બત્તીની સગવડતા નહોતી. દરેક ઓરડીને બ્હારથી તાળું વાસી દેવામા આવ્યું તથા એ સ્થળે ગંભીર નિસ્તબ્ધતાનું સામ્રાજ્ય સ્થાપિત થયુ.

એકાંતં મળતા દુઃખી અનુતપ્ત માનવની ચિંતાનો સ્રોત અવિરામગતિથી આગળ વધે છે. ઓરડી બંધ થતા પૂર્વે પ્રકાશની અંદર રમાસુન્દરીએ જે ચીઠ્ઠી લખી રાખી હતી તે આ પ્રમાણે હતી.

"ન્યાયાધીશ સાહેબ !

મ્હારી જુબાનીમા પોલિસ સમક્ષ મ્હે જે લખાવ્યુ છે કે, નલિનીકાન્તનું ખૂન કરનાર કાન્તિપ્રસાદ છે એ વાત તદ્દન ખોટી છે. અમુક ગંભીર કારણોને લીધે મ્હે જ એ ખૂન કરેલુ છે તથા સઘળા લોકોની હાજરીમા કોર્ટની અંદર ગુન્હેગાર ઠરી મ્હારે નીચું જોવુ ન પડે એ માટે આત્મહત્યાથી હુ મ્હારા જીવનનો અંત લાવુ છું.

કાન્તિપ્રસાદ તદ્દન નિર્દોષ હોઇ મ્હારા પુત્રને ઉછેરી મ્હોટો કરવાનુ કામ હું મ્હારી છેવટની ઘડીએ તેમને સોંપતી જાઉં છુ. મ્હારા દોષો તરફ દુર્લક્ષ્ય કરી તેઓ ઉદારભાવથી મ્હારી આટલી પ્રાર્થના સ્વીકારશે તો નરકમાં પણ મ્હને થોડી શાન્તિ મળશે. વિદાય.

લિ. રમાસુંદરી."

રાતના અગીઆર વાગ્યા સૂધી રમાસુદરી ચિંતાતુર ચિત્તે બેસી રહી. તેનો આત્મહત્યાનો નિશ્ચય દૃઢ હતો. વળી એ ઓરડીમા તે એકલી જ હતી અગીઆર વાગ્યા પછી તેણે પહેરેલા ચણીઆને કાઢી નાખ્યો તથા અંગ ઉપર કેવળ સાડી પહેરી રાખી. લખેલી ચીઠ્ઠીને સાડીના છેડા સાથે બાધી દીધી. પછી ચણીઆનુ રેશમી નાડુ નેફામાથી બ્હાર કાઢી એક ખીંટી સાથે તેણે તેનો એક છેડો બાંધી એ ખીંટી સુધી પહોચવા માટે તેને બિછાના વગેરેને દિવાલ સાથે ઉંચુ કરી રાખી તેના ઉપર ઉભુ રહેવુ પડયુ. નાડાના બીજા છેડાનો તેણે ફાસો બનાવ્યો. પછી પાચ મિનીટ સૂધી ઇશ્વરનું અંતિમ સ્મરણ કરી ફાસાને ગળામા નાખી પગની લાતથી નીચેનું બિછાનુ ખસેડી નાખ્યુ. તત્કાળ ફાસો સંકુચિત થયો તથા આવી રીતે આત્મઘાત કરી અભાગિની રમાસુદરીએ પોતાના પાપી જીવનનો અંત આણ્યો. કેવુ ભયંકર કર્મફળ!

× × × ×

બીજે દિવસે સ્હવારની હાજરી લેતી વખતે રમાસુદરીનો મૃતદેહ મળી આવ્યો. કારાગૃહમા દોડધામ થઇ રહી. જેલર જેલ સુપ્રિન્ટેડેન્ટ, ડૉક્ટર વગેરે સહુ ખબર મળતા દોડી આવ્યા. બાતમી મળતા મનમોહન બૅરિસ્ટર પણ આવી પહોચ્યો. તપાસ કરતા શબદેહના વસ્ત્રના છેડેથી પેલો પત્ર મળી આવ્યો. એ પત્ર પોલિસને

આપવામાં આવ્યો. ડૉક્ટરે તપાસને અંતે 'ફાસો ખાવાથી મરણ નિપજ્યુ છે' એવો અભિપ્રાય જાહેર કર્યો. પરવાનગી મેળવી રમાસુદરીના મૃતદેહને ઘેર લઇ જઇ મનમોહન બૅરિસ્ટરે વિષણ્ણવદને અને સજળનયને તેનો અગ્નિસસ્કાર કર્યો.

તે દિવસે રહાજે પ્રકટ થનારા દૈનિક વર્ત્તમાનપત્રોમા નિમ્નલિખિત આશયની હકીકત પ્રસિદ્ધ થઇ:—

બૅરિસ્ટર સાહેબના મકાનમા થયેલા ખૂનનો ભેદ,
કારાગૃહમા બૅરિસ્ટરની પુત્રી રમાસુદરીએ કરેલી
આત્મહત્યા અને ગુન્હાનો એકરાર.

અમને મળેલી ખબર પ્રમાણે ગઇ કાલે રાતના કારાગૃહની અંદર આસનકેદમા રાખવામા આવેલી બૅરિસ્ટર મનમોહનની પુત્રી રમાસુદરીએ આત્મહત્યા કરી છે તથા આત્મહત્યા કરતા પહેલા તેણે એક પત્ર લખી નલિનીકાન્ત નામના યુવકનુ ખૂન પોતે કર્યાનુ કબૂલ કર્યું છે. આ હકીકત જાહેરમા આવવાથી બૅરિસ્ટર સાહેબના જમાઇ મિ. કાન્તિપ્રસાદ નિર્દોષ છે એમમાનવાને સબળ કારણ છે.

પ્રકરણ ૧૨ મું.

જામનગરની રતન.

વ્યંકટેશ્વરાચાર્યની સાથે જે સુદરીઓ પકડાઇ હતી, તેમને જામીન ઉપર છોડવામા આવી હતી. એમ અમે જણાવી ચુક્યા છીએ. એ સુદરીઓમાની તારાસુંદરી તથા નર્મદાના જીવનની ટૂંકી રૂપરેખા અમે પ્રસ્તુત વાર્તાના દ્વિતીય ભાગમા

આલેખી ચુક્યા હોવાથી અત્રે તેના પુનરુલ્લેખનું પ્રયોજન નથી. તે સિવાય બીજી જે એક અધર્માચારિણી અબળાને જામીન ઉપર છોડવામા આવી હતી તેના જીવનની સંક્ષિપ્ત રૂપરેખા અત્રે આલેખવાની અમે જરૂર ધારીએ છીએ.

એ પાપી અબળાનુ નામ રતન હોઇ આ કથાનક પ્રસંગે તેની ઉમ્મર વીશેક વર્ષની હતી. તે જામનગરમા ખવાસ કુળની અંદર જન્મી હતી તથા તેનુ અસલ નામ રતન હતું, જામનગર, સૌરાષ્ટ્રનુ મુખ્ય નગર વિવિધ પ્રકારના વિલાસથી સર્વત્ર પકાયલુ છે ખવાસ જાતિની અધોગતિ જોતા મહેદાશ્ચર્ય ઉપજ્યા સિવાય રહેતું નથી જો કે શિક્ષણના પ્રભાવથી—જમાનાના આગળ વધવા સાથે એ જાતિના જીવનક્રમમા પણ થોડો ઘણો ફેરફાર થયો છે; છતા હજી એ જાતિના સ્વભાવસિદ્ધ દુર્ગુણોનો સર્વાંશે વિનાશ થયો છે એમ તો ન જ કહી શકાય. મદ્યપાન, અભક્ષાભક્ષ તથા વ્યભિચાર જેવા દુર્ગુણોનો સડો માનવજાતિની પાયમાલી જ સૂચવે છે. વળી ખવાસ જાતિના સ્રીઓમા બાહ્ય સૌન્દર્યની એટલા બધા પ્રમાણમા વિપુલતા જોવામા આવે છે કે, એ સ્રીઓમાની કેટલીક ઠાકોર દરબારના જનાનામા આરંભમા દાસી તરીકે રહી પોતાના પ્રખર રૂપના પ્રભાવથી ઠાકોર દરબારની જ રખાત થઇ પડે છે. ધણી જીવતો હોવા છતા પત્ની તેનો ત્યાગ કરી વિલાસ વિભવ ભોગવવાની આકાંક્ષાથી એની રખાત તરીકે રહેતા બિલ્કુલ સંકોચાતી નથી. કેટલાક ઉદાહરણોમા તો ઉલટો ધણી પોતે જ ધણીઆણીને પૈસે અમન ચમન ઉડાવવાના ઉદ્દેશથી તેને ગજરઆરમા આગળ વધારે છે તથા ધણીઆણીના સ્વચ્છંદી વર્તન તરફ જાણી જોઇને આંખ આડા કાન કરે છે.

રતન પણ ઘણી ખૂબસુરત હતી. તેની માતાએ ધણી સાથે કજીઆ કરી એક ફક્કડ જવાન સાથે અલગ રહેવા માંડયુ હતુ તથા ખરી રીતે જોવા જતા રજપૂત કોમમા ઉત્પન્ન થયેલો એ ફક્કડ જુવાન જાલિમસિંહ જ રતનનો પિતા હતો. જાલિમસિંહ રતનની માતા સાથે અમુક વર્ષો સુધી રહી પછીથી બીજી એક નવજુવાન નારીને ફસાવી તેને સાથે લઇ પરદેશપ્રયાણ કરી ગયો હતો. પછીથી મા દીકરી સાથે જ રહેતા હતા રતનની માતા દુશ્ચરિત્રા હોવાથી તેને ત્યા ગામના બે ત્રણ લહેરી લાલાઓ રંગરાગ ઉડાવવા આવતા હતા. રતન કોઇ કોઇ પ્રસંગે માતાની રાસલીલા જોઇ જતી હતી, તેથી વયોવૃદ્ધિની સાથે સાથે તેનુ અંતર પણ વિકારી બન્યુ હતું. રતન જ્યારે દશ વર્ષની ઉમ્મરની હતી ત્યારે તેનો વિવાહ તેની જ ન્યાતના એક છ વર્ષની ઉમ્મરના છોકરા સાથે કરવામા આવ્યો હતો. જો કે કદાચ વાચકોને આ વાત અસંભવિત લાગશે; પરંતુ ઉંડી તપાસ કરતા ખવાસ જાતિમા આવા કજોડા ઘણા છે એમ માલૂમ પડયા સિવાય રહેશે નહિ. રતનના એ વરનુ નામ બાલુ હતું. માતાના સહવાસમા રહી રતન પણ પોતાની ન્હાની ઉમ્મરમા જ સુરાપાન કરતા શીખી હતી. બાર વર્ષના ઉમ્મરે તો તે સોળ વર્ષની નવયૌવના જેવી દેખાતી હતી તથા વિલાસી જીવનને લીધે એટલી ન્હાની ઉમ્મરે જ તેના સ્ત્રીજનોચિત અવયવોનો વિકાસ થયો હતો. સુરાપાનની બુરી આદતને લીધે તે ન્હાનપણથી જ ધર્માધર્મનુ ભાન ભુલી ગઇ હતી તેમ જ પાપિષ્ઠા માતાના પાપ સંસ્કારોનો પ્રભાવ પણ તેના ઉપર પડયો હતો

શ્વસુરપક્ષમા પણ કોઇ ચારિત્ર્યશીલ વ્યક્તિ નહિ હોવાથી રતનના જીવનની અધોગતિનો આરંભ તેની બાર વર્ષની બાળવયથી

જ થઈ ગયો હતો. હમ્મેશા સ્હાંજે તે સાસરે જતી હતી બાલુ રતનથી ઘણો ડરતો હતો તથા રતન પોતાને મારે છે એવી ફરિયાદ પણ કોઇ કોઇ વખતે તે પોતાની માતા પાસે કરતો હતો.

રતનના શ્વસુરગૃહની નજીકમા એક રજપૂત રહેતો હોઇ તેની ઉમ્મર એ વખતે પચીસ વર્ષની હતી તેનુ નામ મોહનસિંહ હતું. એ રજપૂત શરીરે દેખાવડો અને વિલાસી સ્વભાવનો હતો. રતન જેવી ખૂબસૂરત પાડોશણ ઉપર તેની નજર બગડી હતી. રતનને એકલી જોતા તે તેના તરફ એવા વિલક્ષણ ચેનચાળા કરતો હતો કે, રતન સહેલાઇથી તેના મનના ભાવને સમજી ગઇ હતી જેમ જેમ દિવસો વીતવા લાગ્યા તેમ બન્નેનુ અંતર એક બીજા તરફ વિશેષ આકર્ષાવા લાગ્યુ

અંતે એક દિવસે કાંઇ કાર્ય પ્રસગે રતનના સાસરિયાને બ્હાર ગામ જવાનું થયુ. તેઓ બે દિવસ સૂધી બ્હારગામ રોકાવાના હતા. બાલુ એકલો ઘરમા રહી શકશે નહિ ધારી સાસરિયાએ રતનને પણ બે દિવસ પિયર નહિ જવાનુ કહ્યું. રતનને એટલુ જ જોઇતુ હતુ.

બપોરના વખતે જમી પરવારી રતન એકલી મેડા ઉપરની બારીએ ઉભી હતી. તેણે આજે માથું ચોળેલુ હોવાથી તેનો ભીંજાયલો છુટો ચોટલો તેની પીઠ ઉપર ઝૂલી રહ્યો હતો. લીલા રંગના ચણીઆ ઉપર ગુલાબી ઓઢણુ તેના અગની ગૌરકાન્તિને વિશેષ શોભાવતું હતુ. તેના નેત્રો કાજળથી ન હતા. બાલુ ખાઇ પરવારી નિશાળે ચાલ્યો ગયો હતો

બીજી તરફથી મોહનસિંહ પોતાના મકાનના ઓટલા ઉપર ઉભો રહી કામવિહ્વળ દૃષ્ટિથી રતનના મુખ તરફ જોઇ વચ્ચે વચ્ચે કટાક્ષો ફેંકતો હતો. અંતે રતને તેને પોતાના મકાનમા આવવાનો

સંકેત કર્યો. એ સંકેતનો પાપાત્મા મોહનસિંહે સંકેતથી જ ઉત્તર આપ્યો. રતને નીચે ઉતરી દ્વાર ઉઘાડયુ. ગ્રીષ્મકાળનો દ્વિપ્રહર હોવાથી બહાર બીજું કોઇ મનુષ્ય નહોતું. સાશંક દૃષ્ટિથી ચોતરફ જોઇ પોતાને કોઇ જોતું નથી એવી ખાત્રી કરી મોહનસિંહે રતનના મકાનમા પ્રવેશ કર્યો તથા તેણે અંદરથી સાકળ બંધ કરી દીધી.

જે રતન હમ્મેશા નિર્લજ્જતાથી મોહનસિંહના ચેનચાળાનુ દર્શન કરી રહી હતી તે રતન તેને પાસે આવેલો જોઇ શરમાઇ ગઇ. તેની મદઘેલી આખો જમીન સાથે જાણે કે ચોટી ગઇ. મોહનસિંહે વિકારની ઉત્તેજનતાને વશ થઇ રતનને પોતાના ભુજબંધનમા ખેંચી લઇ તેના ગુલાબી અધરોષ્ઠ ઉપર ચુંબનોની વૃષ્ટિ કરી.

બન્ને જણા મેડા ઉપર ગયા. રતને ભંડારીઆનું કબાટ ઉઘાડી તેમાથી દેશી શરાબની બાટલી બ્હાર કાઢી. બન્ને જણાએ યથેચ્છ સુરાપાન કર્યું સુરાપાન કરતા કરતા તેમની વચ્ચે જે વાતચિત થઇ તેનો અમે અત્રે ઉલ્લેખ કરવો ઉચિત ધારતા નથી.

મોહનસિંહને વાર્તાના પુસ્તકો તથા શ્રૃંગારિક કાવ્યો વાચવાનો ઘણો શૉખ હતો. રંભાશુક સંવાદની નિમ્નલિખિત લીટીઓ તેને આજે પ્રત્યેક ક્ષણે યાદ આવતી હતીઃ

कामातुरा पूर्णशशांक वक्त्रा, बिंबाधरा कोमलनालगौरा ।
नांदोलिता स्वे हृदये भुजाभ्यां, वृथा गत, तस्य नरस्य जीवितम्॥

તેમજ,

प्रियंवदा चंपकहेमवर्णा हारावलीमंडितनाभिदेशा ।
संभोगशीला रमिता नयेन, वृथा गतं तस्य नरस्य जीवितम्॥

વળી;

समस्तशृंगारविनोदशीला लीलावती कोकिलकंठनाला ।
विलासिता वो नवयौवनेन, वृथा गत तस्य नरस्य जीवितम् ॥

चंद्रानना सुन्दरगौरवर्णा व्यक्तस्तनी भोगविलासदक्षा ।
नांदोलिता वै शयनेषु येन, वृथा गत तस्य नरस्य जीवितम्॥

બે દિવસનો વખત કેટલી ઝડપથી પસાર થઇ ગયો એ આ પાપી પુંખીડા સમજી શક્યા નહિ બે દિવસ પછી પાછા રતનના સાસરિયા આવી પહોચ્યા આમ હોવા છતા મોહનસિંહ અને રતન વચ્ચે જે પાપબંધન બંધાયુ હતું તે શિથિલ થવાને બદલે ઉત્તરોત્તર વિશેષ દૃઢ થતુ ગયુ.

આવી રીતે બીજાં ત્રણેક વર્ષ પસાર થઇ ગયાં. કોઇ પણ પાપ કાર્ય વિશેષ કાળ સુધી ગુપ્ત રહી શકતું નથી એ સર્વમાન્ય સિદ્ધાંત અનુસાર મોહનસિંહ અને રતનનો આડો સબંધ પણ ઘણાખરા માણસોના જાણવામા આવી ગયો હતો; છતા તેમના વડિલો જ દુરાચારી હોવાથી તેઓ એ બન્નેમાથી કોઇને કાંઇ કહી શક્યા નહિ. બાલુના બાપનો સ્વભાવ ઘણો કડક હતો તેથી વહૂની આવી રીત તેને ગમી નહિ. તેણે કોઇ પણ રીતે મોહનસિંહનુ કાટલુ કાઢવાનો વિચાર કર્યો. આ વાત રતનદ્વારા જ મોહનસિંહના જાણવામા આવી એટલે રતનને આડું અવળુ સમજાવી તે તેને સાથે લઇ છુપી રીતે એક દિવસે રાતના વખતે જામનગરનો ત્યાગ કરી ગયો. રતનનાં સાસરિયા તથા તેની માતાએ રતન તેમ જ મોહનસિંહની બનની શોધ કરી; પરંતુ તેમનો પત્તો લાગ્યો નહિ

જામનગરનો ત્યાગ કરતા પહેલા મોહનસિંહે પોતાનુ બાપીકુ મકાન તથા જમીન વેચી નાખ્યા હતા તેથી લગભગ બે એક હજાર રૂપિયા જેટલી રકમ તેના હાથમા આવી હતી બીજી તરફ રતન પણ કાંઇ કાચી નહોતી તેણે પોતાના તમામ દાગીના તથા કપડા-લત્તા સાથે લઇ લીધા હતા.

મોહનસિંહ રતનની સાથે અમદાવાદ આવ્યો તથા આસ્ટોડીઆ દરવાજા નજીક કોર્ટની સ્હામે આવેલુ એક મકાન ભાડે રાખી રતન સાથે રહેવા લાગ્યો. સંપૂર્ણ સ્વતંત્રતા મળતા મોહનસિંહનો દુરાચાર દિવસે દિવસે વધવા લાગ્યો સુરાપાનની ટેવ વધી જવા સાથે તેને જુગારની ભયંકર બદી પણ વળગી. એક બે મુસલ્માન, એક ધાચી વગેરેની સાથે તેની દોસ્તી થઇ તથા તેઓ સહુ મોહનસિંહને ઘેર આવીને જુગાર રમવા લાગ્યા.

હવે રતન સહન કરી શકી નહિ. મોહનસિંહ પાસેની સઘળી રકમ છ માસ જેટલા ટૂંક સમયમા પૂરી થઇ ગયેલી હોવાથી ભવિષ્યમા પોતાનુ શુ થશે એની તે કલ્પના કરી શકતી નહોતી એકાંતમા તે જ્યારે મોહનસિંહને ઠપકો આપતી ત્યારે પીધેલો મોહનસિંહ તેને પ્રહાર કરતા પણ સંકોચાતો નહિ. અતિ પરિચયથી અવજ્ઞા ઉત્પન્ન થઇ. બન્ને હવે અંતઃકરણથી એક બીજાને ધિક્કારવા લાગ્યા. ઘેર પાછી જઇ શકવા જેવી સ્થિતિ નહિ હોવાથી રતન મનમા ને મનમા પસ્તાતી હતી. એવામા એક આકસ્મિક સંકટ ઉપસ્થિત થયુ મોહનસિંહને ત્યા છુપી રીતે જુગાર રમાય છે એવી ખબર મળતા એક દિવસે રાત્રે પોલિસે એ મકાન ઉપર દરોડો પાડ્યો તથા જુગારીઓને જરૂરી પ્રમાણો સાથે ગિરફતાર કર્યા. યથા સમયે જુગારીઓ ઉપર કેસ ચાલ્યો અને તેમા મોહનસિંહને બે વર્ષની સખ્ત મજુરી સાથેની સજા થઇ. આવી રીતે રતન અને મોહનસિંહ છૂટા પડયા.

રતન પાસે પૈસા સંબંધીનો વિશેષ જીવ નહિ હોવાથી તણે એ મકાન ખાલી કરી નાખી એક મુસલ્માનનુ ઘર માડ્યુ. આમ છતા તેનુ ચિત્ત સ્થિર રહ્યુ નહિ; બે ચાર ઉલ્લુના પઠ્ઠાઓ રતનનીખૂબસૂરતી ઉપર

દીપકની ઉપર પતંગ મરી ફીટે તેમ મરી ફીટવા લાગ્યા રતન એ આશકોની સાથે વ્યંકટેશ્વરાચાર્યના મંદિરમા વચ્ચે વચ્ચે જવા લાગી. અંતે રતન જેવી ખૂબસૂરત સુદરીને કબ્જે કરવામા આવે તો પુષ્કળ પૈસાની પ્રાપ્તિ થાય એવો વિચાર કરી વ્યકટેશ્વરાચાર્યે તેને ઉંધુ ચતું સમજાવી પેલા મુસલ્માનનુ ઘર ભગાવ્યુ. જે ઉલ્લુના પઠ્ઠાઓ રતનના રૂપ ઉપર આશક પડયા હતા તેમનો પણ રતને વ્યકટેશ્વરાચાર્યની સલાહથી ત્યાગ કર્યો. પછી રતન વ્યકટેશ્વરાચાર્યના કહેવા પ્રમાણે વર્ત્તવા લાગી. કોર્ટમા તેણે પોતાની જુબાની આપતા મઝળી હકીકત કહી સભળાવી હતી. અધમ ચારિત્ર્યના માબાપો સંતાનો ઉપર કેવી ખરાબ છાપ પાડી પોતાના જીવનપ્રમાણે સંતાનોના જીવનને પાયમાલ કરે છે, તેની કલ્પના ઉપજી શકે એ શુભ હેતુથી જ આ રતનનુ ચારિત્ર અત્રે આલેખ્યું છે.

પ્રકરણ ૧૩ મું.

આંખો ઉઘડી.

રમાસુદરીએ કરેલી આત્મહત્યાના સમાચાર મળતા મંજુના આત્માને પણ દુઃખ થયુ તથા તેણે કરેલા ગુન્હાના એકરારની વાત જાણવામા આવતા પતિના શિર ઉપર ઝઝુમતું સંકટ દૂર થયુ સમજી તેને આનદ પણ થયો

બીજી તરફથી દવાદારુની ચાપતી મારવાર થતી હોવાથી દિવસે દિવસે કાન્તિપ્રસાદની તબિયતમા સુધારો થવા લાગ્યો વિશેષ ઉપચારોને લીધે તેના ચિત્તનો ઉન્માદ ક્રમશ દૂર થવા લાગ્યો. હવે

તે પોતાની પાસે આવનાર જનાર માણસને કોઇક અંશે ઓળખી શકતો હતો.

મધુના ખાસ આગ્રહથી કાન્તિપ્રસાદને મધુના પિતાને ત્યાં લઇ જઇને રાખવામાં આવ્યો હતો વિહારીપ્રસાદ અને તેની પત્ની પણ કાન્તિપ્રસાદની સારવાર કરવા અમદાવાદમાં જ રોકાયલાં હતાં.

સ્હાંજના છ વાગ્યા હતા. ખુલ્લી બારીઓમાંથી શીતળ પવન શયનગૃહમાં આવતો હતો. કાન્તિપ્રસાદ પલંગમાં સૂઇ રહી બારી-માંથી ખુલ્લા આકાશ તરફ જોઇ રહ્યો હતો. તેના દુર્બળ બની ગયેલા દેહમાં પુનઃ ધીમે ધીમે શક્તિનો સંચાર થવા લાગ્યો હતો

આ વખતે મધુએ એ શયનગૃહમાં પ્રવેશ કરી નમ્રસ્વરે પૂછ્યુંઃ—"દવા પીવાનો વખત થયો છે–આપું કે?"

માથું હલાવી કાન્તિપ્રસાદે સંમતિ દર્શાવી. મધુએ કાચપાત્રમાં દવા કાઢી પોતાને હાથે પતિને પાઇ દીધી. કાન્તિપ્રસાદે મધુનો એક હાથ પકડી કહ્યું, "બેસ,"

મધુ પલંગ ઉપર એક બાજૂએ બેઠી કાન્તિપ્રસાદને વિચા-રમાં પડી ગયેલો જોઇ તેણે કહ્યુંઃ—"ડૉક્ટરે મના કરેલી હોવા છતાં હજી શી ચિંતા કર્યા કરો છો? બે મહિને મહાસુશિબતે શરીર સુધારા ઉપર આવ્યું છે. જે કાંઇ બનવાનું હતું તે બની ગયું છે. હવે એને માટે વૃથા ચિંતા કરવાથી શો લાભ? ખોટું થાય તે સારા માટે એમ સમજી મનને સ્થિર તેમજ શાન્ત રાખવું જોઇએ."

કાન્તિપ્રસાદના નેત્રોમાં બે અશ્રુબિંદુ તરી આવ્યાં. તેણે કહ્યું — "મનને શાન્ત રાખવાનો હું ઘણો પ્રયત્ન કરું છું; પરંતુ વચ્ચે ચિત્ત ભ્રમિત થઇ જાય છે. ભૂતકાળનો એકેક બનાવ યાદ આવતાં મ્હારા શોક સંતાપનો પાર રહેતો નથી."

મધુએ પહેરેલા વસ્ત્રના પાલવથી પતિના નેત્રામાના અશ્રુ-બિંદુ સાફ કરી કહ્યુ:--"મનુષ્યમાત્ર ભૂલને પાત્ર છે; થઇ ગયેલી ભૂલો યાદ કરી અનુતાપ કરવા કરતા ભાવી જીવનને સન્માર્ગે લઇ જવાનો જ વિચાર મનુષ્યે કરવો જોઇએ ઇશ્વરની અસીમ કૃપાથી આપત્તનું વાદળ દૂર થઇ ગયુ છે. તમે સત્વર આરોગ્ય મેળવી સારી રીતે જીવન ગુજારી સુખી થઇ શકો તેમ છો દયાળુ દેવતાએ મ્હારા જેવી અભાગિની ઉપર દયા કરી છે."

કાન્તિપ્રસાદ પૂર્વવત્ સ્વરે કહેવા લાગ્યો.—"હું પામર પાપ-કાર્યોમા રચ્યો પચ્યો રહી પ્રભુની પ્રભુતાને ન પિછાની શક્યો ત્હારા જેવુ અમૂલ્ય સ્ત્રીરત્ન પૂર્વજન્મના કર્મભાવથી પ્રાપ્ત થવા છતા હું તેની કાંઇ કદર ન કરી શક્યો. વિલાસ, વ્યસન અને પાપાચારમા લીન બની મ્હે મ્હારા તનમન અને જીવનની પાયમાલી કરી નાખી. મેળવેલી કેળવણીનો મ્હે દુરુપયોગ કર્યો. આના કરતા જો પાશ્ચાત્ય પ્રવાસ પ્રસગે સમુદ્રમા ડુબ્યા પછી મ્હારો પુનરુદ્ધાર ન થયો હોત તો જ સારુ થાત. મધુ! તું મ્હને ક્ષમા આપીશ કે?'

મધુએ સજળનયને કહ્યું:—"નાથ! આપ મ્હારા શિરચ્છત્ર છો દેવતા છો આપને ક્ષમા આપવાનો અધિકાર મ્હને નથી હુ તો આપની સેવિકા છુ. પતિસેવા એ જ આર્યનારીનો પરમ ધર્મ છે. એ સેવાથી દુર્ભાગ્યવશતઃ વચિતા થયેલી હોવાથી મ્હને પશ્ચા-ત્તાપ થતો હતો; પરંતુ પુનઃ એ સૌભાગ્ય પ્રાપ્ત થવાથી મ્હારું સકળ દુખ દૂર થઇ ગયુ છે."

આટલુ બોલી મધુએ પોતાનું અશ્રુજળ લુછી નાખ્યું. તેણે કહ્યુ:—"હવે કયા સૂધી અહીં રહેવું પડશે?"

"ડૉક્ટર સાહેબનું એવું કહેવુ છે કે, દવા તો ૭ મહિના સૂધી

પોતાના કેશકલાપનુ વપનકાર્ય કરાવ્યુ નહોતુ તેના હાથમા સોનાની બંગડીઓ હતી. તેના કાજળઘેરા મદભર નયયોની દષ્ટિમાં વિલાસનો સ્પષ્ટ આભાસ જોવામા આવતો હતો. તસતસતી ચોળીમા દબાઇ રહેલા બન્ને સ્તન બંડખોર બની જઇ ઉછાળા મારતા હતા. તેના હાથમા એક સિલ્કની નાજુક છત્રી હતી પહેરેલી સાડીનો કેટલોક ભાગ વૃષ્ટિથી ભીજાયલો હોવાથી કેટલાક અવયવો પારદર્શક બની ગયા હતા.

હરસુખરાય ઉર્મિલાને જોઇ ખુરસી ઉપરથી ઉભો થયો. હાથમાના પુસ્તકને નજીક પડેલા રાઉન્ડ ટેબલ ઉપર મૂકી, ઉર્મિલા તરફ કટાક્ષયુક્ત હાસ્યથી નજર કરી તેણે કહ્યુ:—" આવો, બેસો "

આમ કહી હરસુખરાયે ઉર્મિલાનો એક હાથ પકડી તેને નજીક પડેલા સોફા ઉપર બેસાડી પછી તે પોતે પણ તેની નજીક બેઠો ઉર્મિલાનુ શરીર રોમાચિત થયુ. તેના બન્ને ગાલ ઉપર ક્ષણ કાળ માટે લાલી તરી આવી. મોહમા રચીપચી રહેલા બન્ને પાપીઓ જાણે કે એક પ્રકારનું સ્વર્ગિય સુખ અનુભવવા લાગ્યા. હરસુખરાયે વાસનાની ઉત્તેજનાને વશ થઇ ઉર્મિલાને ગાઢ આલિગન કરી તેના અધરોષ્ઠ ઉપર અનેક ચુંબનો કર્યાં.

* * * *

અડધાએક કલાક પછી જ્યોત્સ્ના પિયરથી ઘેર આવી પહોચી. દ્વાર તપાસી જોતા તે અંદરથી બંધ કરેલુ જણાયું. તેણે રામાને હાક મારી. અમે કહી ચુક્યા છીએ કે રામો એ વખતે ત્યા હાજર નહોતો. જ્યોત્સ્નાની હાક હરસુખરાય તથા ઉર્મિલાના સાભળવામા આવી. એ પરિચિત કઠસ્વર તત્કાળ તેઓ ઓળખી ગયા અને તે સાથે જ કિંકર્તવ્યવિમૂઢ બની ગયાં.

દ્વાર ઉઘડવામાં વિલંબ થતો હોવાથી જ્યોત્સ્નાએ ઉપરા-ઉપરી બે ત્રણ હાક મારી. ઉર્મિલા લજ્જિત બની જઈ એક ખુણામાં ઉભી રહી. હરસુખરાયે જઈને દ્વાર ઉઘાડયું. જ્યોત્સ્નાએ મજૂરના માથા ઉપરનો મરસમાન ઉતરાવી તેને મજૂરી આપી વિદાય કરી દીધો. પછી તે ઉપર દિવાનખાનમાં ગઈ તો ઉર્મિલા તેની નજરે પડી, ઉર્મિલા જ્યોત્સ્નાને બોલાવવાનું કે તેના તરફ જોવાનું સાહસ કરી શકી નહિ. હરસુખરાય ઉપર નહિ આવતા લજ્જાને વશ થઇ નીચે જ બેઠો હતો. ચતુર જ્યોત્સ્ના ઉર્મિલાને જોતા જ સઘળો ગુપ્ત ભેદ સમજી ગઈ. ક્રોધ અને તિરસ્કારથી ક્ષણ-કાળ માટે તે આત્મભાન ભૂલી ગઈ, પરંતુ વિના વિલંબે તેણે આત્મસંવરણ કર્યું. આ પ્રસંગે કાંઈ બોલવાથી વિપરીત પરિણામ આવશે ધારી તે ચુપ રહી. હૃદયને કઠિન કર્યા પછી ઉર્મિલા તરફ જોઇ તેણે કહ્યું:—"બ્હેન! ઉભી શા માટે રહી છે? કોચ ઉપર બેસ"

ઉર્મિલાને જો જ્યોત્સ્નાએ કોચ ઉપર બેસવાનું ન કહ્યું હોત તો તેની કંપતી દેહલતા ધરાશાયી થઇ જાત. તે તરત જ કોચ ઉપર બેઠી. તેના કપાળ ઉપર પુષ્કળ પસીનો તરી આવ્યો. જ્યોત્સ્ના જાણે કે પોતે કાંઇ જાણતી જ ન હોય એવી રીતે તેની સાથે વાત-ચિત કરવા લાગી. હરસુખરાય કપડાં પહેરી 'મુસાફ્રમાં થોડું કામ છે-રાત્રે નવ વાગે આવીશ.' કહી ચાલ્યો ગયો.

"જો તને ખોટું ન લાગે તો હું તને એક અપ્રિય પરંતુ સત્ય વાત કહેવા ઇચ્છું છું" હરસુખરાયના ચાલ્યા ગયા પછી જ્યોત્સ્નાએ કહ્યું.

જ્યોત્સ્નાનું વાક્ય સાંભળી ઉર્મિલા ચમકી ઉઠી. ઉત્તરમાં તે

એક પણ શબ્દ ઉચ્ચારી શકી નહિ. જ્યોત્સ્નાએ ગંભીર તથા સહજ ઉત્તેજિત સ્વરે કહેવા માડયુ, "ત્હારા ઉપર મૂકેલા વિશ્વાસનો ત્હેં ભંગ કરેલો હોવાથી મ્હને ઘણું દુઃખ થાય છે. મ્હારા સુખમય સંસારમા ત્હેં અશાતિનો ભયંકર જ્વાળામુખી સળગાવ્યો છે તું કદાચ મ્હારાં આ વચનોનો પ્રતિવાદ કરવા જઈશ; પરંતુ ત્હારા સુખ અને શરીરની સ્થિતિ જે કાંઈ બન્યુ છે તેનો સ્પષ્ટ આભાસ આપે છે. પ્રથમથી જ ત્હારે માટે લોકવાયકા સારી નહોતી, સુધારક સમાજમા તુ એક કલકરૂપ હતી; છતા મ્હેં એ લોકવાયકાને સાચી માની નહોતી. પાપિષ્ઠા! ત્હારા જેવી ચરિત્રહીના સાથે સંબધ રાખવાથી જે દુઃખમય ફળ મળવુ જોઈએ તે મ્હને મળી ચુકયુ છે; પરંતુ તું અવશ્ય યાદ રાખજે કે, અધર્માચરણ આચરી સસારમા કોઈ સુખી થયુ નથી તેમ જ થવાનું નથી. જે સતીત્વ રમણી-જાતિનું મ્હોટામા મ્હોટું આભુષણ છે તેને ત્હેં ઠોકરે ઉડાવ્યુ છે. હવે હું ત્હારા જેવી પાપીયસીનો સંબંધ રાખવા ઇચ્છતી નથી. તું ત્હારું કાળું મ્હો લઈ અત્રેથી આ ક્ષણે જ ચાલી જા. પુનઃ જો આ મકાનમા તું પ્રવેશ કરીશ તો તેનું પરિણામ સારું નહિ આવે એ લક્ષ્યમા રાખજે."

ઉર્મિલા નીચું મ્હો રાખી ઉત્તરમા એક પણ શબ્દ ઉચ્ચાર્યા સિવાય ચાલી ગઈ.

સંદેહ કરવો એ જ્યોત્સ્નાના સ્વભાવથી વિરુદ્ધ હતું, નહિ તો આજ સૂધીમા તે કયારનીય ઉર્મિલાની પ્રપંચજાળને પિછાની શકત. જ્યોત્સ્નાનો પ્રેમ ઘણો ગભીર હતો. પુણ્ય સાગરસગમથી વિસ્તિર્ણ થયેલી સરિતા જ્યારે સાગરને સર્વસ્વ સમર્પણ કરે છે ત્યારે તે પાછળ નજર સુદ્ધા કરતી નથી, પોતાને માટે સામાન્ય સચય પણ

રાખતી નથી. એનું એ સમયનું માધુર્ય જ્યોત્સ્નાના પ્રેમના સૌન્દર્ય સાથે ઉપમેય છે. એ પ્રેમમા ચચળતા હોતી નથી, એ પ્રેમ બદલાની બિલ્કુલ આશા રાખ્યા સિવાય સર્વસ્વનુ દાન કરે છે. એ પ્રેમ હૃદય અર્પણ કરીને જ તૃપ્તિ મેળવે છે. એ પ્રેમના ચપળતા કે સદેહ હોતા નથી. એ પ્રેમ ભક્તિનું નામાતર છે. એ પ્રેમના સ્પર્શથી ઇચ્છિતના દોષ પણ ગુણરૂપે દેખાય છે. એ પ્રેમ જેના હૃદયમા પ્રતિષ્ઠિત થયેલો હોય છે તે ઇચ્છિતને દેવતારૂપે હૃદયમા પ્રતિષ્ઠિત કરી પોતે ઉપાસિકા થઇને સુખ મેળવે છે. જ્યોત્સ્નાનો પતિપ્રેમ આવો ઉચ્ચ પ્રકારનો હોવાથી તેણે આજે બનેલા બનાવ સબધી પતિને બિલ્કુલ ઠપકો આપ્યો નહિ. તે ઉલટી પ્રથમના કરતા વિશેષ આગ્રહથી પતિસેવા કરવા લાગી. હરસુખરાય તેના આવા અલૌકિક વ્યવહારનું દર્શન કરી મુગ્ધ બની ગયો. તેને પોતાના કૃતકર્મ માટે ઘણો પશ્ચાત્તાપ થવા લાગ્યો. તેની ક્ષણિક વાસનાઓનો વિનાશ થયો તથા તે પણ પત્નીને અંતઃકરણપૂર્વક ચ્હાવા લાગ્યો.

ઉપસંહાર.

થોડા દિવસમા જ કાન્તિપ્રસાદને સર્વાંશે આરામ થઇ ગયો તથા તે સાણુદ જઇ રહેવા લાગ્યો. ઉપરા ઉપરી સંકટો આવી પડેલા હોવાથી હવે તેની મતિ ગતિમા ઘણો ફેરફાર થઇ ગયો. તેનું ચારિત્ર્ય સુધરી ગયુ મજુ પતિના સહવાસમા રહી સુખમાં પોતાના દિવસો ગુજારવા લાગી. રમાસુન્દરીના પુત્રને પોતાની પાસે તેડાવી, તે તેનું અપાર પ્રેમથી પાલન કરવા લાગી.

સમાજ, નિષ્ઠુર હિંદુ સમાજ માલતી જેવી નિર્દોષ વિધવા આશ્રય આપી શક્યો નહિ. સ્વદેશસેવાની વૃત્તિ ધરાવતી આપણ આ નવલકથાની ઉપનાયિકા માલતી મહાત્મા ગાંધીજીના આશ્રમમાં રહી સ્વરાજ્યનું સુદર્શનચક્ર ફેરવવા લાગી.

સાધુવેશધારી શયતાન વ્યંકટેશ્વરાચાર્યની સેશન્સ કોર્ટમાં તપાસ થઈ. ન્યાયદેવતાએ તેના ઉપર આરોપ પુરવાર થવાથી તેને બે વર્ષની સખત કારાવાસની શિક્ષા કરી તથા બીજા આરોપીઓને સારી ચાલના જામીન લઇ મુક્ત કરવામાં આવ્યાં.

શુભ દિવસે અને શુભ મુહૂર્તે મિસ લિલિયનનું મિ. સ્મિથ સાથે લગ્ન થઇ ગયું. લિલિયન અને સ્મિથે એક સદાચારી લૉર્ડના મદદથી જૂદી નાટકકંપની કાઢી તથા તેઓ કીર્ત્તિસહ વિપુલ દ્રવ્ય ઉપાર્જન કરવા લાગ્યા.

દિવસે દિવસે ઉર્મિલાનો પાપાચાર વધતો જતો હોવાથી અને જનસમાજમાં પોતાની નિંદા થતી હોવાથી તેના પિતાએ તેને ઘરમાંથી હાંકી કાઢી. તે ક્યાં ગઇ અને તેણે શું કર્યું એ હકીકતની કોઇને ખબર નથી.

સ્વેચ્છાચારિણી મેરીએમ માતાપિતાની ઇચ્છા વિરુદ્ધ એક ક્રિશ્ચિયન વિજાતીય બેરિસ્ટરનું ઘર માંડી બેઠી.

૩૧,૨૧૦